

ВИДАВНИЦТВО
РАНOK

Українська мова

Профільний рівень

10

УДК 373.5:811.161.2+811.161.2(075.3)

У45

Авторський колектив:

С. О. Караман, доктор педагогічних наук, професор;

О. М. Горошкіна, доктор педагогічних наук, професор;

О. В. Караман, кандидат педагогічних наук, професор;

Л. О. Попова, кандидат педагогічних наук, доцент

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

(наказ Міністерства освіти і науки України від 31.05.2018 № 551)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

У45 Українська мова (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / С. О. Караман, О. М. Горошкіна, О. В. Караман, Л. О. Попова. — Харків : Вид-во «Ранок», 2018. — 272 с. : іл.

ISBN 978-617-09-4339-2.

УДК 373.5:811.161.2+811.161.2(075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали
до підручника розміщено на сайті
interactive.ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-4339-2

© С. О. Караман, О. М. Горошкіна,
О. В. Караман, Л. О. Попова, 2018
© І. І. Нестеренко, обкладинка, 2018
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2018

Дорогі десятикласники й десятикласниці!

Цього навчального року ви працюватимете за підручником, який допоможе вам відчути себе носіями самодостатньої окремішності — мови Івана Котляревського й Тараса Шевченка, Івана Франка й Лесі Українки, Володимира Сосюри й Олеся Гончара, Василя Симоненка й Ліни Костенко, інших майстрів українського слова.

Пізнавальне опанування глибин української мови сприятиме розвитку вашої лінгвістичної ерудиції, мовного чуття, стилістичної вправності, формуванню вмінь шляхетно спілкуватися в будь-яких життєвих ситуаціях, адже кожен із розділів підручника («Фонетика», «Орфоепія», «Орфографія», «Лексикологія», «Фразеологія», «Морфеміка і словотвір», «Морфологія», «Розвиток мовлення») ви вивчатимете в поєднанні зі стилістикою, культурою мовлення, риторикою.

Наскрізні рубрики «Мовне портфоліо», «Буду я навчатись мови золотої», «Практикум», «Спілкування» та ін. спонукатимуть вас до виконання ролей дослідників, опонентів науковців, рецензентів, журналістів, творців індивідуальних і групових проектів, учасників конференцій, дискусій з актуальних проблем сьогодення, що дасть змогу ре-

презентувати себе як освічену особистість, зорієнтовану на збереження і збагачення національних духовних скарбів.

Епіграфи доожної теми кличуть вас до осмислення мовного матеріалу, висловлення гіпотетичних міркувань, формулювання висновків.

Подане поряд із текстами тлумачення слів призначено і для мобільного використання під час навчання, і для вироблення вмінь самостійно здійснювати пошукову роботу в інших інформаційних джерелах, зокрема в електронних словниках.

Інноваційною прикметою підручника є задіяння в його змісті «хмарних технологій», спрямованих на вироблення умінь самостійно працювати з інтернетними ресурсами відповідно до ваших освітніх запитів і потреб.

Якщо ви прагнете виробити неповторний мовний імідж, стилістику українського взірцевого мовлення, успішно скласти ЗНО, цей підручник — ваш помічник.

Тож запрошуємо до творчої співпраці! Успіхів вам в опануванні української мови!

Автори

МОВА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ. УКРАЇНСЬКА МОВА В УКРАЇНІ

Мовне портфоліо

Упражнення опанування розділу підготуйте проект «Поява писемності у східних слов'ян»

- Об'єднайтесь в групи. Розподіліть завдання.
- Визначте мету й завдання вашого проекту, спрогнозуйте результат його виконання: презентація, стіннівка, доповідь на учнівській конференції та ін.
- Створіть обліковий запис у OneDrive і забезпечте доступ до інформації всім учасникам групи.
- Добираєте, систематизуйте й узагальнюйте опрацьовану інформацію в OneDrive.
- Оформіть проект і надайте доступ для ознайомлення з ним і оцінювання вчителеві й учасникам інших груп.
- Ознайомтеся з відгуками однокласників про створений проект. Здійсніть самоаналіз своєї діяльності.

§ 1

МОВА ЯК ЗНАКОВА СИСТЕМА І СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ. МОВА І ДЕРЖАВА

Свою мову треба утверджувати принципово.

Є. Сверстюк

Буду я навчатись мови золотої

Мова — найважливіше надбання кожної окремої людини і найбільша суспільна цінність. Мова забезпечує всі без винятку процеси життя і діяльності людини. У мові відбуваються соціальна диференціація суспільства (професійна, статева), демографічні процеси (zmіни чисельності населення, міграція), рівень загальної освіти народу, розвиток науки тощо. Свідомий вплив суспільства на мову (урядові заходи) називають **мовною політикою**. Від неї залежить доля окремих мов у багатомовному суспільстві.

Вплив суспільства на мову і мови на суспільство вивчає спеціальна лінгвістична дисципліна — **соціолінгвістика**.

Спільна мова об'єднує людей, створює в них відчуття групової єдності і, отже, сприяє перетворенню населення на високоорганізоване суспільство. З мови починається нація, а відтак і держава. Мова є засобом пізнання й освоєння навколошнього світу й поширення набутих знань з-поміж членів суспільства.

В Україні українська мова є державною. Їй за рішенням Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року «надано правовий статус обов'язкового спілкування в публічних сферах суспільного життя» на всій території України.

Практикум

Сегмент (лат. *segmentum* — відрізок, смуга) — лінгв. частина складної мовної одиниці.

Фонема — найменша звукова одиниця мови, здатна розрізняти слова і морфеми.

Морфема — найменша значуча частина слова (префікс, корінь, суфікс, флексія), що складається з однієї або кількох фонем.

Слово (лексема) — це основна функціонально-структурна й семантична одиниця мови, що дає найменування предметам і явищам об'єктивного світу; матеріальну оболонку слова становить звук або комплекс звуків і, характеризуючись самостійністю та відтворюваністю, є будівельним матеріалом для словосполучення і речення.

Речення — мінімально інтонаційно та граматично оформленена одиниця мовного спілкування, що формує її вираженість, відносно закінчену думку і відношення змісту цієї думки до дійсності.

Іван Огієнко

- 1** Прочитайте. Підготуйте відповіді на запитання: Як у лінгвістиці трактується зміст понять «система» і «структура» мови? Охарактеризуйте структуру мови. Назвіть основні одиниці рівнів мови.

СИСТЕМА МОВИ

Система — це сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів, одиниць, сегментів*, об'єднаних за спільнюю ознакою, призначеннем. Система мови характеризується функціями, способами, засобами, відношеннями між елементами внутрішньої системи мови, особливостями, закономірностями, внутрішньою структурою. Структура — це спосіб організації системи, її внутрішня будова.

Будь-яка мова має чотирирівневу (четириярусну) будову. Перший ярус *фонологічний*, другий — *морфологічний*, третій — *лексико-семантичний* і четвертий — *сintаксичний*.

Кожен рівень має свою одиницю: фонологічний — фонему*, морфологічний — морфему*, лексико-семантичний — слово* (лексему), синтаксичний — речення*.

Усі названі рівні становлять собою окремі системи сегментів, складаються з певних підсистем і вивчаються окремими лінгвістичними науками: фонологічний — фонетикою і фонологією, морфологічний — морфологією, лексико-семантичний — лексикологією, синтаксичний — синтаксисом. Морфологію і синтаксис об'єднують в один розділ — граматику (*З підручника*).

- 2** Прочитайте статтю Закону України «Про освіту». Які гарантії бере на себе держава стосовно здобуття кожним громадянином освіти?

Стаття 7. Мова освіти

1. Мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова.

Держава гарантує кожному громадянинові України право на здобуття формальної освіти на всіх рівнях (дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої), а також позашкільної та післядипломної освіти державною мовою в державних і комунальних закладах освіти.

- 3** Прочитайте поради І. Огієнка. За допомогою словника з'ясуйте значення незрозумілих для вас слів.

1. Охороняй честь своєї рідної мови, як свою власну, більше того — як честь своеї нації. Хто не береже честі своєї рідної мови, той підкопує основи своєї нації.

2. Розмовляй у родині своїй тільки рідною мовою. Це принесе тобі правдиву насолоду шляхетного почуття сповнення найбільшого обов'язку щодо свого народу.

3. Бережи своє особове ім'я й родове прізвище в повній національній формі і ніколи не змінюй їх на чужі.

4. Кожний, хто вважає себе свідомим членом свого народу, мусить пильно навчатися своєї соборної літературної мови.

5. Кожний свідомий член свого народу мусить завжди допомагати всіма приступними йому способами розвиткові культурі своєї літературної мови.

6. Кожний свідомий член народу мусить добре розуміти й ширити головне рідномовне гасло «Для одного народу — одна літературна мова й вимова, один правопис».

7. Де б ти не жив, скрізь завжди мусиш уживати тільки однієї соборної літературної мови й вимови, тільки одного спільногого правопису.

8. Кожний громадянин мусить добре пам'ятати й дітей своїх того навчати, що наймиліша мова в цілому світі — то мова рідна.

- Чи дотримуєтесь ви цих порад?
- Що ви знаєте про Івана Огієнка? Ознайомтесь з відомостями про цю унікальну особистість, звернувшись до інтернетних джерел.

4 Прочитайте виразно уривок із вірша Віктора Баранова «До українців». Які проблеми в ньому порушено? Що можуть зробити громадяни країни для того, щоб подолати порушену проблему? Що можеш зробити ти?

Я запитую в себе, питаю у вас, у людей,
Я питаю в книжок, роззираюсь на кожній сторінці —
Де той рік, де той місяць, той проклятий тиждень і день,
Коли ми перестали гордитися, що ми — українці?
І що в нас є душа, повна власних чеснот і щедрот,
І що є у нас дума, яка ще од Байди нам в'ється,
І що ми на Вкраїні — таки український народ,
А не просто населення, як це у звітах даеться.

5 Прочитайте висловлення про роль мови у формуванні й самовираженні особистості. Визначте тему й основну думку. Випишіть із тексту основну інформацію та продовжте його.

Мова підносить людину над світом природи, виділяє людину як інтелектуальний феномен, здатний пізнавати, освоювати і творити світ. Мова дає можливість людині зреалізувати себе як духовну особистість, ідентифікуватися* з власним «я», з колективом, суспільством, нацією. Вона моделює вчинки людини. Знечінення мови знечінє її носіїв — мовців, знечінє націю і її духовну культуру (Л. Мацько).

- Зробіть висновок, чи впливає знання мови на професійне становлення людини.

Ідентифікація (лат. *identificare* — ототожнювати) — ототожнення, уподібнення за певними ознаками.

СПІЛКУВАННЯ

6 Побудуйте усне міркування «Мова — найдорожчий скарб народу».

Домашнє завдання

7 Створіть мультимедійну презентацію на одну з тем: «Мовний портрет сучасного старшокласника», «Мовне обличчя моого міста (села)».

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Як законодавчо закріплено статус української мови як державної?
 - Чому державну мову треба знати досконало?
 - Назвіть основні мовні обов'язки громадян.
 - Доведіть залежність розвитку й функціонування мови від стану розвитку й функціонування суспільства.

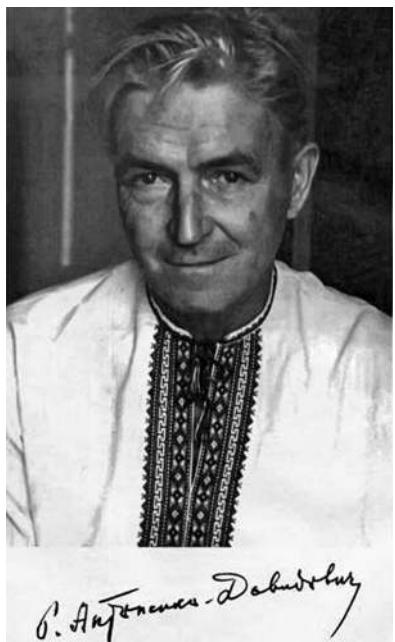

§ 2

ПРОБЛЕМА ЕКОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. «МОВНИЙ СУРЖИК». УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ОДНА З ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВ. ОЗНАКИ САМОБУТНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Початок ХХІ ст. увійшов в історію як епоха вивчення різноманітних екологічних проблем, які суспільство ставить перед собою, переосмислює в перспективі розвитку.

M. Мирченко

B. Антоненко-Давидович

Суржик (у питому значенні — «суміш різних зерен з житом») — елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без дотримання норм літературної мови.

8 Прочитайте текст мовчки. Визначте його тему й основну думку.

Мова — це щось далеко більше за механічний зв'язок між людьми, це — відбиток свідомості людини, це — прояв її. З того, як говорить та чи та людина, можна уявити собі загальний розвиток цієї людини, її освіту й культурний рівень.

Мова — тонкий інструмент. В одних устах вона звучить із такою силою, що, кажучи словами І. Франка, «мов трубою, міліони зве з собою», в інших — тільки ріже слух, вона — мов те лушпиння без животворного зерна... (Б. Антоненко-Давидович)

- Чому автор називає мову тонким інструментом?
- З якою метою Б. Антоненко-Давидович цитує І. Франка?

9 Опрацуйте уривок зі статті сучасного мовознавця Олександри Сербенської. Сформулюйте основну думку тексту. Проведіть спостереження за мовленням однокласників, запишіть приклади вживання «суржука». Доберіть правильні варіанти.

ЗВІДКИ МОВНИЙ «СУРЖИК»?

Сотні невольничих літ, упродовж яких жорстоко знищували культуру українського народу, десятиліття панування тоталітарної системи, коли все робилося для того, щоб «злилися нації», щоб витворилася якась «універсальна» мова, спричинили деформацію всіх сфер життя українського народу.

Поступово мова втрачала природну якість, натомість витворювався своєрідний різновид мови, який дістав назву «суржик». Довільно змішуючи слова української та російської мов, відмінюючи слова і сполучаючи їх за зразком російської, творячи фрази всупереч моделям рідної мови, її носій мимоволі стає «напівмовним», приймає мовний покруч. Мішаниною двох мов — української та російської — говорить частина громадян України, хоч загальнозвідано, що скалічена мова отуплює людину, зводить її до примітиву. Адже мова виражає не тільки думку. Слово стимулює свідомість, підпорядковує її собі, формує.

«Суржик» в Україні є небезпечним і шкідливим, бо паразитує на мові, що формувалася тисячоліттями, загрожує змінити мову, яку возвеличив Тарас Шевченко, показав світові її красу й силу, плекали Іван Франко, Леся Українка, Панас Мирний, Михайло Коцюбинський, записуючи її «нестертий слід... самостійно між культурні мови».

- Як уникати суржука в мовленні? Запропонуйте рекомендації.

Без мови немає народу,
Як сонця без сяйва й тепла...

(С. Шелухін)

ЯК ПРАВИЛЬНО?

Вибачаюся чи вибачте?

Частка *-ся* означає «себе», отже, виходить, що людина вибачає саму себе, тому *вибачаюся* говорити не можна. Треба говорити: *вибачте мені, пробачте мені, даруйте мені, прошу вибачення, я перепрошую.*

10 Ознайомтеся з роздумами Юрія Шевчука, викладача української мови в Колумбійському та Єльському університетах. Висловте власне ставлення до порушеної проблеми.

Поєднання двох мов відбувається в одному місці і в один час упродовж короткого часу,— це може бути формат телевізійної програми, випуску новин, аналітичної передачі, популярних передач на кшталт «Україна має талант», «Голос країни», «Свобода слова», «Вечірній Київ» тощо. Так само це поєднання може бути в радіопередачах, у мережевих публікаціях. Дедалі більше я бачу елементи цього поєднання в друкованих виданнях.

- Які рекомендації ви запропонували б теле- й радіоведучим?

11 Прочитайте текст. Яке явище в ньому описане?

- А якою мовою ви говорите з хазяями цього дому?
- Переважно мовою національного спілкування. З українськими інкрустаціями.
- А з матір'ю? Чоловіком? Сином?
- Із свекrhoю,— в тон йому продовжила вона,— я общуюсь суржиком. Так вона мене лучше понімає і передає восени картоплю (Є. Кононенко).
- З якою метою літературні персонажі використовують у мовленні суржик? Чи згодні ви з їхньою точкою зору?

12 Ознайомтеся з текстом. На яких рівнях мовної системи можна викремити самобутність української мови?

Українська мова виділяється і лексичним багатством, і особливою милозвучністю. Вона має специфічні риси, притаманні тільки їй.

1. Фонетично-орфоепічні особливості:

- чітка вимова ненаголошених голосних *o, u, a, i*: *дорога, голова, сухий, літати*;
- широке вживання *i*: *літо, кінь, піч*;
- початкові *i* та *o* зникають у деяких словах: *грати — ігратъ, Гнат — Игнат, город — огородъ*;
- тверда вимова приголосних перед *e, i*: *небо, синій, нива*;
- кінцеві дзвінкі приголосні не оглушуються: *зуб, лід, ніж*;
- перед початковими голосними у словах використовуються приставні *v i g*: *вус, вогонь, горіх, гострий*;
- уживання звука [и] відповідно до давніх [ы], [и]: *дим, нива* (порівняйте: рос. — *дым, нива*; білор. — *дым, ніва*);
- ствердіння приголосних перед [e]: *теплий, клен, день*;
- збереження м'якості у вимові [ц]: *місяць, швець*;
- дзвінка вимова приголосних перед глухими у кінці складу: *кладка, ложка*.

2. У лексичному складі української мови наявні слова *багаття, баритися, гарний, мрія, лелека, міркувати, цап* та інші, яких немає в інших мовах. Деякі спільні для східнослов'янських мов слова мають різне значення. Наприклад: *чоловік, лічити, неділя* та інші.

3. Морфологічні особливості:

- іменники II відміни у родовому, давальному та місцевому відмінках мають паралельні закінчення *-a (-y); -u (-ovi); -i (-evi)*: *робітника, робітнику, робітникові*;

ЯК ПРАВИЛЬНО?

Початкуючий чи початківець?
Слово *пачаткуючий* — це калька від російського *начинающий*. Треба говорити: *пачатківець; початківець-художник; у цій справі я початківець.*

- збереглася IV відміна іменників: *теля, ягня, орля;*
- зберігся кличний відмінок: *Михайлє, земле, Україно;*
- лише в українській мові закінчення орудного відмінка іменників *-ю, -ю* не має паралельної форми *-ої, -ей*: *з рідною сестрою, своєю землею;*
- уживаються інфінітиви на *-ти* після основи на голосний: *робити, діяти, спати* та після основи з кінцевим [Г], [К]: *можти, пекти* (рос. — *мочь, печь*; білор. — *магчы, пачы*);
- з праслов'янської мови збереглося дієслівне закінчення *-мо* в першій особі множини: *беремо, робимо, берімо, робімо;*
- тільки в українській мові вживаються прикметникові суфікси *-ськ, -зък, -цък* з м'якими зубними приголосними: *сільський, запорізький, козацький* (За М. Жовтобрюхом).

13 Відредактуйте словосполучення.

Не мішай мені, учбовий відділ, надворі прохладно, вулиці пересікаються, опасний поворот, бумажні салфетки, повістка дня слідуюча, слідуюче питання, більша половина врожаю, прибори не працюють, з матеріалу заказника, нажми на тормоз, дякувати батьків, відповідно з постановою, підписка на газети, здати екзамени, прийняти заходи, приймати участь, зараз без десяти дев'ять, відігравати значення.

Домашнє завдання

14 Напишіть есе «Екологія української мови».

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
- Схарактеризуйте мовну ситуацію в державі.
- Що таке екологія мови?

- Назвіть причини виникнення «мовного суржука».
- Схарактеризуйте ознаки самобутності української мови, наведіть приклади спільнотного і відмінного в українській та інших мовах.

§ 3

КУЛЬТУРА УСНОГО І ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ

Мовна індивідуальність виділяє людину як особистість, і чим яскравіша ця особистість, тим повніше вона відображає мовні якості суспільства.

O. Потебня

15 Прочитайте тези з книги Василя Іванишина і Ярослава Радевича-Винницького «Мова і нація». Яке значення правильного, точного мовлення в житті людей? Як ви розумієте вислів «культура мовлення»?

Належна культура мовлення — це свідчення розвинутого інтелекту й високої загальної культури особистості. Одним із завдань культури мовлення є подолання мовних стереотипів*: стереотипи мовлення — це стереотипи мислення.

Стереотип — те, що часто повторюється, стало звичайним, загальноприйнятим і чого дотримуються, що наслідують у своїй діяльності.

Люд без мови — то глина
безлика,
Без'язика отара овець.
(В. Забаштанський)

Культура мовлення має велике національне і соціальне значення: вона забезпечує високий рівень мовного спілкування, ефективне здійснення всіх функцій мови, опанює стосунки між людьми, сприяє підвищенню загальної культури особистості та суспільства в цілому.

16 Пригадайте, що таке мова і мовлення. Чи може бути мова правильною чи неправильною, багатою чи одноманітною, логічною чи нелогічною, точною чи неточною? Чи стосуються ці характеристики мовлення?

Буду я навчатись мови золотої

Культура мовлення — це система вимог, регламентацій стосовно вживання мови в мовленнєвій діяльності (усній і писемній).

Основні ознаки культури мовлення

нормативність адекватність логічність доречність виразність багатство естетичність

Нормативність — це дотримання норм усного і писемного мовлення: правильне наголосування, іntonування, слововживання, будова речень, тексту, стилістична відповідність.

Адекватність — це точність вираження думок, почуттів, волевиявлень засобами мови, ясність, зрозумілість вислову для адресата. Добирати слова й будувати речення треба так, щоб найточніше передати зміст висловлення.

Логічність і послідовність — це обґрунтований виклад думок за законами логіки, у якому є внутрішня закономірність.

Доречність — це відповідність мовлення ситуації, урахування особливостей адресата мовлення та обставин спілкування.

Виразність — це виражальні засоби звукового й художнього мовлення: художні засоби, емоційно-оцінна лексика, логічний наголос, паузи, видозміни голосу, темп мовлення, емоційна тональність тощо.

Багатство — це лексичне багатство мови й різноманітні способи вираження однієї й тієї ж думки.

Естетичність мовлення — це реалізація естетичних уподобань мовця шляхом використання оптимально дібраного темпу та звучності мовлення, уникнення нагромадження приголосних, різноманітність синтаксичних конструкцій, доречність цитат, тропів чи фігур.

Практикум

Письмовий — 1. Виражений графічними знаками; написаний: письмовий дозвіл. 2. Який служить для писання: письмовий стіл, письмове приладдя.

Писемний — 1. Те саме, що письмовий: писемні пам'ятки. 2. Властивий пам'яткам книжності; книжний (переважно про мову): писемний стиль.

17 Прочитайте. З'ясуйте, чим відрізняються усне і писемне мовлення. Продовжте перелік ознак усного й писемного мовлення.

Усне мовлення сприймається слухом; інтонаційно оформлене, емоційне й експресивне, можливе використання невербальних засобів спілкування...

Писемне мовлення сприймається зором, графічно оформлене, інтонаційні особливості мовлення передано розділовими знаками...

- Поміркуйте, яке словосполучення слід уживати: *писемне мовлення* чи *письмове мовлення*.

18 Прочитайте. Які чинники впливають на формування культури мовлення особистості?

Культура мовлення є свідченням особистісного рівня кожної особистості, того, яку вона створює навколо себе вербалну комунікативну ситуацію, мовну ауру, що формує мовний смак чи несмак.

На формування культури мовлення впливають:

- система норм літературної мови (мовний компонент культури мовлення);
- сукупність етичних правил свого народу (етичний компонент культури мовлення);
- мета й обставини спілкування (комунікативний компонент культури мовлення);
- національні уявлення про красу мовлення (естетичний компонент культури мовлення);
- мовна освіта і загальна освіченість мовців (*За Л. Мацько*).

Чого тільки несягнуто людиною, чого тільки невіршено людством, а мова — чи ж не найвизначніше, що створив кожен народ! Вона воїстину — всеісторія. Найправдивіший літопис за всі часи буття народного.

(В. Пепа)

19 Опрацюйте таблицю. Доберіть приклади, що ілюструють норми літературної мови.

НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Назви норм	Що регулюють норми
1. Орфоепічні	Правильну вимову звуків, звукосполучень і наголосу в словах
2. Лексичні	Уживання слів у властивому їм значенні, правильне поєднання слів за значенням у словосполученні й реченні
3. Орфографічні	Правильне написання слів
4. Граматичні	Правильне вживання слів та їх форм і поєднання їх у словосполучення та речення
5. Пунктуаційні	Розстановку розділових знаків у реченнях
6. Стилістичні	Уживання слів відповідно до змісту, емоційного забарвлення й експресивності та стилю мовлення

20 Прочитайте. З'ясуйте, які норми літературної мови порушено.

— Дядьку, а ви мені, натурально, не можете дати «Пригоди Тома Сойера»? Возможна чи невозможна така можливість?

Але цим старанням я тільки пошкодив собі: Юхрим одразу набурмілився, а голос його заскрипів, мов хвіртка:

— Насмішечки, заводіяко, починаєш сооружати над старшими? Де ти взявся такий дзиг'льований? Гляди, щоб зараз мулько не стало тобі!

— Які насмішечки? Що ви, дядьку! Хіба можна насміхатися над старшими, та ще у велиcodні свята?

Мова моя була, напевне, такою щиро-сердою, що Юхрим трохи заспокоївся.

— Є ж такі недоколихані, що не мають ані поняття, ані елегантності, а тільки й ображаютъ насмішечки собі,— на когось гніваються очі й уста, окантовані грубими пружками.

— Еге ж,— погоджуєсь я.— То дасте мені книжку?

— А нащо вони тобі?

— Читати (*M. Стельмах*).

Слово — проводир народу... Допоки в народу залишається його мова — його серце, «воно знову оживає і сміється знову»: народ внутрішньо не підкорений, вільний і здатний на боротьбу.

(Б. Харчук)

21 Поясніть значення слів. Складіть словосполучення, обираючи в дужках правильний варіант. Про дотримання яких норм мовлення йдеться?

Фарби — барви (водяний, природний), виключний — винятковий (право, мужність), область — ділянка — галузь (Київський, серце, мовознавство), масло — олія (вершковий, кукурудзяний), розв'язати — вирішити (завдання, проблема), свійський — домашній (тварини, ласощі), вид — краєвид (рослина, Карпати).

22 Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку.

Що ж робити з тими, хто лихословить? Вплівати на них необхідно власним прикладом високої мовленнєвої культури. Наведемо для прикладу притчу: «Жила одна людина. У дитинстві вона хотіла переробити світ, у юності — країну, у зрілості — сім'ю, у старості — себе. На її смертному одрі рідні почули дивне зізнання: «Якби я в дитинстві почав із себе, то зараз переробив би світ!». Ознакою сформованої особистості є вміння керувати собою, натомість незріла особистість намагається керувати іншими (За Л. Широкорадюк).

● Проведіть дослідження: підрахуйте, яку частку від вашого словникового запасу становлять вульгаризми та жаргонні слова. З якою метою ви їх використовуєте? Спробуйте тиждень їх не вживати. Чи змінилося ставлення до вас інших?

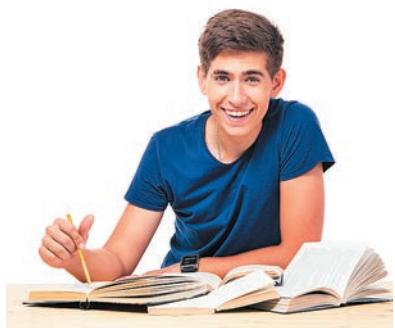
23 Перевірте правильність наголошення слів за орфоепічним або орфографічним словником. Які норми літературного мовлення порушено?

Берéмо, бовтáти, вéсти, вéрба, néсти, випáдок, гóстей, гráблі, дошká, дóчка, дровá, íдéмо, косíй, кроїти, лéгкий, не-návíditi, нóвий, óзнака, олéнь, отамáн, Покровá, приятель, ринkóвий, середíна, тóнкий, часú, шляху.

24 Ознайомтесь зі шляхами підвищення особистої культури мовлення, сформульованими В. Іванишиним і Я. Радевичем-Винницьким. Доповніть їх власними порадами.

Шляхи підвищення особистої культури мовлення різноманітні. Для початку слід:

- виробити стійкі навички мовленнєвого самоконтролю і самоаналізу;
- не говорити квапливо — без пауз, «ковтаючи» слова;
- частіше «заглядати у словник» (М. Рильський), правопис, посібники зі стилістики тощо;
- вивчати мовлення майстрів слова;
- читати вголос (особливо прозові тексти) із дотриманням усіх аспектів нормативності;
- заучувати напам'ять художні твори;
- оволодівати жанрами, видами писемного мовлення, зокрема мовлення ділового;
- привчити себе до систематичного запису власних думок та спостережень, щоденниковых записів, сімейної хроніки тощо;
- виробити звичку читання з «олівцем у руках» — жоден цікавий і вартісний вираз не повинен бути втрачений для вас.

Шляхів до мовної досконалості безліч. Але всі вони починаються з любові до рідної мови, з бажання майстерно володіти нею, з відчуття власної відповідальності за рідну мову.

СПІЛКУВАННЯ

25 Складіть коротке висловлення на одну з поданих тем. Дотримуйтесь правил культури мовлення.

1. «Змінюйте світ на краще, піклуйтесь про нього, тому що ви в ньому живете!» (*Кузьма Скрябін*)
2. «Світ не цікавить, що ти думаєш про себе. Проте світ сподівається, що ти досягнеш чогось перш, ніж відчуєш, що ти великий» (*Білл Гейтс*).

Домашнє завдання

26 Знайдіть помилки в побудові словосполучень. Які норми літературної мови порушено?

Віддавати перевагу, ні під яким виглядом, опинитися в такому матеріальному положенні, нанести шкоду, розробити міроприємства, заключити договір, на Крайньому Півночі, тяжка біль, з-за якої там премії, дуже жовтуватий, зовсім німий, трохи білюсінський, надзвичайно злющий, забагато лагідний, сильно строкатий, дуже близенько, синювата жовтизна.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Сформулюйте визначення поняття «культура мовлення».
 - Що регулюють норми української літературної мови?
 - Яких правил культури мовлення необхідно дотримуватися?
 - Які чинники впливають на формування культури мовлення особистості?

§ 4

ПОНЯТТЯ ПРО КОЛОРИТ МОВЛЕННЯ. СЛОВНИК-ДОВІДНИК З КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Якби ти знов, як много важить слово.

Іван Франко

27 Прочитайте. Порівняйте свій активний словник зі словником улюбленого поета чи прозаїка. Яких слів у вас замало? Чому? Чи впливає на ваш словник спілкування з оточенням?

Мовлення окремої людини ніколи не дорівнює мові народу, а тим більше людства. Винятком є мова справжніх поетів. Звичайно, якщо порівняти словник високообдарованого поета з лексиконом мови його народу, то може здатися, що це лише краплина в сяючому вічно рухливому морі. Але саме ця краплина містить молекули живої води, яка прискорює життєві процеси в організмі мови, примушує її пізнавати саму себе, знову і знову виявляти ще непізнане й дивувати світ новою красою (*В. Русанівський*).

Буду я навчатись мови золотої

Колорит — (перен.) сукупність особливостей, своєрідність, характерна ознака чого-небудь.

Крім функціональних стилів, в українській мові виділяються й інші стильові різновиди, основою класифікації яких є неоднакове експресивне забарвлення, характерне для того чи того мовлення. За допомогою такого забарвлення виявляється різне ставлення того, хто говорить, до висловлюваного, різний тон і колорит* висловлюваної думки.

Колоритно-стильові різновиди мовлення

урочистий

офіційний

інтимно-ласкавий

ввічливий

фамільярний

гумористичний

сатиричний

Урочистий різновид характеризується вживанням слів і словосполучень з піднесеним емоційним змістом, окличних речень. Урочисте забарвлення мовлення найчастіше виявляється в публіцистичному стилі, іноді також у художньому й епістолярному.

Офіційне забарвлення властиве діловому і зрідка приватному листуванню, а іноді й усному розмовному мовленню. Воно створюється вживанням офіційних звертань, слів з офіційно-ділової мови, описових синтаксических зворотів, а також відсутністю займенників першої та другої особи однини тощо.

Інтимно-ласкаве забарвлення досягається насамперед використанням слів із суфіксами пестливості та вживанням епітетів з пестливим значенням і простих синтаксических конструкцій, властивих розмовній мові. Воно доречне в розмовно- побутовому, епістолярному та художньому спілкуванні.

Забарвлення **ввічливості** в мовленні досягається вживанням слів зі значенням пошани до особи, якій адресується висловлення, а **фамільярний** тон характеризується наявністю слів і словосполучень, які підкреслюють перебільшену невимушненість, надмірну розв'язність та безцеремонність у ставленні до співрозмовників. Емоційне забарвлення ввічливості або фамільярності може виявлятися в епістолярному та розмовно- побутовому стилях.

Гумористичний, або **жартівливий**, колорит мовлення досягається вживанням слів у невідповідному до ситуації значенні, контрастно-комічними зіставленнями, перебільшенням якостей осіб і предметів тощо. До такого емоційного забарвлення вдаються в художніх творах та в розмовно- побутовому мовленні.

Сатиричний емоційний тон найчастіше спостерігається в публіцистичному, ораторському та художньому мовленні, іноді — у розмовному. Найголовнішим мовним засобом сатири є вживання слів, за допомогою яких виражається презирство й зневага до потворних вчинків, а також глупливі означення-епітети, порівняння, архаїзована лексика й синтаксичні конструкції, влучні дотепи тощо.

Практикум

28 Прочитайте. За експресивним забарвленням визначте колоритно-стильовий різновид мовлення кожного з уривків.

1. 18 квітня, 49. Мені дуже страшно дожити до того моменту чи часу, коли дзвінкосерйозний Малишко, або лютодотепний

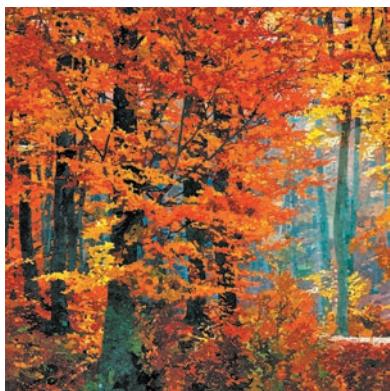
Якщо ти не любиш свого народу і нехтуєш його мовою, то хто ж тобі повірить, що ти любиш і поважаєш сусідні народи?..

Мова — це глибина тисячоліть. Цей найдорожчий скарб, переданий нам сотнями й сотнями попередніх поколінь, злелійний у пісні, в переказі, в приказці.

(О. Гончар)

Цинобра (або **кіновар**) — одна з найдревніших мінеральних фарб червоного кольору.

Сальва — салют.

Воскресенко, чи *несміливо-сміливий* Смілянський, чи *колоючий* Маківчук, чи *їйбогужялюблуприроду* (а любить він її таки посправжньому) Новиченко, чи *авиколинебудътлягли* Гончаренко, чи *недайбогхтодізнаєтьсяющаєспінінгіст* Вільховий, чи *їйбогутоваришіобов'язковопоїдуаякже* Копиленко, чи *татам-девіущчи-юдинокунчик* Дорошко, чи *поїхалибачилинестріля-лиаякстрілялиневлучили* М. Т. Рильський... — от коли ці всі коли-небудь скажуть: «Остап Вишня — старий!» — І, збираючись на полювання, додадуть: «Не турбуйте його!» — Я того ж часу візьму і помру! (*Остап Вишня. «Щоденникові записи»*)

2. Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всеобщий розвиток її особистості.

(*Конституція України*)

3. Високоповажна добродійко Олександро Михайлівно!

І я, і дружина моя сердечно дякуємо за Ваші ласкаві запрошення. Вважаємо за свій обов'язок прилучитися до гурту людей, що високо цінують славну і незабутню діяльність великого діяча українського. Раді будемо при тій нагоді особисто скласти і Вам, Високоповажна Добродійко, щиру пошану і вдячність за Ваші цінні праці на ниві нашого письменства. Коли не стане на перешкоді нам яка-небудь значна причина, прибудемо у Канашівку 7-го вересня вранці.

З високим і правдивим поважанням до Вас М. Коцюбинський.

- Поясніть, як утворені складні слова в «Щоденниковых записках».

29 Прочитайте уривок з вірша Б.-І. Антонича. Які мовні засоби використано для надання характерного колориту описаним пейзажам?

Дивись: шумус день погожий,
кипить зелена заметіль.
В товстому дзбані варить рожі,
аж піна близкає звідтіль.
Дуднить по шибах дощ цинобри*
і скло відблискує, мов сталь.
Парує курявою обрій,
хвилює в димі ранніх сальв*.

30 Прочитайте текст і розгляньте ілюстрацію. Чи вдалося письменниці фахівцям з фотохудожниками передати емоції, враження, ставлення до побаченого? Якими засобами вони скористалися?

Усе пішло у свій повторний цвіт — у цвіт не весняний, а осінній. Кольори землі зараз зовсім одмінні від попередніх кольорів. Барви поля й лугу, барви лісу — скільки ненаситної пристрасті, скільки пекельної спраги! Кольори багряні, жовті, вишневі, пурпурові, червоні, оранжеві — їхнім полум'ям позаймались дерева, кущі, бур'яни, бадилля. Тліють і горять, жаріють і вогнєвіють, і димлять... (За Є. Гуцалом)

- Назвіть засоби зв'язку речень у тексті.
- Поміркуйте, яку роль у тексті виконують однорідні члени речення.
- Усно опишіть ілюстрацію. Чому, на вашу думку, усі описи різні? Від чого це залежить?

Культура мови є мовознавчою науковою, яка виробляє критерії усвідомленого ставлення до мови й оцінювання мовних одиниць, механізми нормування і кодифікації.

Культура мовлення — дотримання літературних норм вимови, наголошення, словоживання, побудови словосполучень, речень, текстів; правильність, точність, чистота, логічність, доречність, виразність усного й писемного мовлення, дотримання в писемному мовленні орфографічних і пунктуаційних норм.

Мова — не калька: патріотичний словник гарної української мови «Говорімо гарно!» / Береза Т., Зубрицька І., Зелений Ю. — Львів : 2014. — 563 с. (Тематична платівка з мовознавчими аудіоматеріалами 2012–2014 рр., записана на радіо FM «Галичина»).

31 Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. Які мовні засоби використав автор для відтворення колориту доби?

Миттю стало відомо всім, що в місті Ограшкей помер у дозорі старий султан Селім і що тіло його чорними волами везуть до Стамбула.

По вулицях міста якось інакше йшли військові відділи: інакше ступали, інакше несли мушкети, інакше підносили голови. Крок їх став твердий, а литки янічарів мов сталь напружалися...

Із верхів мінаретів кричали муедзини дивними голосами свої молитви. Чути було воздусі, що надходить велика доба держави Османів, підготована твердістю покійного султана.

(Осип Назарук)

32 Прочитайте. Складіть і запишіть в алфавітному порядку список довідкової літератури з культури мови й мовлення.

З різних причин у минулі роки й десятиліття багатьох українців було позбавлено можливості добре опанувати літературну мову, тому в мовленні їх часто трапляються мовні огріхи. Щоб їх позбутися, треба користуватися різними словниками й довідниками з культури мови й мовлення. Зокрема, такими: О. Пономарів. Культура слова: Мовностилістичні поради. — К. : Либідь, 2008; Б. Антоненко-Давидович. Як ми говоримо. — К. : Либідь, 1991; Культура української мови: Довідник / За ред. С. Я. Єрмоленко. — К. : Наук. думка, 1990.

33 Прочитайте анотацію до словника «Мова — не калька». Чому вкрай важливо постійно дбати про культуру власного мовлення? Яку роль у цьому відіграють довідкові видання (словники, посібники, підручники)?

Сучасний словник гарної української мови «Говорімо гарно!» розкриває велич і красу рідної мови, звільнює її від суржiku й чужомовних запозичок. Словник містить самобутні українські слова та вислови, поставлені на противагу звичному (буденному) словниковому запасу сучасних українців.

СПІЛКУВАННЯ

34 Прочитайте вислів. Поясніть на прикладах, як ви його розумієте. Яке його пряме й переносне значення? Яка роль голосу під час бесіди? Як діють на вас різні за тембром, гучністю голоси? Які види інтонації ви знаєте? Чи можна інтонацією образити?

Мова є справді п'ятою ефірною стихією світу. Проте в кожного сущого на землі свій голос, свій тембр, своє інтонаційне забарвлення (П. Мовчан).

Домашнє завдання

35 Випишіть із творів художньої літератури текст обсягом до 100 слів. Визначте в ньому лексичні засоби, які виражают колорит висловлення.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Сформулюйте визначення поняття «колорит мовлення».
 - Якими мовними засобами досягають колориту мовлення?

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Мовне портфоліо

- Упродовж опанування розділу підготуйте проект «Роль мови в житті суспільства», добираючи факти (статті, висловлення видатних людей, історичні документи, уривки з текстів художніх творів), які ілю-

струють функції української мови в житті сучасного суспільства. Результати виконання проекту представте як мультимедійну презентацію.

§ 5

ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ

Українська мова не вчора придумана. Вона — не сирота, має слов'янську родину і світову славу. Вона має все.

Д. Павличко

Буду я навчатись мови золотої

Більшість гіпотез щодо праобразів слов'ян локалізує їх цілком або частково на території сучасної України, а за географічні орієнтири переважно беруться Дніпро, Дністер і Карпати.

На думку відомого історика Михайла Грушевського: «За поріг історичних часів для українського народу можна прийняти IV століття нашої ери, коли ми маємо вже відомості, які можна прикладти спеціально для нього. До цього часу ми можемо говорити про нього як про частину слов'янської групи племен...» Зрозуміло, що також формування мови збігається з початком формування народу.

Унаслідок міграційної взаємодії людності дулібського та інших племінних об'єднань сформувався етнос, який на початку IX століття створив державу Русь-Україну. Чи існувала єдина давньоруська мова, чи населення користувалося діалектами, а за мову писемну правила запозичена разом із християнськими книгами церковнослов'янська мова? На ці питання немає єдиної відповіді.

На думку відомого лінгвіста Агатангела Кримського, у своїй фонетичній системі, граматичній будові і словниковому складі ще в XI столітті сформувалась як окрема східнослов'янська мова — мова української нації, українська національна мова.

Досліджуючи «Ізборник Святослава» (1073 р.), академік А. Кримський знайшов риси української мови. Це насамперед українська лексика: *гребля, стріха, лагодити, лінощі, дивуємось, ліпший, яруга, туга, гримлять, полонянник, повінь та ін.*, фонетичні риси: перехід *е* в *о* після шиплячих (жона, чоловік, нічого), кінцева літера *в* у дієсловах (брав, косив, ходив), морфологічні: суто українське чергування приголосних *г-з*, *к-ц*, *х-с* в давальному відмінку

(дорозі, дівці, кожусі); споконвічні українські форми займенників (тобі, собі); м'яке закінчення дієслів 3-ї особи (носить, косить); форма майбутнього часу (знатиму, робитиму), закінчення -мо в діесловах (знаємо, ходимо).

Мовознавець М. Жовтобрюх доводить, що найбільш монолітними на той час були діалекти південно-східного наріччя, зокрема середньо-наддніпрянські та східно-полтавські. Вони і лягли в основу формування української національної мови.

Отже, на думку вчених-мовознавців, українська, як і інші слов'янські мови, виділилась із праслов'янської мови, розпад якої розпочався орієнтовно в VII столітті (з підручника «Сучасна українська літературна мова»).

ЕТАПИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

проукраїнська мова	VII–XI ст.
староукраїнська мова	XI ст. — кінець XIV ст.
середньоукраїнська мова	
1) рання середньоукраїнська мова	кінець XIV ст. — початок XVII ст.
2) середньоукраїнська мова	кінець XVII ст. — поч. XVIII ст.
3) пізня середньоукраїнська мова	кінець XVIII ст. — поч. XIX ст.
4) нова українська мова	XIX ст. — до нашого часу

Практикум

36 Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Доведіть свою думку. З якою метою і де він може бути опублікованим?

Українська мова виникла не відразу. Вона, виділивши у прадавні часи з якогось іndoєвропейського діалекту, формувалася упродовж тисячоліть. Багато елементів, що вирізняють нашу мову з-поміж інших (розрізнення г і ґ, чергування у і і, роди іменників, клічний відмінок, дієвідмінювання дієслів тощо), спостерігаються вже в архаїчній латині (V–I ст до н. е.), яка теж належить до іndoєвропейських мов. Чимало прадавніх слів спільні для української і латинської мов. Діти латинян так само зверталися до батьків *tattha, tata*, як і сучасні українські, на хліб казали *papa*, забите місце називали *vava*, ховаючись, промовляли *kuki*.

Ще переконливіші аргументи про давність української мови дає сербська мова. Серби переселилися на Балкани з території сучасної України в VI–VII ст. н. е. І хоч за багато століть в українській та сербській мовах сталися чималі зміни, проте їй тепер дуже відчутина їхня близькість. Зокрема, в сербській мові перед звуками *e* та *u* приголосні вимовляються так само твердо, як і в українській: *весели, тихи*. Багато спільнога є у відмінюванні іменників, які в обох мовах однаково діляться на чотири відміни. З усіх слов'янських мов лише в українській і сербській та ще в словенській діеслові в першій особі множини мають закінчення *-мо*: *oremo, stojimo*. Майже однаково в обох мовах змінюються діеслові в наказовому способі: *чекај*,

Раби — це нація, котра не має
Слова.
Тому й не зможе захистити себе.
(О. Пахльовська)

Ілюстрації до поеми Івана Франка «Іван Вишенський».
Софія Карафта-Корбут

чекајмо, чекајте. Чимало слів, які, здавалося б, є специфічно українськими, уживаються також у сербській мові в майже однаковому звучанні і з тим самим значенням: *гај, вабити, вир, кальужа, крок, кут, куњати, снага, треба* тощо (І. Ющук).

- Випишіть із тексту ключові слова й обґрунтуйте їхню роль у розкритті змісту. Сформулюйте запитання для однокласників за змістом прочитаного.

37 Що вам відомо про письменника-полеміста Івана Вишенського? Прочитайте уривок з його твору «Писание к утекшим от православной веры епископам». Знайдіть риси народної розмовної мови, схожі із сучасною. Яка стилістична роль розмовної мови у творі?

«...не все бо пшеница и посыяню ся заходить, але знайдешъ другу ниву, которая болшой кукулю, нижли пшеницъ народить. Тако ж и межи ноки: въ доспъянню на звѣтияство того чрева мало ихъ есть. Тому не дивуйся, або въмъ подвигъ и борба есть жизнь тая, которое ты знаеш, бо еще еси на войну не выбрavся, еще еси доматуръ, еще еси кровоедъ, мясоедъ, вълоедъ, скотоедъ, звъроедъ, свиноедъ, куроедъ, гускоедъ, птахоедъ, сытоедъ, стласткоедъ, маслоедъ, пирогоедъ; еще еси периноспаль, мягкоспалъ, подушкоспалъ; еще еси тълоугодникъ...»

38 Прочитайте текст. Чи згодні ви з висловленою думкою? Відповідь обґрунтуйте.

Мова та історична пам'ять — дві духовні підвалини національного буття. Вони або разом живуть, або разом умирають. Одна мова та спільна історична пам'ять є виразом, формою, свідченням національного самоусвідомлення — чуття і розуміння національної єдності, спільної долі, духовної спільноті людей, що становлять один етнос. Це самоусвідомлення і є національна ідея. *За своєю суттю національна ідея є інтернаціональною, адже кожен народ відчуває і усвідомлює себе самим собою.* Це просто тверда національна свідомість, не більше.

(За В. Ковалем)

- Випишіть із тексту виділене речення. Поясніть, як ви розумієте його смисл. Виконайте синтаксичний розбір цього речення.

СПІЛКУВАННЯ

39 На основі інформації про походження української мови побудуйте діалог у формі запитань і відповідей «Українці — звідки ми і наша мова».

Домашнє завдання

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Назвіть етапи формування та розвитку української національної мови.

— Яку роль відіграє фольклор у дослідженнях витоків мови?

§ 6

ПОЯВА ПИСЕМНОСТІ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН. СТВОРЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОГО АЛФАВІТУ

Мова — це форма нашого життя, життя культурного і національного, це форма національної організації.

I. Огієнко

Буду я навчатись мови золотої

Найдавніші відомості про появу писемності знаходимо в «Повісті временних літ», з якої випливає, що писемність на основі створеної Кирилом і Мефодієм азбуки прийшла на Русь з Візантії через Болгарію разом із християнством. Ця літописна версія походження писемності довго сприймалась як незаперечна істина.

Проте існує й інша думка. Так, в одній зі збірок житій визначних діячів християнської церкви від 1496 р. йдеться про те, що князь Володимир запровадив на Русі лише християнську віру за візантійським зразком, а руська грамота не була запозичена ні від кого. Появу цієї думки акад. М. К. Нікольський відносить ще до XI ст., а версію «Повісті временних літ» він вважає вигаданою в XII ст. літописцем Сильвестром.

Учені підтримували ідею самобутнього (дохристиянського) походження писемності в східних слов'ян. Але відсутність текстів до офіційного введення християнства спричинилася до того, що появу писемності впевнено пов'язували із запровадженням християнства.

Писемність виникає тоді, коли саме лише усне мовлення вже не спроможне задовольнити різноманітних потреб спілкування. У слов'янських племен писемність мала з'явитися при переході ранньофеодального праслов'янського суспільства до етапу державності й формування первісних народностей.

Виникнення в IX ст. держави з центром у Києві й злиття союзів племен в єдину народність вимагало налагодження внутрішніх економічних зв'язків, встановлення дипломатичних і договірних відносин з сусідніми й віддаленими державами, що стимулювало дальший розвиток писемності. Маючи кількавікову традицію використання грецького алфавіту для письма, східні слов'яни (особливо Середньої Наддніпрянщини), цілком природно, продовжували її в умовах раннього періоду Русі-України. Про використання в IX — першій половині X ст. видозміненого грецького письма свідчать і візантійські та арабські джерела, і договори князів Олега та Ігоря з греками 911, 945 і 972 рр., які мали звичай при укладанні договорів з іншими народами писати тексти двома мовами. Є свідчення, що вказують на існування писемності в Русі-Україні в 60-х роках IX ст. за часів київського князя Аскольда (За Г. Півтораком).

Практикум

41 Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доберіть заголовок. З'ясуйте комунікативне завдання тексту. Складіть його стислий конспект.

Назви букв	Кирилиця	Глаголиця
аз	А а	Ѡ +
буки	Б б	Ѡ ѿ
веді	В в	ѠѠ Ѱ
глаголь	Г г	Ѱ ѩ
добро	Д д	ѠѠ Ѡ
есть	Е є ю	Ѡ є
живіте	Ж ж	ѠѠ Ѡ
зело	Ѕ ѕ	Ѡ Ѹ
земля	З з	ѠѠ Ѡ
іже	И и	Ѡ Ѹ
i	I i (ї) і (ї)	ѠѠ Ѡ Ѝ
како	К к	Ѡ ѻ
люди	Л л	ѠѠ Ѡ
мисліте	М м	ѠѠ Ѡ
наш	Н н	ѠѠ Ѡ
он	Ѡ о	Ѡ є
покой	П п	ѠѠ Ѡ
рци	Р р	Ѡ Ѹ
слово	С с	ѠѠ Ѡ
твердо	Т т	ѠѠ Ѡ
ук	Ѹѹ ѹ	ѠѠ Ѡ
ферът	Ф ф	ѠѠ Ѡ
хер	Х х	Ѡ Ѹ
от	Ѡ w	ѠѠ Ѡ
ци	Ц ц	ѰѰ Ѱ
червъ	Ѱ ѿ ч	ѠѠ Ѡ
ша	Ш ш	ѠѠ Ѡ
шта	Щ щ	ѠѠ Ѡ
ер	Ѥ ъ	ѠѠ Ѡ
ери	ӮӮ Ӯ (Ӯ)	ѠѠ Ѡ
еръ	ӮӮ Ӯ	ѠѠ Ѡ
ять	Ѥ ъ	ѠѠ Ѡ
ю	Ѫ ю	ѠѠ Ѡ
i + a = я	Ѩ ѹ	
малий юс	Ѩ ѹ Ѩ ѹ	ѠѠ Ѡ
великий	Ѥ ъ	ѠѠ Ѡ
юс	Ѩ ѹ	
ксі	Ѥ ѹ	
псі	ѰѰ	
фіта	ѲѲ ѿ	ѠѠ Ѡ
іжиця	Ѷѷ v	ѠѠ Ѡ

Український алфавіт — сукупність літер, прийнятих в українській писемності і розміщених у певному усталеному порядку. Український алфавіт сформувався на основі кирилиці, що поширилася в Русі-Україні із прийняттям християнства і протягом Х–XVIII ст. зазнавала змін у зв'язку з потребою пристосувати її до звукового складу народного мовлення. Староукраїнська абетка успадкувала всі літери давньої кирилиці, але у зв'язку з розвитком фонетичної системи української мови зростала невідповідність між традиційно вживаними літерами і новоутвореними звуками, що в староукраїнській писемності спричинювалося до змішування літер на письмі (*u-i-ы; ѿ-e-u-i, ѿ-ъ тощо*) і руйнування правопису, традицій. Цей неусталений правопис протягом XIII — поч. XVIII ст. стихійно змінювався в напрямі його узгодження із звуковою системою та граматичною будовою української мови. На розвиток української писемності і впорядкування українського алфавіту мала вплив реформа письма 1708–1710 рр., за якою з алфавіту було усунуто як непотрібні літери *w* («от», омега), *ѱ* («псі»), *ӂ* («ксі»), *ӂ* («земля»), *v* («іжиця»), остаточно вилучено *ӂ* («юс великий») і *ѩ* («юс малий») тощо. Проте в алфавіті ще залишалися зайві літери *Ѡ* («фіта»), *Ѡ* («ять»). Протягом XIX ст. було запропоновано вживання нових літер, які збереглися і в сучасному українському алфавіті: *i* (О. Павловський, 1818), *є* (правопис «Русалки Дністрової», 1837), *ї* (правопис Пд.-Зх. відділення Рос. геогр. т-ва, 1873). У другій пол. XIX ст. з абетки в Україні випали літери *ы, ы, е, ы;* за різними звуками закріпилися літери *е, і.* У Західній Україні гражданську абетку вперше використала «Руська трійця» у зб. «Русалка Дністровая»; з 70-х рр. XIX ст. нею стали користуватися «москвафіли» та ін. На Наддніпрянщині український алфавіт і графіка сформувалися в їхньому сучасному вигляді після 1905, що засвідчив «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка. Згідно з правописом 1933 було вилучено літеру *ӂ*, відновлену в 3-му вид. «Українського правопису» (1990).

(Г. Півторак)

42 Прочитайте тексти й розгляньте абетки. Чим відрізняються слов'янські азбуки (зіставте кількість літер, порівняйте форму і складність написання їх)?

Глаголиця (від старослов'ян. глаголъ — «слово», глаголити — «говорити») — одна з двох найдавніших систем слов'янського письма (азбук), створена близько 863 р. слов'янським просвітителем Константином (у чернецтві Кирило), родом із м. Салоніки, Греція. Безсумнівним є зв'язок більшості літер глаголиці з грецькою графікою, деяких — із самарянською різновидністю давньоєврейської; форма літер — оригінальна. Найдавніша збережена пам'ятка, написана глаголицею, — Київські глаголичні листки (кін. IX або поч. X ст.).

(З Енциклопедії історії України)

Кирилиця — одна з найдавніших систем слов'янського письма (азбук), як і глаголиця. Названа на честь творця слов'янської писемності просвітителя Кирила (світське ім'я — Костянтин).

Більшість сучасних фахівців вважає, що Кирило близько 863 р. скомпонував глаголицю, яку в давнину іменували кириловицею (кириловицею). Проте, оскільки глаголицю було забуто, старовинну назву перенесено на іншу слов'янську графіку. Кирилиця ґрунтуються на грецькому алфавіті уніціального (уставного) типу. Автор кирилиці невідомий (З енциклопедії «Українська мова»).

43 Узагальніть інформацію з попередніх вправ і підготуйте усну розповідь про історію виникнення українського алфавіту, його склад і особливості графічного позначення літер.

44 Побудуйте повідомлення в науковому стилі з теми «Роль Кирила і Мефодія у становленні слов'янської писемності».

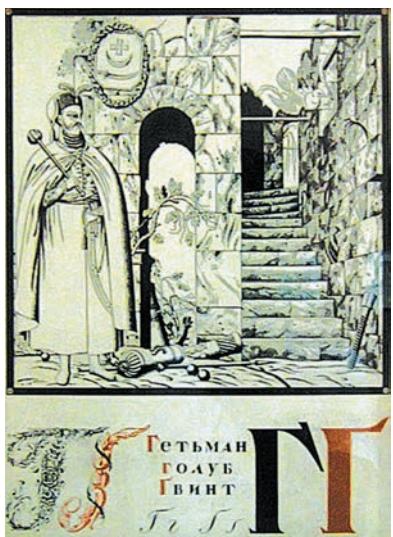
СПІЛКУВАННЯ

45 Уявіть ситуацію: вам необхідно взяти участь в обговоренні проблеми, яке письмо покладено в основу слов'янської абетки — грецьке чи латинське. Використовуючи вивчений матеріал та інтернетні джерела, запишіть аргументи на користь вашої наукової позиції.

Домашнє завдання

Літера «г» в українській абетці.
Ілюстрація Георгія Нарбута,
1917 р.

46 Прочитайте текст.

З ІСТОРІЇ ЛІТЕРИ Г

Понад 370 років тому Мелетій Смотрицький, один із найосвіченіших українських філологів кінця XVI — початку XVII століття, запровадив літеру Г як різновид грецької гами для передачі зімкненого звука, на відміну від Г, що вживався на той час для передачі щілинного українського звука. Сам звук — зімкнений (вибуховий, проривний) — очевидно, існував в усному мовленні задовго до запровадження літери, бо вже в пам'ятках XIV—XV сторіч (переважно в ділових документах — грамотах того часу) зустрічаються слова, в яких Г (звук) передавався буквосполученням КГ: кгрунтъ, Скирикгайлъ та ін. Літеру Г зустрічаємо і в «Лексиконі» Памви Беринди (1629), і в пізніших документах.

Пізніше паралельно поширилося позначення зімкненого звука (г) через латинську літеру G: нею користувалися видавці творів Л. Боровиковського, «Граматики» П. Куліша, журналу «Основа», збірника «Українські приказки», прислів'я і таке інше» М. Номиса тощо. Але заборона друкованого українською слова у Східній Україні накладала табу й на літеру Г. У Галичині ця літера переважала в граматиках, художніх творах та газетах минулого століття. Вперше запровадив її Й. Левицький у своїй граматиці в 1834 році. Літера Г входила в офіційний правопис так званої «желехівки» і проіснувала до 1939—1944 рр. у Галичині та на Закарпатті.

У Східній Україні після скасування заборон на друковане слово літера Г ввійшла до складу алфавіту, схваленого комісією петербурзької Академії наук, і вживалася до 1933 року. У «Словарі української мови», упорядкованому Борисом Грінченком і випущеному протягом 1907—1909 років, налічується близько 300 слів з літерою Г. Вона вживалася в основних ор-

ганах преси, у виданнях художніх творів та листуванні письменників і вчених того часу (*О. Пазяк*).

- Продовжте текст розповідю про реабілітацію літери Г.
- Запишіть 10–15 слів з літерою Г. З п'ятьма складіть речення.
- Поясніть, у чому полягають відмінності у вимові звуків [г] і [ґ].

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Що спричинило появу писемності в східних слов'ян?
 - Яка роль Кирила і Мефодія в становленні слов'янської писемності?
 - Чому кирилицю вважають основою для розвитку слов'янських систем письма?
 - Назвіть види письма, які використовували в період Русі-України.

§ 7

КОРОТКІ ВІДОМОСТІ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ

Шрифт — чутливий і красномовний засіб вираження. В ньому можуть знайти своє відбиття духовні устремління, головні риси характеру цілої епохи й окремої людини.

A. Капр

Буду я навчатись мови золотої

Найстаріші зразки **уставного письма** на Україні репрезентовані Остромировим Євангелієм 1056 р., «Ізборниками Святослава» з 1073 і 1076 рр. та Галицьким Євангелієм з 1144 р., визначаються буквами великого формату, писаними чи то рисованими простопадними прямими й кривими рисками в полі квадратів, звичайно між двома (не чотирма) лініями. З мистецьким та естетичним виконанням букв гармонізують ініціали геометричного, рослинного і тваринного характеру, заставки і мініатюри, виконані циноброю. І письмо, й ініціали, заставки та мініатюри — безпосереднє або (через Болгарію) посереднє наслідування грецьких зразків.

Починаючи з XIII ст., український устав змінює свій характеристичний вигляд, переходячи в так званий великий півустав, а далі *півустав*, що стає панівним на Україні на переломі XV і XVI ст. Виникає він з ощадження матеріалу й поспіху писарів, через що букви зменшуються, їх простопадні риски похиляються й закривлються. Одночасно меншає вибагливість і дбання за мистецькі прикраси, хоч іще в XVI і XVII ст. постають такі майстерно виконані рукописи, як Пересопницьке Євангеліє (1561 р.) з гарними, великого півуставу буквами та ініціалами й мініатюрами, Євангеліє Кримковича (1614) з уставним письмом і гарними ілюстраціями до біблійного тексту і багатьох рукописів «учительних євангелій» та «апостолів» з півуставним письмом, виконаним на зразок тодішнього друкованого письма і з заставками, здебільшого геометричного стилю.

Уже в XVI ст. півустав поступово переходить у **скоропис** (курсив), що в XVII ст. стає панівним. Письмо меншає, букви деформуються і часто набирають дивовижного, фантастичного вигляду, відповідного до панівного тоді стилю бароко. Ініціали скромні, часто нагадують друковані літери (В. Лев).

Практикум

ІЛІСГЛАДАЕТИНТЧ
ЛЕСНЫИМН РЕКЪШЕ
ПОЛЫСЛНЕМОЖЕТЬ
НИКЪТожеотъсъци
РГъСБЕНЧЕПОРАБО

Устав

47 Розгляньте зображення видів письма. Спробуйте прочитати написані на них тексти.

ІЛІСГЛАДАЕТИНТЧ
ЛЕСНЫИМН РЕКЪШЕ
ПОЛЫСЛНЕМОЖЕТЬ
НИКЪТожеотъсъци
РГъСБЕНЧЕПОРАБО

Півустав

ІЛІСГЛАДАЕТИНТЧ
ЛЕСНЫИМН РЕКЪШЕ
ПОЛЫСЛНЕМОЖЕТЬ
НИКЪТожеотъсъци
РГъСБЕНЧЕПОРАБО

Скоропис

48 Розгляньте банкноти номіналом 2 і 10 гривень. З'ясуйте, яким видом письма зроблені написи висловів «Якщо будете жити в любові між собою, і Бог буде з вами» Ярослава Мудрого і «А за віру хоч умріте і вольностей бороніте!» Івана Мазепи.

49 Опрацюйте інформацію про українські рукописні шрифти. Доведіть, що текст належить до наукового стилю. Складіть тезисний план тексту.

Для письма першого періоду, кінця XV — початку XVI ст., прийнято термін «уставний скоропис» — запропонував його І. І. Срезневський. Українське письмо в той час було вільне від усілякого стороннього впливу і в способах писання йшло за традиціями Візантії.

Другий період (друга половина XVI ст.) характеризується тенденцією до злитого написання слів. Але справжня сув'язь іще виробляється. Активізується процес появи нових форм літер. Кінець другого періоду характеризується посиленням впливу західноєвропейської каліграфії, що приходить в Україну через Польщу.

Відмітною рисою третього періоду (кінець XVI — середина XVIII ст.) стала поява в письмі нового характеру, що розвивається в українських школах, засновуваних православними братствами — Острозькій, Володимирській, Київській, Луцькій. Чистопис стає одним з основних предметів викладання. Формуються нові почерки — Київський, Острозький, Чигиринський (козацький). Це час найвищого розквіту українського скоропису, що органічно вписався в простір культури бароко. Річ у тім, що «шрифт не тільки читають — шрифт сприймають як зоровий образ. У цьому естетичне значення шрифту споріднене з графікою і живописом» (А. Капр, «Естетика мистецтва шрифту») (В. Мітченко).

- Розгляньте зображення окремих літер за періодами розвитку скоропису. Чим вони подібні та чим відрізняються?

Письмо — це знакова система фіксації мовлення, яка дозволяє за допомогою графічних елементів передавати мовленнєву інформацію на відстані й закріпляти її в часі.

(Лінгвістичний енциклопедичний словник)

I І В І А І ҃ ҄ ҅ ҆
II І В І Ф І ҃ ҄ ҅ ҆
III ҃ В ҄ ҅ ҆ ҇ ҈ ҉ Ҋ

50 Прочитайте текст. Визначте тему, основну думку. До якого стилю належить текст? Обґрунтуйте свою відповідь.

ГРАМАТИКА М. СМОТРИЦЬКОГО — ПЕРЛИНА ДАВНЬОГО МОВОЗНАВСТВА

«Грамматики Славенскии правилноє Сунтагма» — один із найвидатніших творів давнього слов'янського мовознавства. Його написав молодий учений, добре обізнаний із тодішньою європейською та вітчизняною граматичною науковою, досвідчений педагог, що викладав у школах Вільна, Острога, Києва. Очевидно, під час викладання й ректорування в Київській школі Мелетій написав якщо не ввесь текст, то принаймні більшу частину «Граматики» (1614 р. або 1615–1617 рр. — перша пол. 1618 р.). Збереглося кілька примірників «Граматики» Смотрицького, що мають на титульній сторінці дату — 1618 рік.

«Граматика» Смотрицького призначена була передусім для викладачів. Вона велика обсягом, насычена визначеннями, прикладами, поясненнями винятків із правил. Звертаючись у передмові до вчителів і учнів, автор уперше у вітчизняному мовознавстві торкається питання про стиль й нормативність у мові.

У «Граматиці» немає розрізнення букви і звука. Голосні автор ділить на «самогласна А», без яких не може бути складу та «припражногласна А». Смотрицький узаконює вживання літери г (різновиду грецької гами) для передачі вибухового звуку, на відміну від г, що вживається для передачі фрикативного (українського) звука. Автор виявляє важливу особливість чергування приголосних. Учений подає правила орфографії. Уперше регулює написання великої букви: її слід уживати на початку віршованої строфі, після крапки, на початку власних назв, слів на означення санів, наук та їх частин.

Чітко виклав Смотрицький параграф про розділові знаки, зокрема про вживання коми для позначення недовгої паузи, крапки, що ставиться, коли речення зовсім закінчене.

Найбільший розділ присвячений розгляду частин мови в такому порядку: «Има», «Мъстоименіє», «Глаголь», «Причастіє», «Нарѣчіє», «Прѣ(д)логъ». «Союзъ», «Ме(ж)дометіє». Учений, відкинувши не властивий слов'янській системі артикль, за містить нього виділяє вигук.

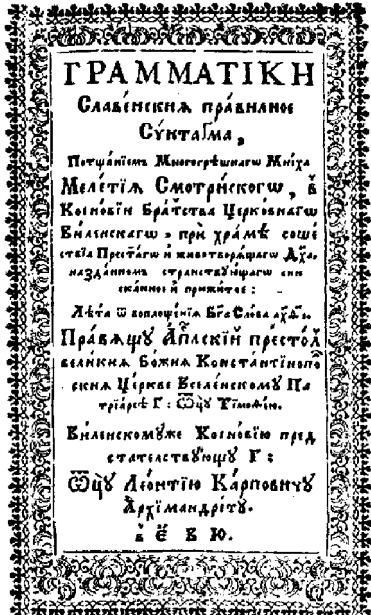
Автор глибше осмислив особливості слов'янського відмінювання. В основних рисах його поділ іменників на відміні зберігається і в сучасних граматиках східнослов'янських мов. Смотрицький виділяє сім відмінків. Великою заслugoю є те, що він перший виділив місцевий відмінок.

Смотрицький перший у нашому мовознавстві підкреслює граматичну категорію живих істот і неживих предметів.

Автор уперше вводить поняття перехідності й неперехідності дії. Категорію виду в сучасному розумінні він не виділяє.

Великим досягненням Смотрицького як мовознавця було осмислення особливостей відмінювання слов'янського діеслова, виділення двох дієвідмін.

Значне місце в пам'ятці посідає третя її частина, присвячена синтаксису, що закладає підвалини для вчення про зв'язки слів у реченнях. Учений досить детально висвітлив синтаксичні

Мелетій Смотрицький

зв'язки узгодження й керування іменних частин мови, що часто збігаються з живомовними. Остання частина «Граматики» містить стислий курс з теорії віршування (За В. Німчуком).

- Законспектуйте текст, використовуючи основні прийоми стиснення.

51 Прочитайте уривки зі статей українських мовознавців. Узагальніть інформацію і підготуйтесь до відповіді з теми ««Грамматыка словенская» Ивана Ужевича — первый научный опис староукраинской мови».

1. Видатна праця І. Ужевича (1610-і–1645) «Грамматыка словенская», написана латинською мовою в останнє десятиріччя першої половини XVII ст. (1643 р.), є одним із важливих підтверджень розвитку граматичної думки в Україні того часу. Зіставне висвітлення ним багатьох граматичних явищ староукраїнської літературної мови вказує, що автор був добре обізнаний як із науковим доробком українських культурних діячів і педагогів XVI–XVII ст., зокрема із «Граматикою» М. Смотрицького, так і з граматикою латинської мови. І. Ужевич, дотримуючись традиційної теорії частин мови розрізняв у староукраїнській літературній мові вісім частин мови: ім'я (nomen), займенник (pronomen), дієслово (verbum), дієприкметник (participium), прислівник (adverbium), прийменник (praepositio), сполучник (coniunctio), вигук (interiectio). Автор прагнув знайти визначальні риси цих категорій, властиві українській мові, для чого порівнював у мовах латинській, польській, рідше грецькій, а іноді й єврейській. Частина мови під назвою «ім'я», обіймає в І. Ужевича прикметники й іменники, яким притаманні граматичні категорії роду, числа та відмінка. Категорія роду в прикметників та іменників граматично виражена в їх відмінкових закінченнях.

Саме такий підхід зумовив диференціацію І. Ужевичем граматичної категорії роду не на сім часткових родових категорій, як у М. Смотрицького, а на три: чоловічий, жіночий і середній. Специфічною особливістю граматики І. Ужевича є відсутність місцевого відмінка. Але автор уводить поняття «несталого» відмінка (місцевого), який самостійно не вживається, а набуває свого повного значення лише з прийменниками «при», «на», «в»: «на обеди», «при панах», «в желеzi» (С. Поляга).

2. Оскільки І. Ужевич у заголовок виніс слово «слов'янська», без конкретизації мови, то з часу зацікавлення пам'яткою перед дослідниками постало питання: «Якої ж саме мови це граматика і хто за національністю її автор?»

...Наразі сумнівів у славістиці нема — це пам'ятка української мови XVII ст. Останнє дослідження Василя Німчука переважно це доводить. Граматика відбиває не просто українську книжну мову відповідного періоду, але й народно-розмовні її особливості. Аналіз матеріалу пам'ятки дозволяє недвозначно констатувати, що мова автора «Граматики слов'янської» Івана Ужевича — українська з явними поліськими особливостями.

Найближче підійшло до вирішення цієї проблеми мовознавець В. Німчук, який на основі аналізу передовсім фонетичних особливостей висловлює думку, що Іван Ужевич — вихоць з Полісся, а саме із Волині (В. Мойсієнко).

Домашнє завдання

Мініатюра з Пересопницького Євангелія

52 Прочитайте. Визначте тип і стиль тексту. Доберіть до нього заголовок. Складіть план.

Пересопницьке Євангеліє — визначна рукописна пам'ятка староукраїнської літературної мови й мистецтва, переклад Євангелія так званою простою мовою, досить близькою до народної. Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського.

Створення Пересопницького Євангелія розпочалося в Дворецькому монастирі князів Жеславських у 1556–1557 рр., а завершилася робота над євангельськими текстами, складанням й оправленням кодексу вже в Пересопницькому монастирі 29 серпня 1561 р.

Спочатку в Дворецькому монастирі було написане Євангеліє від Матвія (1556–1557), потім Наука читання та розпочате й доведене до арк. 155 зв. Євангеліє від Марка. У Пересопницькому монастирі було дописано Євангеліє від Марка, написані в 1561 р. Євангелія від Луки та Івана, післямова до пам'ятки та Місяцеслов (Л. Дубровіна, Л. Гнатенко).

- Поясніть написання власних назв.
- Провідміняйте два числівники з тексту.
- Опрацуйте інтернетні джерела й підготуйте презентацію з теми «Пересопницьке Євангеліє — визначна рукописна пам'ятка староукраїнської літературної мови й мистецтва».

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Назвіть види письма в стародавніх рукописах. Схарактеризуйте їх. Наведіть приклади.

— Чим зумовлена зміна видів письма в українській рукописній традиції?

§ 8

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Ми цікаві світу зі своєю мовою, свою культурою, своїми духовними цінностями... Без своєї власної мови та культури ми просто нікому не цікаві.

B. Шкляр

Буду я навчатись мови золотої

За свідченням мовознавців, на сучасному етапі спостерігаємо такі особливості розвитку української літературної мови:

- розширення суспільних функцій, сфер застосування, входження її в нові галузі знань, зокрема інформатику;
- збагачення української мови значною кількістю номінтивних словосполучень, що відображають реалії економічного,

політичного та культурного життя сучасної України (альтернативні вибори, гілки влади, інформаційний простір, ринкові відносини);

- появі нових, активізація вживання та розширення значень раніше відомих слів (довкілля, підписант, перемовини);
- інтенсивне збагачення за рахунок запозичень української термінології: суспільно-політичної (імідж, консенсус, брифінг, електорат, piar), бізнесової (реприватизація, логістика, інвестор, сертифікат), технічної (принтер, факс, вай фай, модем);
- переміщення певної частини спеціальної лексики до розряду широковживаної, зокрема фінансово-економічних термінів (аудитор, інфляція, менеджер, ліцензія, кредит), юридично-правової лексики та фразеології (державотворення, законопроект, плюралізм), парламентсько-дипломатичної лексики (ротація, толерантний, комюніке);
- установлення тісних контактів української мови з різними мовами світу, посилення явищ інтернаціоналізації українського словотвору (автошоу, експрес-анкета, хіт-парад, гала-концерт, бізнес-леді). Проте надмірне використання іншомовної лексики засмічує українську мову, знижує її естетичні якості (дивіденд — прибуток, презентація — показ, ознайомлення, шоп — магазин);
- намагання вилучити зі словника української мови ті іншомовні слова, які стали її органічними елементами, і замінити їх давніми або штучно створеними (аеродром — летовище, фотографія — світлина, вертоліт — гвинтокрил);
- лібералізація норм української літературної мови, особливо в галузі слововживання, вимови й правопису (кажду, люблю, гроші, пересічний замість кожу, люблю, гроші, пересічний);
- звільнення від нашарувань, умисної русифікації лексичної, граматичної системи та правопису української мови;
- зближення діалектів з українською літературною мовою;
- зростання зацікавленості громадян інших країн у вивченні української мови.

Практикум

53 Ознайомтеся з порадами сучасного українського мовознавця Катерини Городенської. Про яке явище в ньому йдеться?

В українській мові досить помітні зміни, що віддзеркалюють повернення до активного українського вжитку одиниць, донедавна кваліфікованих як застарілі чи діалектні, та вилучення з української мови неорганічних для неї одиниць, нав'язаних її під впливом інших мов, насамперед російської. Ці процеси потребують глибокого обмірковування і переконливого обґрунтування, послідовності в запровадженні нових рекомендацій.

Порівняно недавно в українському повсякденному вжитку з'явилося слово *котедж* на означення невеликого, переважно заміського, одноквартирного житлового будинку з ділянкою землі. Місцевість, забудовану такими будинками, називають *котеджовим* і *котеджним* містечком, комплексом або масивом. Із двох однакових за значенням прикметників перевагу

ЯК ПРАВИЛЬНО?

Дістали підтримку
чи зазнали підтримки?

Дієслово *дістали* вживається в значенні «подолання труднощів, отримати що-небудь потрібне, очікувати (дістали допомогу)». Треба говорити: *дістали підтримку* (За К. Городенською).

рекомендуємо надати *котеджовий*, тому що він милозвучніший, адже в ньому суфікс *-ов-* усуває важкий для вимови збіг приголосний, характерний для *котеджний*.

На українському телебаченні один видовищний проект змінює інший. Огляд-відбір талантів тепер полюбляють називати чужомовним словом, яке нерідко вимовляють, а то й пишуть неправильно, а саме: *кастінг*. Відповідно до правила «дев'ятки» в цьому чужомовному слові після *t* потрібно вживати *i*. Отже, замість непрозорого за значенням запозичення *кастинг* вживаймо рідне і зрозуміле всім слово *огляд-відбір*.

- Запишіть слова, із правилами написання яких ви ознайомилися. Складіть із цими словами речення.
- Що треба робити для того, щоб ураховувати всі зміни в українській мові?

54 Складіть словосполучення, обираючи з дужок кращий варіант.

Екологічні (фактори, чинники), (мешканці, жителі) Києва, (чинна, діюча) постанова, (мапа, карта) Європи, (ряд, низка) правил, (у межах, у рамках) проекту, (суттєве, істотне) доповнення, (переговори, перемовини) в Мінську, (збори, зібрання) трудового колективу.

55 Доберіть українські відповідники до іншомовних слів. За потреби скористайтеся словником.

Аплодисменти, басейн, біографія, фактор, бібліотека, фотографія, процент, факел, горизонт, домінувати, своєчасність, фонтан, диференціювати, пролонгований, пріоритет, інтенсивний, імідж, дайджест, шоп, інтенсивний, електорат, генерація, горизонт, лімітувати, аналогічний, публікувати, авангардний, імплементувати.

- З п'ятьма словами (на вибір) складіть речення.

СПІЛКУВАННЯ

56 Український мовознавець Тетяна Космеда висловлює думку, що сучасне вишукане мовлення проектується на вишукану мовну особистість, яку номінують «мовним гурманом». Як ви вважаєте, чи існує мода на слова? Відповідь обґрунтуйте.

Домашнє завдання

57 Поміркуйте, за яким принципом згруповано слова. Поясніть значення й написання поданих слів.

Легіт, жовтоожар, лівиця,ogrійливий, пішаниця, рінистий, хитавиця, непогідь, навскісник, ляповиця, галасвіта.

Топіар, тофу, тьютор, фета, форте, пауерліфтинг, мурал, меседж, логотип, лате, ергономія, дўплекс, декупаж, гόджені.

- Укладіть тлумачний словничок нових для вас 10–15 слів.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які особливості розвитку української мови на сучасному етапі?

— У чому виявляється встановлення тісних контактів української мови з різними мовами світу?

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ВИЩА ФОРМА ІСНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ

§ 9

ФОРМИ ІСНУВАННЯ МОВИ

Через мову проявляється характер особи, її ставлення до об'єкта. Власне мовне середовище й формує людину, яка через Слово стверджується.

П. Мовчан

Буду я навчатись мови золотої

Мова — складне суспільне явище. Вона є найважливішим засобом людського спілкування та об'єднання людей в спільноту; засобом самоідентифікації й вираження ментальності нації (етносу); засобом формування й розвитку думки, здійснення пізнавальної діяльності, реалізації духовної культури народу.

Національна мова — засіб спілкування нації та засіб її самоідентифікації з-поміж інших націй. Вона консолідує народ, через неї зберігаються й передаються наступним поколінням культурно-історичні традиції, засвоюється загальнолюдський досвід. Національна мова — загальнонародна. У просторі і в часі вона пов'язується з існуванням територіальних діалектів, просторіччя, професійних різновидів мови, жаргонів, арго та з функціями вищої форми національної мови — літературної мови.

Літературна мова — унормована, стандартна, правильна з погляду усталених кодифікованих норм форма національної мови, що обслуговує культурно-освітні потреби суспільства, використовується у сферах державного управління, засобах масової інформації, науці, художній культурі та літературі. (*Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів*)

Лексична система української мови включає **загальновживані слова** (сніг, держава, сто, рука, осінь, шапка, солодкий, щука, кінь, жінка, родина, мати тощо) і **слова обмеженого вжитку** — діалектну лексику, терміни, професіоналізми, жаргонізми, арготизми.

Діалектизми (від грец. *dialektus* — наріччя) у своїй основі є засобом усного спілкування людей певної території. Українська мова має три наріччя — північне, південно-західне і південно-східне, які різняться між собою, а також від літературної норми фонетичними, граматичними й лексичними ознаками (когут, вуйна, газда, пляй тощо).

Професіоналізми — назви професійних понять: хронічний, операбельний, закулісний, бутафорський, комедіант.

Жаргонізми — слова, що вживаються групою людей, об'єднаних спільними інтересами, звичками, родом занять (*санти-менти* — завищенні почуття, *променад* — прогулянка, *кльовий* — гарний, *моцикл* — мотоцикл).

Арго́тизми — слова, які зазнали навмисних змін: вставлялися склади, додавалися або замінювалися окремі звуки (*шивар* — товар, *стибрити* — вкрасити).

Просторічна лексика — слова, що вживаються в розмовному та художньому мовленні як стилістичний засіб надання грубуватої, зневажливої характеристики (забрьоха, розязва, бовдур).

Практикум

58 Прочитайте тексти. Визначте, слова якої форми мови (літературної чи діалектної) переважають у текстах. Яку роль вони відіграють у творі?

1. Дорогий Дмитре, ну от тобі уже й сімнадцять...

Бери відожної пори свого життя те, що воно пропонує тобі. Вимагати од часу не мудро і не гідно. Але і не пливи за течією. Тобто, вибравши тверді орієнтири, що таке добро і що зло, виростай у їхньому полі, аби по ньому все тобі скристалізувалося... Ідеал є один — добра і справедливості, чесності й любові. Іншого, мабуть, немає. Ще дадам — ідеал краси.

(З листа Василя Стуса до сина)

2. ...Правдивий галицький цвібак — це просто...

— Бісквіт? — уточнює учениця.

— По-нашому — цвібак,— відповідає пані Стася.— Нам потрібні дві прозорі посудини, от, скажімо, ці дві склянки. Кароліна уважно спостерігає за діями сусідки.

— Вибиваєш у склянку стільки яєць, зі скількох пекти-меш цвібак. Скажімо, з трьох, так? Вибиваємо в склянку, ставимо другу, порожню, поруч, бачиш? І насипаємо цукру на той самий рівень. Було б десять яєць — стояло б поруч по літровому слойку. Розумієш принцип? (Г. Вдовиченко)

3. Мій любий сину, бійся нічіїх,
Вони завжди безлікі і холодні,
Нагадують мені вчорашній сміх,
Який сльозу викочує сьогодні.

Іди на виграш у життєвій грі,
Напружуй думку, хист і власні м'язи,
Ціляй свій м'яч у кут німих воріт,
Хоч попаде туди він не відразу.

(В. Крищенко)

ЯК ПРАВИЛЬНО?

По праву чи заслужено,
законно, справедливо?

Органічніше, ніж по праву,
передають зміст прислівники
заслужено, справедливо, законно:
Перлинною сільського туризму
заслужено (справедливо) став
Соколиний хутір.

(За К. Городенською)

59 Знайдіть діалектизми в реченнях із роману М. Матіос «Солодка Да-руся». З'ясуйте їх значення. Де можливо, доберіть синоніми із загальнонародної мови. З якою метою авторка використовує у своїх творах діалектну лексику?

1. Ніхто не знав, та й не допитував ніколи Іванового прізвища, лише відколи світ та сонце люди і діти в Черемошнім призвішкувалися йому Цвичком, бо дуже любив Іван збирати по довколишніх селах залізяччя, а найбільше — цвяхи,

по-тутешньому «цивики», з яких згодом робив дримби і продавав їх чи то в Кутах, чи в Косові на базарі. 2. Хай тато краще питає, чого її так довго не було, ніж має кривитися, що донъка ходить, як фіра без дишла. 3. І притулились Михайло з Матронкою одне до одного так близько, що навіть через грубі їхні сардаки було чути прискорене биття сердець. 4. Вуйко Василь — материн брат у третьому — дивився на Михайла і співчутливо, і сердито водночас: він добре розумів, яка біда наздогнала його свояка, але не розумів, якої помочі просить у старого газди, що тримає в Бозні полонину. 5. Газдiku ґречний, я знав, що ви газда, але ніколи би не подумав, що ви так фальшиво дитину свою вчите!

60 Дайте стилістичну оцінку жаргонізмам, використаним у творах Ірини Карпи.

1. Її стара вінда полетіла геть разом з усіма документами та необхідними файлами. 2. Геймерство — це взагалі хвороба. Геймер — важко хвора людина, вилікувати яку майже неможливо. 3. Вона швиденько злила йому два фільми і пішла тусити. 4. Включила асю, і перед очами замерехтіло близько 20 непрочитаних повідомлень.

61 Відредактуйте речення.

1. На прохання вчительки я написав свою автобіографію. 2. Я вибачаюся за запізнення. 3. Не дивлячись на несприятливі погодні умови, експедиція продовжувала рухатись вверх по ріці. 4. Висловлюючи своє відношення до подій у країні на протязі року, він наголосив на тому, що вже давно наступив час приймати міри в налагоджені усіх галузей виробництва.

СПІЛКУВАННЯ

62 Прочитайте висловлення Василя Трубая, надруковане в газеті «Слово Просвіти». Чи погоджуєтесь ви з думкою автора? Відповідь обґрунтуйте.

Мову не можна прокип'ятити і тримати законсервованою в трилітровій банці. Вона там скисне. Мова — ріка, вона тече, куди її заманеться, а якщо на її шляху споруджують греблі, знищують джерела чи намагаються спрямувати в інше русло, вона або затхнеться в болоті, або ж прорве ті греблі.

Домашнє завдання

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Що таке літературна мова?
 - Що таке просторіччя?
 - Яка лексика належить до діалектної?
 - Що таке професіоналізми?
 - Чи є комунікативно доцільним уживання жаргону?
 - Чи можна говорити про вічне, про високе, використовуючи арго?

§ 10

ПИСЕМНА І УСНА ФОРМИ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Мусимо усвідомити: усне мовлення своїми можливостями — і насамперед як засіб вияву людського «Я», найрізноманітніших відтінків почуття... аж ніяк не дорівнює писемній формі.

O. Сербенська

Буду я навчатись мови золотої

Усна форма літературної мови обслуговує переважно поточні потреби спілкування людей, безпосередньо пов'язаних між собою. Усне мовлення сприймається органами слуху. За походженням це **первинна форма існування мови**. Усне мовлення спонтанне, але більш виразне в емоційному відношенні, супроводжується інтонацією, жестами, мімікою. Воно переважно діалогічне: бесіда, виступ, дискусія тощо.

Писемна форма літературної мови — це мовлення, зафіксоване на якомусь матеріалі за допомогою певних графічних знаків, що позначають звукові одиниці мовлення та сприймаються органами зору. Це **вторинна форма існування мови**. Писемна форма літературної мови обслуговує потреби народу в галузі науки, культури, політики, господарства й права. Слова добираються з урахуванням літературної традиції, широко вживаються книжна, абстрактна лексика, терміни.

Практикум

64 Прочитайте. Про які форми мови йдеться?

1. Читаючи авторів, які добре пишуть, звикаєш гарно говорити (*Вольтер*). 2. Одного неточного, невдало сказаного або хоча б погано вимовленого слова іноді досить, щоб зіпсувати все враження (*A. Міцкевич*). 3. Для одного народу — одна літературна мова й вимова, один правопис! Це цемент соборності нації! (*I. Огієнко*)

● Які вимоги висуває суспільство до усного й писемного мовлення?

65 Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте тип і стиль мовлення. Випишіть ключові слова кожного абзацу. Про який вид мовлення йдеться в тексті? Що допомогло порозумітися з іноземцем?

Це трапилося на одному з іспанських пляжів. Народу було багато, стояла спека. Було чутно лемент дітей, схожий на лемент чайок. Але на цьому пляжі не було чайок. Ніна Семенівна повернулася до сонця іншим боком, розплющила очі й побачила, що дітей поруч немає!

Вона підхопилася. Десять хвилин тому Катруся й Антон грали поруч із водою. Жінка охопила поглядом берег. Ну звичайно, із ними все в порядку... Адже Катрусі вже 6, а Антонові 8 років. Подивилася знову. Її охопила паніка: де ж діти?! Що ж скаже їхня матуся: тітка загубила племінників! За десять хвилин вона

ЯК ПРАВИЛЬНО?

Замість виконуй по порядку кожне завдання доречніше вжити одне за одним чи послідовно: виконуй одне за одним завдання; послідовно виконуй завдання.

(За К. Городенською)

була в поліції: маленький словничок і кілька розпачливих жестів допомогли їй дістатися. Але дітей там не було...

Іспанський поліцейський, що намагався допомогти їй, був галантний, але не говорив ні українською, ні англійською. Ніна Семенівна спробувала щось сказати іспанською, але безуспішно. Треба було щось робити.

Ніна Семенівна подивилася поліцейському в очі й зробила глибокий вдих. Вона показала рукою зріст Катруси від підлоги. Потім вона знизала плечима й показала схильованість. Поліцейський подивився на неї, а потім указав на стіну. Там висіла фотографія дитини... (З газети)

СПІЛКУВАННЯ

66 Як ви розумієте слова Сократа: «Заговори, щоб я тебе побачив»?

Домашнє завдання

67 Складіть діалог з теми «де слова з ділом розходяться, там непорядки водяться», запишіть його, дотримуючись правил орфографії та пунктуації.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - У яких двох формах відбувається спілкування? Назвіть їх характерні ознаки.
 - Де застосовується усне мовлення?
 - Які допоміжні засоби передачі думки використовуються в усному мовленні?
 - Що таке писемне мовлення?
 - Чому не всю інформацію можна передати усно?

§ 11

ДІАЛЕКТИ ЯК ІСТОРИЧНА БАЗА ЛІТЕРАТУРНИХ МОВ. ТЕРИТОРІАЛЬНІ І СОЦІАЛЬНІ ДІАЛЕКТИ

Мова народу, народності чи діаспори — то генетичний код національної культури, запорука самобутності та самозбереження.

Д. Овсяниково-Куликовський

68 Прочитайте. Яку роль відіграють діалекти в збагаченні літературної мови?

1. Сучасна літературна мова взаємодіє з діалектами через посередництво усного літературного мовлення, яке відображає особливості загальномовної норми в її географічній проекції (С. Єрмоленко). 2. Вплив літературної мови прискорює стирання відмінностей говорів, перебудову їх структури, зміну функцій їх елементів; разом з тим літературна мова зазнає живлющого впливу діалектів — цього чистого джерела народної мови (П. Гриценко). 3. Збагачення мови йде, безперечно, не тільки шляхом прямого утворення нових слів-неологізмів, а й шляхом переосмислення слів давніх, і шляхом умілого і доречного використання влучних і зrozумілих діалектизмів (М. Рильський).

ЯК ПРАВИЛЬНО?

Говоріть прошу, а не просю;
ходить, а не ходе; бачить, а не
баче; рядно, буряк, а не радно, бу-
рак; лякати, а не харапудитись.

Буду я навчатись мови золотої

Територіальний діалект — різновид національної мови, який є засобом спілкування людей, об'єднаних спільністю території.

Соціальний діалект — різновид загальнонародної мови, уживане в середовищі окремих соціальних, професійних, вікових та інших груп населення.

Нарічя — найбільша одиниця територіальної диференціації діалектної мови, що становить сукупність близьких за визначальними рисами територіальних діалектів.

Територіально українська мова складається з трьох наріч.

НАЙГОЛОВНІШІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ НАРІЧ

Для північних діалектів характерні:

наявність дифтонгів [yo], [ye], [yi]; твірда вимова звука [ц]; наявність звукосполучень [gi, ki, xi] замість літературних [ги, ки, хи]	в'ул, в'ул, в'ул; хлопец, палец; ложкі, стіжкі, гіря, хітрун
стягненні форми прикметників чоловічого роду; нестягнені форми прикметників жіночого роду	молоди хлопец, осінні вітер; молодая береза, повная хата
діалектні слова	утва (качки), валка (череда)

Для південно-західних діалектів характерні:

твірда вимова [р]; наявність поряд з <i>ри-</i> , <i>ли-</i> [ер], [ел], [ир], [ил]; відсутність подовження приголосного в іменниках середнього роду	рабий, расно, бурак; керниця (криниця), сильза (сльоза); [жит'е], [знан'е], [зіл'е]
поширення закінчень <i>-ови</i> , <i>-еви</i> в Д. в. іменників II відміни; наявність застарілих займенників при дієсловах; залишки давньої форми дієслів минулого та майбутнього часу	братови, коневи; зроби мі, узяв тя, питав го; пішла-м, пішли-сьмо; му робити, меш робити
діалектні слова	неньо (батько), вуйко (дядько), сарака (бідний)

Для південно-східних діалектів характерні:

пом'якшення шиплячих; пом'якшення звука [л]	[курч'ати], [ч'ай]; [бул'и], [кал'ина]
уживання дієслів II дієвідміни із закінченням <i>-е</i> замість <i>-ть</i> ; стягнені форми дієслів III особи однини теперішнього часу	ходе, носе, просе; пита, співа, чита
діалектні слова	утлий (кволій), жабуриння (водорослі)

Практикум

69 Прочитайте текст. Про які основні групи лексичних діалектизмів у ньому йдеться? Наведіть приклади кожної групи.

Використання діалектної лексики й фразеології, крім досягнення виразності художнього мовлення, сприяє розширенню кола понять, які з регіональних, обласних можуть переходити в розряд широковідомих.

Діалект, а ми його надпишем
Міццю духу і огнем любови
І нестерпний слід його запишем
Самостійно між культурні мови.
(І. Франко)

Північне наріччя (говори)

- 1 Західнополіський
- 2 Середньополіський
- 3 Східнополіський

Південно-східне наріччя (говори)

- 4 Наддніпрянський
- 5 Слобожанський
- 6 Степовий

Південно-західне наріччя (говори)

- 7 Волинський
- 8 Подільський
- 9 Наддністрянський
- 10 Надсянський
- 11 Покутсько-Буковинський
- 12 Гуцульський
- 13 Бойківський
- 14 Закарпатський
- ◆ Лемківський
- Говори наріч за кордоном
- Говори з рисами певного наріччя

марець — березень

бадіка — старший віком чоловік, дядько, сестрин чоловік

корзаки — чоботи

засколобина — ущелина

маржина — худоба

колешня — хлів, стайня

бутина — ділянка лісу, призначена на зруб

газда — хазяїн

смерека — ялина

клен — головень (вид риби)

леда — тільки-но

бистренъ — бистрінь

Лексичні діалектизми поділяються на дві основні групи: назви, пов’язані з етнографічними особливостями носіїв певних говірок, і діалектні назви відомих у різних регіонах реалій, — такі лексеми мають один чи декілька літературних відповідників. До першої групи діалектизмів належать, напр., *кайстра*, *тайстра*, *тайстрина* — «торбина, яку носять через плече», *колиба* — «житло чабанів, лісорубів (за межами села)»; до другої групи належать, напр., *ізвір*, *ізвор* — «яр», *калабатина* — «калюжа», *варги*, *гемби* — «губи», *бузько* — «чорногуз» та ін. (За П. Гриценком).

70 Розгляньте карту наріч. Схарактеризуйте діалектні особливості вашої місцевості.

71 Прочитайте уривок із твору Марка Черемшини. Визначте, до якого наріччя належить діалектна лексика, використана автором? Обґрунтуйте свою думку.

Надворі грає марець*.

Звіається вітрець і то заслоняє, то відслоняє сонечко. Бандікі* чаляпають своїми корзаками* по грузькій улиці й радіють, що із зими робиться каша, а в їх надією помальовані очі зазирають руді та лисі, гей оголені хребти гір і пригадують їм, що десь за третіми горами йде у цей край весна, яка потребує їх сили й роботи.

Гірськими засколобинами* білють ще сніги, але вже запорошені, вже не такі студені, вже від погляду сонця гинуть, вже не будуть морозити дітей у колисці, маржину* в колешні*, рубачів бутинами*, газдів* у дорозі, птаху на смереці*, кленів у воді.

Тоті розварені сніги леда* день спливують у бистренъ* і втечуть у море, а на іх місці зазеленіють левади й луки та й прикличуть зазулю, аби бадіків щастям дурила.

● Розкрийте функцію діалектизмів у художній літературі.

72 Прочитайте тези зі статті Світлани Єрмоленко «Сучасна літературна мова і діалекти». Використовуючи їх, розкрийте взаємозв’язок літературної мови й діалектів.

ЯК ПРАВИЛЬНО?

Говоріть **народ**, а не **нарід**;
візволи́ній, а не візвільни́й;
криниця, а не **керница**; **ряжанка**,
а не **ражанка**.

Найактивніші два джерела розвитку літературної мови — усне літературно-розмовне мовлення і писемно-літературні книжні традиції, серед них також іншомовні.

Усне літературне мовлення обов'язково передбачає наявність відповідного діалектного субстрату, основи, а також активізацію розмовних елементів (словникових, граматичних, стилістичних). Отже, сучасна літературна мова взаємодіє з діалектами через посередництво усного літературного мовлення.

Фонетична система літературної мови поряд із впливом орфографії зазнає найвиразнішої дії діалектного мовлення.

Зовсім іншу долю в літературному мовленні можуть мати емоційно-забарвлені одиниці діалектних синонімічних рядів типу *вигулькнутися*, *постоювати*, *наджигуритися*, *прилюбляти* тощо. Вони здебільшого, не втрачаючи діалектної основи, мають здатність утворювати синонімічні ряди на літературному ґрунті. Розвиваючи додаткові стилістичні відтінки, такі синоніми, що ввійшли з діалектного джерела, можуть набувати літературної нормативності. У них завжди експресивніше виражається та чи інша ознака, і це сприяє входженню діалектної лексики в літературне мовлення.

- Запишіть аргументи й приклади, які можна використати під час виступу з теми «Діалекти як історична база літературних мов».

73 Прочитайте уривок. Випишіть з нього діалектизми. Доберіть до них літературні відповідники.

Даруся дуже добре дотепер пам'ятає, як тато згодом пояснював їй, що не кожна людина є такою, як про неї кажуть позаочі.

— Люди часом люблять посмішкуватися з іншого, то й призвішкуються. А воно не завжди від злоби буває. І не завжди правда.

— А це встидно, коли тобі призвішкуються? — тоді хотіла знати усе, ніби хто нашептав, чи попередив про власне майбутнє.

— Не встидно, дитино, якщо ти не злодій і не брехун...
(M. Mamios)

Буду я навчатись мови золотої

У зв'язку з утвердженням української мови як державної гостро постало питання про вивчення **мови сучасного міста**. Основний компонент розмовного мовлення урбаністичного простору — **сленг** (англ. slang — жаргон) — варіант професійної мови, слова та вирази, що використовуються в спілкуванні різних вікових груп, професій, соціальних прошарків. Термін сленг трактується деякими вченими як «соціальний діалект». Міський сленг належить до найактивніших прошарків сучасних мов.

Серед компонентів мови міста виділяють такі:

- 1) за віковими характеристиками;
- 2) зумовлені професійною диференціацією населення;
- 3) корпоративні, або групові, жаргони.

Наприклад, фани, які скрізь їздять за своїми кумирами, вживають такі слова: *собака* — приміський поїзд, *рай* — верхнє місце в кутку купе для вантажу, *прикід* — одяг тощо.

З-поміж професійних жаргонів міста найбільше поширені жаргон музикантів, армійський та соціолект комп'ютерників. Наприклад, музиканти вживають лексеми: *драйв* — енергетична музика, *металіст* — прихильник стилю «heavymetal»; комп'ютерники: *засинути* — дати збій у роботі програми, *лазер* — лазерний принтер тощо (С. Мартос).

Практикум

74 Проаналізуйте мовлення молоді міста (села), старшокласників своєї школи. З'ясуйте, які сленгізми вони вживають, яка їх роль у формуванні мовної особистості.

СПІЛКУВАННЯ

Згорають очі слів, слів повіки.
Та є слова, що рвуть байдужий
рот.
Це наше слово. Жити йому
повіки.
Народ всевічний. Слово —
наш народ.
(М. Вінграновський)

75 Пригадуєте слова з відомої пісні гурту «Плач Єремії» «Ми усі розбіжимося по зруїфікованих містах...»? Як ви вважаєте, чому саме мова міста зазнала найбільшої русифікації?

Ознайомтеся з рекомендаціями, яких радять дотримуватися дописувачі Інтернету, щоб захистити українську мову. Доповініть ці поради власними.

1. Говорити українською мовою в публічних місцях і ніколи не переходити на іншу мову, крім розмов з іноземцями.
2. Вибирати українську мову в налаштуваннях електронної пошти, у соціальних мережах, у мобільному телефоні, у банкоматах, платіжних терміналах.
3. Завжди писати українською мовою паперові документи та електронні повідомлення.
4. Спілкуватися державною мовою з владою і різноманітними сервісними службами.
5. Купувати книги та пресу українською мовою, дивитися фільми, дубльовані українською, слухати українську музику, відвідувати українські фестивалі.
6. Поширювати ці правила з-поміж найбільшої кількості людей.

Домашнє завдання

Виконайте тестові завдання online

76 Виконайте одне із завдань.

- A** З'ясуйте значення понять «мовний портрет» і «лінгвопортрет». Чи можна їх уживати в мовленні як тотожні? Запишіть зроблені висновки.
- B** Укладіть міні-словник «Діалектні назви їжі нашого регіону».

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які відмінності між територіальними та соціальними діалектами?
 - У чому полягає взаємозв'язок літературної мови і діалектів?
 - Які особливості вашого мовлення вказують на те, що ви мешканець села або міста?

ФОНЕТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Мовне портфоліо

- Упродовж опанування теми підготуйте проект як мультимедійну презентацію «Фонетика в цифрах і фактах», у якому подайте цікаві відомості з фоне-

тики. Використовуйте інтернетні джерела, фонди бібліотек. Дотримуйтесь основних правил і послідовності виконання проекту.

§ 12

МІСЦЕ ФОНЕТИКИ ТА ОРФОЕПІЇ В СИСТЕМІ МОВИ. З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФОНЕТИКИ

Звуки — це щось надзвичайно своє-
рідне в мові, її жива плоть і кров.

A. Матвієнко

Буду я навчатись мови золотої

Фонетика (від гр. *phonetikos* — звуковий) — розділ мовознавства, що вивчає звуковий склад мови.

Орфоепія (гр. *orthoépia* — *orthos* — правильний і *eros* — мовлення) — розділ мовознавства, що вивчає та систематизує норми літературної вимови.

Практикум

77 Прочитайте. Назвіть дослідників фонетики української мови.

Перші спроби вивчення фонетики української мови пов’язані з іменами Олександра Потебні й Павла Житецького. Грунтовний науковий опис фонетики української мови на загальномовному тлі зроблено в праці Франца Міклошича «Порівняльна граматика слов’янських мов» (1879 р.), де подається короткий нарис української фонетики поряд із фонетикою інших слов’янських мов. У наступні роки питання історії фонетики української мови порушували Омелян Огопновський, Агатангел Кримський, Олексій Шахматов, Юрій Шевельов та ін.

На початку ХХ століття фонетичну систему української мови досліджували Євген Тимченко, Олекса Синявський, Олена Курило. 1917 року вийшла друком «Українська граматика» Є. Тимченка, у якій окремий розділ присвячено визначенню теоретичних понять фонетики. На думку науковця, форма звука — це слухове враження, незалежне від значення, що сприймається саме вухом з повітряного оточення.

У кінці 20-х років ХХ ст. О. Синявський створив розгалужену класифікацію системи звукотипів української літературної

У кожній мові є своя звукова система. І ця система, можна сказати, найконсервативніша. Якщо словниковий склад мови за 10 років оновлюється на 25 %, то зміни у звуковій системі можна простежити хіба що не відрізку в сотні, а то й тисячі років.

(За О. Сербенською)

В. фон Гумбольдт сприймав звук, що виривається з наших грудей, як подих самого буття, під-кresлював, що в певних звуках прекрасно втілена «об'єднана енергія народу» і в мовців вона «збуджує приблизно однакову енергію».

Мова — моя повнозвука, гаряча плоть, лих із кров'ю хіба серце й тебе розколоть!

(В. Коломієць)

мови. Науковцем було встановлено, що в українській мові нараховується 102 звукотипи — 90 приголосних та 12 голосних, які він схарактеризував за певними ознаками.

О. Курило вперше в українському мовознавстві тлумачить поняття «фонема»: «До поняття фонема» (1930 р.). Фонема в інтерпретації О. Курило є найкоротшим відтинком мови, звуковим типом, що існує в мовній свідомості членів певної мовної групи і може диференціювати слова.

Особливо бурхливо розвивається фонетика української мови в кінці ХХ століття (Леонід Булаховський, Алла Багмут, Борис Кулик, Іван Білодід, Ніна Тоцька та ін.) (З підручника).

- Складіть план відповіді на питання «Що ми дізналися з історії української фонетики?». Використайте опрацьований матеріал у підготовці мовного портфоліо.

78 Пригадайте систему функціональних стилів української мови та їхні ознаки. Поміркуйте, які фонетичні процеси наявні в науковому та художньому стилях. Для підтвердження думки проаналізуйте подані тексти.

1. Закономірно, що фонетика має велике практичне значення. Знання з фонетики необхідні для створення алфавітів, для виправлення недоліків мовлення (логопедія) і навчання звукової мови глухоніміх (сурдопедагогіка), для автоматичного розпізнавання мовлення електронно-обчислювальною машиною.

Фонетика пов'язана з такими нелінгвістичними дисциплінами, як фізика (акустика), анатомія, фізіологія (творення звуків) і психологія (За П. Кочерганом).

2. Холодний сон. Холодний сон добра,
Холодний сенс багряного пера.

(І. Драч)

79 Порівняйте слово в різних мовах. Яку особливість ви помітили? Про що це свідчить?

комп'ютер (укр.)	computer (англ.)
komputer (польськ.)	Komputer (нім.)

80 Прочитайте. З'ясуйте, які проблеми порушуються в тексті. Доведіть, що забарвлення голосу відповідає характерові людини.

ГОЛОС ЛЮДИНИ

Експерименти в галузі сучасної фонетики доводять, що так само, як немає двох людей з одинаковими відбитками пальців, немає і двох людей, які б мали одинаковий голос.

Добре, звичайно, якщо людина має приємне забарвлення голосу від природи. І все ж голос можна удосконалювати.

Бездушні люди мають, як правило, безпристрасний, байдужий голос, тоді як голос веселої людини звучить бадьоро й радісно. Забарвлення голосу може мінятися залежно від внутрішнього стану людини. Якщо мовець перебуває у стані депресії, слухач відчує це так само, як і його радісний настрій (Б. Гала).

- Промовте фрази:
 - нейтральним голосом: Яка в неї сукня? Чорна чи біла?
 - придихальним голосом: Яка в неї сукня! Чудова!
 - напруженим: Яка в неї сукня? Відповідай!

- Поміркуйте, чи мають звуки настрій? Як, на вашу думку, людина сприймає інформацію через певний набір звуків? Як впливає окремий звук на зміст слова?

СПІЛКУВАННЯ

81 Вільям Юрі в книжці «Сила позитивного Ні: як сказати «ні», але зберегти угоду і стосунки» зазначає: «Ні — це, можливо, найголовніше слово в нашому словнику, однак його найважчче сказати правильно». Чи погоджуєтесь ви з автором? Висловте власні міркування з порушененої проблеми. Сформулюйте поради однокласникам «Як сказати «ні»».

Домашнє завдання

82 Прочитайте текст. Сформулюйте його головну думку.

Саме в мовній мелодії, що накладається на специфічну вимову звуків (передусім голосних), закладено основу національного співу: природно поставлена вимова, супроводжувана органічною мелодикою, сприяє глибокому, розлогому, вільному, спрямованому в далечін' звучанню. Отже, «секрет» музикальності української вимови слід шукати у її зв'язку з українською піснею, а сама пісня, неперевершена, чудова, вийшла з мови (*H. Тоцька*).

- Запишіть 2–3 тексти українських народних пісень і здійсніть спостереження над частотою вживання голосних і приголосних у них. Які голосні й приголосні є найбільш уживаними? Спробуйте показати це у відсотковому співвідношенні.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Що вивчає фонетика?
 - Що вивчає орфоепія?
 - Назвіть мовознавців, які досліджували фонетику української мови.

- Чому неможлива мова з одного звука чи з нескінченної кількості звуків?
- Яку роль відіграє голос людини в спілкуванні?

§ 13

КЛАСИФІКАЦІЯ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ. ЗВУК МОВЛЕННЯ І ФОНЕМА. ІНВАРІАНТ, ПОЗИЦІЙНИЙ ВАРИАНТ ФОНЕМИ

Греки, говорячи словами одного з найвидатніших лінгвістів А. Мейе, першими «розклали» мову на приголосні й голосні звуки.

А. Кондратов

Буду я навчатись мови золотої

Людина може створювати багато звучань (крик, свист, кашляння, сопіння й под.), але для спілкування мають значення лише ті звуки і звукосполучення, що служать для утворення морем і слів. У фізиці звук трактується як поширювані у пружних тілах (твердих,

рідких і газоподібних) механічні коливання. У музичі звук визначається як тон певної висоти і сили. У лінгвістиці — це членороздільний елемент людської мови, утворений за допомогою органів мовлення.

З акустичного погляду всі звуки мови поділяються на голосні й приголосні, які розрізняються співвідношенням голосу (тону) і шуму. Звуки, що творяться тільки за допомогою голосу, називаються **голосними**. Звуки, що творяться з участю голосу і шуму або тільки шуму, називаються **приголосними**.

В українській мові 6 голосних звуків [а, о, у, е, и, і] і 32 приголосні звуки (3 підручника).

Практикум

Фонема — це своєрідний прообраз осмисленого звука. Звук стає реальністю тоді, коли він існує в психічній уяві людини.

(Бодуен де Куртене)

83 Прочитайте. Поясніть відмінність між звуком і фонемою.

Фонема — це найменша звукова одиниця, що може бути в мові носієм смыслу й служить у ній для утворення, розрізнювання слів і форм слів.

Фонема реалізується у вигляді кількох конкретних звуків. Конкретний вияв кожної фонеми в мовленні називається варіантом, або **алофоном** фонеми.

Алофоны можуть залежати від позиції звука в слові — початок, кінець, середина, перебування під наголосом чи наперед. Такі алофоны називаються **позиційними**. Наприклад, у слові *село* [e] знаходитьться в ненаголосеній позиції і реалізується у звукові, наближеному до [и] — [сε^ило].

Алофоны, зумовлені характером сусідніх фонем, називаються **комбінаторними**. Наприклад, у слові [піс'н'a] звук [с] перед наступним [н'] стає пом'якшеним.

Найсамостійніший, незалежний алофон фонеми — це і є **її основний алофон (інваріант)**, який ми звичайно і називаемо, представляючи фонему загалом. Його можна виділити з мовного потоку, вимовити ізольовано (/в/, /м/, /р/, /о/, /с/...).

- Що таке алофон? Від чого залежать варіанти фонем? Які варіанти фонем називаються комбінаторними, а які позиційними? Охарактеризуйте варіанти та інваріанти голосних фонем.

84 Ознайомтесь із таблицею.

КЛАСИФІКАЦІЙНА ТАБЛИЦЯ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Принципи класифікації	Ряд		
	передній	середній	задній
Ступінь підняття спинки язика	високий	[i]	
	високо-середній	[и]	
	середній	[e]	
	низький		[а]

- Поясніть, чим розрізняються з артикуляційного боку голосні. Охарактеризуйте голосні звуки.

[i] — [у]; [о] — [е]; [и] — [и]; [о] — [у]; [а] — [о]; [а] — [у];
 [а] — [е]; [а] — [и]; [а] — [и]; [о] — [и]; [о] — [и]; [у] — [и];
 [у] — [е].

Інваріант фонеми — це абстрактне поняття, що означає матеріальне узагальнення суттєвих для фонеми ознак. Наприклад, інваріант фонеми [a] є така мовна одиниця, що є голосною, заднього ряду, низького піднесення спинки язика, нелабіалізованою, відкритою.

85 Доберіть по три слова до кожної зі схем. У доборі яких слів виникли труднощі й чому?

1. Приголосний + голосний + приголосний.
2. Приголосний + голосний + голосний + приголосний.
3. Приголосний + голосний + приголосний + голосний.

86 Прочитайте текст. Висловте припущення, чому нині українська мова втрачає свою вокалічність.

У системі української мови голосні становлять 15,8 %, приголосні — 84,2 %. У мовленні народнопоетичному, яке найбільш зберігає національні основи української мови, голосних — 45–46 %. Щоправда, у літературному мовленні українська мова під різними впливами багато в чому втратила свою вокалічність: кількість голосних у ній знижується до 42 %, а кількість приголосних відповідно зростає — 58 % (Н. Тоцька).

- Доведіть правильність або хибність висловленої Н. Тоцькою думки, використовуючи результати проведеного вдома спостереження над частотою вживання голосних і приголосних у текстах українських народних пісень.

87 Проведіть експеримент.

1. Поставте долоню перед ротом на відстані 2–3 сантиметри. Вимовте голосні звуки [a], [o], [y], [e], [i], [ɪ]. Яке повітря ви відчули на долоні: тепле чи холодне? Поясніть, чому повітря тепле.
2. Прикладіть долоню до гортані й вимовте по черзі звуки [a] — [ç]; [o] — [ш]; [y] — [ң]; [e] — [ф]; [i] — [с]; [ɪ] — [х]. Під час вимови яких звуків голосові зв'язки дрижали? Поясніть, чому під час вимови голосних звуків голосові зв'язки дрижать.

СПІЛКУВАННЯ

88 Український письменник і журналіст Мирослав Дочинець зазначає: «Мова письменника — більше, ніж слова та звуки. Це його духовний одяг». Аргументовано доведіть висловлену думку.

Домашнє завдання

Ну що б, здавалось, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почуе!

(Т. Шевченко)

89 Прочитайте текст. Опишіть звуковий образ України.

ЗВУКОВИЙ ОБРАЗ ДЕРЖАВИ

Звукова мова відіграє надзвичайно важливу роль в активації біоритмів національного інстинкту, у зміцненні психофізичної структури національного типу, у мобілізації суспільства на основі етнонаціоналізму. І тому дуже важливо дбати про звуковий образ Держави.

Не кожний задумується над тим, що частота вживання голосних (йдеться про українську мову) порівняно з приголосними надзвичайно велика. Якщо у фонетичній системі голосні становлять всього 15,8 %, то в живому мовленні ця цифра інша — майже 42 %. У кожній мові є своя звукова система.

Українську мову називають милозвучною, дзвінкою, «солов'їно». А це характеристика її звукової сторони, її мелодики, інтонації (За О. Сербенською).

- Випишіть із тексту 5 слів, у яких кількість звуків і букв не збігається.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - На які дві великі групи (класи) поділяються всі звуки української мови?
 - Скільки звуків у кожній із цих груп?
 - Чим відрізняються з акустичного погляду голосні та приголосні звуки?

§ 14 КЛАСИФІКАЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Мова — то не просто звуки, витворені відповідними м'язами відповідних органів. Це — голос народу, неповторного тембру й інтонації, що є одним із чинників спадкового механізму...

Б. Олійник

Буду я навчатись мови золотої

Якість приголосних звуків залежить від умов їх творення. За утворення приголосних видихуваний струмінь повітря (з участю або без участі голосу) зустрічає на своєму шляху перепону, яка являє собою зближення або повне зімкнення активних і пасивних мовних органів. У результаті подолання відповідної перепони виникає характерний шум, що визначає якість того чи іншого приголосного.

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ ЗА ДЗВІНКІСТЮ/ГЛУХІСТЮ
(УЧАСТЮ ГОЛОСУ Й ШУМУ)

Групи	Звуки
Сонорні (9 звуків) Словесний ключ: «Ми Не ВалеРіЙ»	[м], [н], [в], [л], [р], [н'], [л'], [р'], [й]
Шумні дзвінкі (11 звуків) Словесний ключ: ДзиГа: «ДЖ!» — ГазДа: «БіЖи!»	[б], [д], [з], [дз], [ж], [дж], [г], [г'], [д'], [з'], [дз']
	[п], [т], [с], [ц], [ш], [ч], [ф], [х], [к], [т'], [с'], [ц']

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ ЗА МІСЦЕМ ТВОРЕННЯ

Групи	Звуки
Губні (лабіальні) (5 звуків)	губно-губні (4 звуки) [б], [п], [м], [в]
	губно-зубні (1 звук) [ф']
Язикові (23 звуки)	передньоязикові (22 звуки) [д], [т], [з], [дж], [дз], [с], [ц], [р], [л], [н], [ж' ч], [ш], [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [дз'], [р'], [л'], [н']]
	середньоязикові (1 звук) [й]
	задньоязикові (3 звуки) [г'], [х], [к]
Глотковий (фарингальний)	[г]

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ ЗА СПОСОБОМ ТВОРЕННЯ

Групи	Звуки
Зімкнені (проривні) (11 звуків)	носові (3 звуки) [м], [н], [н']
	чисті (неносові) (8 звуків) [п], [т], [т'], [д], [д'], [б], [р], [к]
Зімкнено-щілинні (африкати) (6 звуків)	[дз̪], [ц̪], [дж̪], [ч̪], [дз̪'], [ц̪'], [дж̪'], [ч̪']
Щілинні (фрикативні) (13 звуків)	[ж̪], [х̪], [л̪], [л̪'], [в̪], [й̪], [ш̪], [ф̪], [з̪], [з̪'], [г̪], [с̪], [с̪']
Дрижачі (2 звуки)	[р̪], [р̪']

Приголосні за **ступенем вияву м'якості** поділяються на три типи: 1) власне м'який приголосний [й], 2) пом'якшені (позначаються '), 3) напівтом'якшені (позначаються ').

Практикум

90 Класифікуйте приголосні звуки в прислів'ях за місцем творення. Видлені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

1. Не поспішай говорити, поспішай слухати. 2. Криком дуба не зрубаєш. 3. Ніхто в усьому мудрий не буває. 4. Знання збираються по краплині, як вода в долині.

- Яких приголосних за місцем творення немає в наведених прислів'ях?

91 Класифікуйте приголосні звуки в поданих висловах за способом творення. Видлені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

1. Не досить оволодіти премудростю, потрібно також уміти користуватися нею (*Цицерон*). 2. Обережність у словах *вище* за красномовність (*Ф. Бекон*). 3. *Тисячі* шляхів ведуть до помилкових думок, до істини — лише один (*Ж.-Ж. Руссо*).

- Яких приголосних за способом творення немає в крилатих висловах, а яких найбільше?

92 Вимовте подані звуки, стиснувши ніс пальцями. Які звуки можна вимовити в такий спосіб? Класифікуйте звуки на носові і чисті (неносові).

[г], [к], [х], [б], [п], [м], [н], [н'].

93 Вимовте подані звуки протяжно.

[х], [ж], [л], [в], [ш], [ф], [з], [г], [с], [к], [р], [п].

- Чому звуки [к], [р], [п] не можна вимовити протяжно? Скільки в українській мові зімкнених звуків? Вимовте їх.

94 Порівняйте подані пари приголосних звуків. Чим в артикуляційному й акустичному відношенні вони відмінні? Що в них спільного за цією ознакою?

[д'] — [т'], [ц] — [ч], [г] — [к], [з] — [ж], [с] — [ш], [в] — [ф], [м] — [н], [п] — [дз̪].

95 Вимовте всі приголосні звуки в сполученні з голосним *i*. Стежте за артикуляцією середньої спинки язика. Чому губні, шиплячі, задньоязикові, глотковий перед *i* вимовляються напівтом'якшено?

СПІЛКУВАННЯ

96 Прочитайте. Висловте міркування, чим загрожує описана ситуація розвиткові мовлення, дотриманню орфоепічних норм.

Науковці зазначають, що вже виросло покоління, яке народилося в цифрову епоху. Воно так і називається — «покоління Гугл». Приходиш в кафе, а там підлітки за круглим столом. Вони один з одним розмовляють? Ні, кожен у своєму телефоні. До речі, може, вони в цей час якраз і спілкуються, посилаючи повідомлення одне одному. У результаті в них немає досвіду комунікації, соціального спілкування.

Домашнє завдання

97 Складіть текст-опис «Барви бабиного літа». За QR-кодом ознайомтеся із художніми текстами. Розподіліть усі приголосні вірша, прозового уривка і власного тексту на групи. Підрахуйте їх і внесіть результати в таблицю. Яким приголосним за участю голосу й шуму в їх творенні надають перевагу автори? А яким приголосним надаєте перевагу ви? Зробіть висновки.

Групи приголосних	У вірші Н. Лівицької-Холодної	У тексті Є. Гуцала	У власному тексті
Сонорні			
Дзвінкі			
Глухі			

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - За якими ознаками класифікуються приголосні звуки?
 - Яке значення має правильна вимова приголосних звуків для розрізnenня слів?

§ 15**АСИМІЛЯТИВНІ Й ДИСИМІЛЯТИВНІ ПРОЦЕСИ
В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ**

Звуки зреалізовують себе, сполучаючись з іншими звуками, у результаті чого виникає уподібнення одного звука до іншого, розподібнення, вставляння і випадання, чергування і злиття звуків. Це певною мірою нагадує хвилювання моря, коли одна хвилля, наздогнавши попередню, покриває її...

I. Farion

Буду я навчатись мови золотої

Учені-мовознавці, аналізуючи взаємодію звуків у мовному потоці, виявили, що на якість їх постійно впливає артикуляція сусідніх звуків. Унаслідок цього відбуваються **комбінаторні зміни** звуків.

Асиміляція (від латин. *assimilatio* — уподібнення) — це зміни голосних або приголосних під впливом попереднього звука на наступний (прогресивна асиміляція) чи наступного на попередній (регресивна асиміляція): *просьба* — [прóз'ба], *нігти* — [ніхт'i], *кузня* — [куз'н'a].

Протилежним за наслідком є фонетичне явище, яке називається **дисиміляцією** (від латин. *dissimilis* — несхожий), коли в разі взаємодії однакових звуків один із них втрачає яку-небудь спільну ознаку: *кращий* → [крапшший] → [крапш:ий] → [крапшчий].

Практикум

1. Свистячі перед шиплячими:
приніши [приніш:и],
зжовкнути [ж:óйкнути]
2. Шиплячі перед свистячими:
книжці [кніз'ц'i]

98 Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Визначте асиміляцію за дзвінкістю/глухістю.

Великденъ, якби, боротьба, просьба, анекдот, екзамен, футбол, кігті, вокзал, зсунути, обсохнути, підтягти, айсберг, надкусити, розпитати, безхмарний, зжовкнути, із сином.

99 Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Визначте асиміляцію за місцем і способом творення.

Миєшся, журишся, змагається, здається, котиша, зжився, безжурний, Вітчизна, піщаний, Хмельниччина, з джемом, ворітця, копитце, намажся, коротший, у книжці, із сумом, з жалем, із шумом, із честю, блюдце, радься.

100 Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Назвіть приголосні пом'якшені та напівпом'якшені внаслідок асиміляції.

Порядність, свіжість, сільський, кузня, молодість, пісняр, міцні, гінці, спільній, рясніти, посміхнутися, інші, камінці, середній, цвіт, кістці, свято, Галці, гальці, рибалці, український.

101 Прочитайте. Випишіть із речень слова, у яких спостерігається асиміляція за твердістю/м'якістю, за дзвінкістю/глухістю, за місцем і способом творення. Чи позначається це на письмі?

1. Кажуть: *мудрість* приходить з роками, як на скроні впаде *сивина* (*В. Назарук*). 2. Ми футбол із кумом любимо (*П. Глазовий*). 3. А *пісня* — це *душа*. З усіх потреб потреба. Лиш пісня в серці ширить межі неба. (*I. Драч*). 4. *Цвітіння* дерев *найніжніша* пора — найвище *зусилля* краси і добра... (*Ю. Андрухович*) 5. Хмари — як чорні віхті, мечуться хвилі горбаті, гострять об палубу кігті (*Л. Костенко*). 6. Встала в небі зоря вечорова та й за руки веде зорченят... Будь здорована, ко-зацька Покрово! — найдивніше з осінніх свят (*В. Коломієць*).
- Визначте відміну й групу виділених слів, поставте їх в орудному відмінку, поясніть правопис.

102 Знайдіть у поданих словах явища дисиміляції та поясніть їх.

Рушник, рушниця, сердешний, мірошник, соняшник, вищий, срібло, хто.

- Зробіть фонетичний аналіз виділених слів.
- Складіть із кількома словами текст (можна у вигляді вірша).

СПІЛКУВАННЯ

103 Побудуйте усне міркування «Щастя — це ваш вибір, а не випадковість» (Анна Барнс). Слухаючи міркування однокласників, запишіть слова, у яких спостерігається асиміляція.

Домашнє завдання

104 Заповніть таблицю, проілюструвавши види асиміляції прикладами.

Види асиміляції		Приклади
За напрямком	прогресивна ретресивна	
За характером	за дзвінкістю/глухістю за м'якістю/твердістю за місцем і способом творення	

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
- Що називається асиміляцією?
- Наведіть приклади всіх видів асиміляції.
- Які є види асиміляції голосних? Наведіть приклади.
- Наведіть приклади дисиміляції.

§ 16ПОДОВЖЕННЯ, СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ.
ПРИСТАВНІ ПРИГОЛОСНІ. МЕТАТЕЗА

Правопис і вимова — це одвічні опоненти, примирення між якими регулюють спеціальні правила.

I. Фаріон

Буду я навчатись мови золотої

В українській мові за певних фонетичних умов подовжуються такі приголосні звуки [н'], [л'], [д'], [дз'], [з'], [т'], [ц'], [с'], [дж'], [ж], [ч], [ш]. На письмі подовжені приголосні передаються двома літерами.

Умови подовження	Приклади
В іменниках чоловічого і жіночого роду I відміни	<i>Ілля, суддя, рілля</i>
В іменниках середнього роду II відміни	<i>волосся, колосся, життя</i>
В орудному відмінку однини іменників III відміни	<i>тінню, сіллю, маззю</i>
В особових формах дієслова <i>лити</i> та похідних	<i>ллю, ллєш, налле</i>

Практикум

105 Розподіліть слова на дві колонки: 1) без подвоєння букв; 2) з подвоєнням букв.

Бо(в)аніли, дерев'я(н)ий, глиби(н)ий, (в)ечері, поні(с)я, піща(н)ий, відлу(н)я, угі(д)я, Запорі(ж)я, узбі(ч)я, розкі(ш)ю, ві(с)ю, меда(л)ю, чес(т)ю, радіс(т)ю, знаря(д)я, лис(т)я, на(л)ю, відкри(т)я, зра(н)я, навма(н)я, тума(н)ість, бджоли(н)ий, букве(н)ий, здорове(н)ий, росли(н)ицтво, умотивова(н)ість, скаже(н)ий, обмі(н)ий, притама(н)ий, рва(н)ий, віко(н)иця, свяще(н)ий, ознайомле(н)ий, очище(н)я, широче(н)ий, післареформе(н)ий, орли(н)ий, знаме(н)ий, людя(н)ий, окая(н)ий, числі(н)ий.

106 Поясніть уживання подвоєних букв у словах. Назвіть слова, у яких подвоєні букви позначають збіг однакових приголосних звуків.

Весілля, оббити, беззубий, ззаду, віддати, кінний, стінний, військомат, возз'єднання, розрісся, життя, волосся, знання, зілля, обличчя, міццю, маззю, роздоріжжя, знаряддя.

Буду я навчатись мови золотої

Українська мова уникає збігу трьох, іноді й двох близьких за творенням приголосних. Якщо під час словотворення чи слово-zmіни виникає такий збіг приголосних, то один з них випадає (найчастіше проривні звуки [д], [т], рідше [к] чи сонорні [р], [л]).

СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

відбувається у вимові та на письмі

стн, стл → сн, сл	чесьть — чесний, користь — корисний, щастя — щасливий, лестити — улесливий, але дев'яностники
здн → зн	у словах із коренем -їзд-: проїзний, виїзний, наїзник і под.
ждн → жн	тільки у відмінкових формах слова тиждень (<i>тижня</i> , <i>тижню</i> і т. д.) та в прикметнику <i>тижневий</i>
скн, зкн → сн, зн	в обмеженій кількості слів: блиск — блиснути, писк — писнути (і <i>пискнути</i>), тиск — тиснути, ляск — ляснути, луск — луснути, плюск — плюснути, хруск — хруснути, хряск — хряснути, вереск — вереснути; брязк — брязнути
слн → сн	масло — масний

відбувається лише у вимові

стн, стд, стс, тдс	у числівниках <i>шістнадцять</i> [ш'існáц':ат'], <i>шістдесят</i> [ш'іздес'ат], <i>шістсот</i> [ш'іс:от], <i>п'ятдесят</i> [п'ядес'ат]
стн, стс, нтс	у прикметниках та іменниках, утворених від іншомовних слів на <i>ст</i> , <i>нт</i> : <i>баластний</i> [балáсний], <i>туристський</i> [турíс'кий], <i>студентський</i> [студéнс'кий] та ін.
стк → стч	невістка — невістці [нев'іс'ц'i] — невістчин [нев'ішчин]

не відбувається

стн, стл	зап'ястя — зап'ястний, пестити — пестливий, кістка — кістлявий, хвастати — хвастливий
зкн, скн	випуск — випускний, виск — вискнути

107 Працюймо парами. Випишіть подані слова у дві групи, у яких спрощення в групах приголосних відбулося 1) у вимові й на письмі, 2) тільки у вимові. Доберіть спільнокореневі слова з відсутніми приголосними і підкресліть групи, у яких відбулося спрощення. Обміняйтесь зошитами для взаємоперевірки.

Міський, улесливий, ремісник, агентство, проїздний, шелестнути, чесність, звістці, роз’їзний, дилетантський, притиснути, якісний, контрастний, перехресний, серце, пристрасний, безкорисливий, гуснути, піаністці, налисник, провісник, навмисне, захисник, людство, доблесний, хустці, у відпустці.

108 Прочитайте речення та затранскрибуйте одне з них. Випишіть слова, у яких відбулося спрощення, і поясніть вимову цих слів.

1. Не нам від сорому горіти: служили чесно ми меті (*Олександр Олесь*). 2. Вузький, глибокий Прут близнув врешті з-за прибережних верб... (*М. Коцюбинський*) 3. Сьогодні я такий щасливий, мов вийшов хлопчиком на шлях... (*В. Сосюра*) 4. А коли повітря ставало по-материнськи м’яким та лагідним, то барвінок зацвітав так, наче небо бризнуло на землю своєю блакиттю (*Є. Гуцало*).

109 Складіть з поданими словами речення на тему «Осінній етюд». Поясніть їх вимову та правопис.

Здоровенний, старанно, невблаганно, несказанно, незрівнянно, шалений.

110 Прочитайте текст. Знайдіть слово, у якому наявний приставний звук. Поясніть його значення.

За віруванням наших давніх предків, у Всесвіті існує острів — першоземля богів і світу. Там живуть боги, його населяють душі померлих, туди злітаються, тікаючи від холодів, птахи. Назвали цей острів Ирій. Пізніше на початку слова, як і в багатьох інших українських словах, з’явилася приставна /в/. І тепер восени птахи летять у вирій (*Г. Передрій, Т. Карпенко*).

111 Прочитайте текст. Сформулуйте головну думку його.

Слови, які починалися на голосний *a*, *e*, *u* ще в давньоукраїнській мові дістали протетичний *й*: *ягњя* (пор. старослов’янське *агньцъ*), *Європа*, *юшка* (пор. російське *уха*). Пізніше в українській мові перед голосними з’явилися приставні звуки: *v* перед початковим *u* та *i*, рідше перед *o*: *вулиця* від давнього *улиця*, *око* — *вічі*, *осі* — *вісь*; *g* перед *a* та *o*: *гострій* від давнього *острій*, *гарбuz*. В окремих говорках уживається протетичний *l* (*локунь*, *лутава*).

Метатеза (від грец. *metathēsis* — переміщення, переставлення) — перестановка звуків у слові, обумовлена намаганням уникнути важковимовних або не властивих даній мові звукосполучень: *бондар* із колишнього *боднар*.

- Наведіть власні приклади описаних фонетичних явищ.

Протеза (гр. — *виставлення*) — неетимологічний приголосний, який приєднується до початкового голосного в слові. Протетичний в розвинувся перед *u* та *i* (*вулиця*, *відвід*); протетичний *g* — перед *o*, *a* (*горіх*, *гарба*).

СПІЛКУВАННЯ

112 Побудуйте усне міркування «Друзі — це художники, які малюють посмішку на вашому обличчі» (Рейчел Е. Гудрич). Запишіть тему міркування фонетичною транскрипцією?

Домашнє завдання

113 Прочитайте текст. Продовжте його власними міркуваннями з по-рушененої проблеми. У створеному вами тексті підкресліть усі слова, у яких наявні фонетичні явища.

Бути вдячним — корисно для здоров'я, адже, за словами Роберта Еммонда, професора психології з Каліфорнійського університету, у таких людей зменшується стрес. Учений доводить, що, уникаючи вдячності, ми відчуваємо невдоволення, робимо себе заздрісними, сердитими, пригніченими (З інтернетних джерел).

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Чому в українській мові існує таке явище як спрошення?
 - Прокоментуйте значення термінів «метатеза», «протеза».
 - Наведіть приклади слів із приставними приголосними.

§ 17**ОСНОВНІ ІСТОРИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ ПРИ СЛОВОЗМІНІ І СЛОВОТВОРЕННІ**

Українська мова — це колективний твір сотень поколінь. Твір цей має свої внутрішні закони, свою характерну тональність, своє неповторне обличчя — усе те, що коротко окреслено словом секрети.

C. Караванський

Буду я навчатись мови золотої

Історичні чергування — звукові чергування, зумовлені історичними причинами, відсутніми в сучасній мові.

Чергування [г], [к], [х] із [ж], [ч], [ш] властиве всім слов'янським мовам. Приголосні [г], [к], [х] колись були твердими, тому могли стояти тільки перед голосними заднього ряду [а], [о], [у], [ъ] (йор). Коли ж ці приголосні потрапляли в позицію перед голосними переднього ряду [е], [и], [ї], [ь] (єрь), які вимагали пом'якшення передніх приголосних, то вони відповідно змінювалися на [ж'], [ч'], [ш'], які на українському ґрунті стверділи і перейшли в [ж], [ч], [ш]: *дорогий — дорожити, вік — вічний, дух — душити*.

Зміни [г], [к], [х] на [ж], [ч], [ш] перед голосними переднього ряду називають **першим перехідним пом'якшенням**.

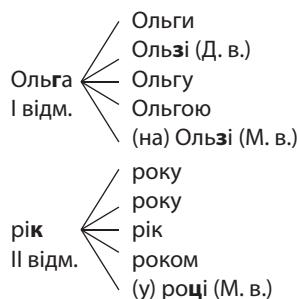
Зміна [г], [к], [х] на [з'], [ц'], [с'] відбулася пізніше. Це чергування звуться **другим перехідним пом'якшенням**, оскільки воно пов'язане з пом'якшенням приголосних перед [і]: *книга — книзі, свічка — свічі*.

[г] — [з'] — [ж]: нога — на нозі — ніжка

[к] — [ц'] — [ч]: рука — у руці — ручка

[х] — [с'] — [ш]: вухо — у вусі — вушко

Винятки: *рушиник, рушниця, дворушник, соняшник, мірошник, торішній, сердешний*, які походять від слів *рука, сонце, мірка, торік, серце*, бо в них відбулася дисиміляція (-чн- змінилося на -шн-: *ручник → рушник*).

114 Прочитайте. Випишіть парами слова, у яких наявне чергування приголосних. Визначте умови чергування (словозміна чи словотворення).

Зразок: муха — мусі (словозміна), муха — мушка (словотворення).

1. Слухаєш — і тремтливі мурашки по спині бігають (*O. Ковінська*). 2. Кілька голубих ракет похмуро освітили частину гірської дороги, безлюдне узлісся, лісникову хату на курячих ніжках (*O. Гончар*). 3. Сльози текли річками з-під її рук (*I. Нечуй-Левицький*).

- Поясніть уживання розділових знаків у першому реченні.

115 Запишіть слова у формі кличного відмінка. Складіть і запишіть із двома з них речення. Поясніть уживання розділових знаків при звертаннях. Позначте чергування.

Друг, козак, Олег, чоловік, юнак.

116 Прочитайте. Випишіть слова, у яких відбулося чергування приголосних, доберіть слово, що підтверджує наявність чергування. окремо випишіть дієслова, у яких чергування не відбувається.

1. Ой, у полі вітер дише, билину колише; козаченько до милої чотири листи пише (*Нар. творчість*). 2. І знову в поле та в поле... знову торішня робота... (*Панас Мирний*) 3. Тьму світло переможе, щоб не було негод. Лиш той творити може, хто любить свій народ (*B. Сосюра*). 4. Сам він скидався на соняшник — ще не розквітлий, але завтра чи післязавтра, в щедрому світлі, раптово одкриває всі пелюстки... (*I. Цюпа*)

117 Від поданих іменників утворіть форми давального та місцевого відмінків.

Ольга, Марічка, Наталка, ріка, свекруха, вухо, сваха, по-друга, рік, Кременчук, Сиваш, вік, Буг, Дрогобич, Прага, Калуш, Рига.

- У чому полягають особливості чергування приголосних при словозміні? Складіть схему-підказку.

Буду я навчатись мови золотої

Закономірними для української мови стали чергування приголосних звуків, що відбулися перед давнім суфіксом *и*:

[д] — [дж], [т] — [ч], [з] — [ж], [с] — [ш], а також [к] — [ч], [х] — [ш], [г] — [ж], [ст] — [шч](щ) в основах дієслів: *радити* — *раджу*, *лєтіти* — *лечу*, *возити* — *вожу*, *косити* — *кошу*, *плакати* — *плачу*, *рухати* — *рушу*, *могти* — *можу*, *пустити* — *пущу*;

[б] — [бл], [п] — [пл], [в] — [вл], [м] — [мл], [ф] — [фл]: *робити* — *роблю*, *ліпити* — *ліпплю*, *ловити* — *ловлю*, *відломити* — *відломлю*, *графити* — *графлю*.

118 Від поданих дієслів утворіть форму I особи однини теперішнього часу та форм I, II, III особи множини. Поясніть випадки чергування при дієвідмінюванні.

Берегти, виїздити, возити, голубити, графити, гуркотати, догодити, запросити, колихати, кропити, лагодити, ловити, пекти, простити, стомити.

119 Прочитайте вірш М. Вороного. Визначте його стильову належність. Чому у вірші слово *краса* використано як власну назву?

Мій друге! Я Красу люблю,
І з кожної хвилини
Собі *ілюзію* роблю,
Бо в тій хвилинності ловлю
Я щастя *одробини*.
Що є життя? Коротка мить.
Яке його надбання?
Красою душу напоїть
І, не вагаючись, прожить
Хвилину *раювання*.

Краса! На світі цім Краса —
Натхненна чарівниця,
Що відкриває небеса,
Вершить найбільші чудеса,
Мов казкова цариця.
Її я славлю, і хвалю,
І кожну її хвилину
Готов oddати без жалю.
Мій друге, я Красу люблю...
Як рідну Україну!

- Поясніть значення виділених слів.
- Випишіть із тексту слова, у яких наявні історичні чергування приголосних.

Буду я навчатись мови золотої

ПРАВИЛА ЧЕРГУВАННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

Звуки	Поєднуються із суфіксами	Замінюються на	Приклади
[г] → [з] → [ж]	-ськ-, -ств-	-зък-, -зтв-	убогий — убозство, Париж — паризький
[к] → [ц] → [ч]	-ськ-, -ств-	-цък-, -цтв-	козак — козацтво, ткач — ткацький
[х], [с], [ш]	-ськ-, -ств-	-ськ-, -ств-	товариш — товариство, чех — чеський
[с]	-ш-	-[шч]- (-щ-)	високий — вищий
[г], [з], [ж]	-ш-	-жч-	низький — нижчий, дорогий — дорожчий
[ц'к]	-ин-	-чч-	німецький — Німеччина, вояцький — вояччина
[с'к], [ск]	-ин-, -ан-	-[шч]- (-щ-)	черкаський — Черкащина, пісок — піщаний
[ск], [ст]	-а-	-[шч]- (-щ-)	вереск — верещати, простити — прощати
[зк]	-а-	-жч-	брязкіт — бряжчати
[с'к], [з'к]	-енк-, -ук-	-[шч]- (-ш-) -жч-	Васько — Ващук, Ващенко, Палазька — Палажченко, Палащук
[к], [ц]	-н-, -ч-	-чн-	рука — ручний, сонце — сонячний

Практикум

120 Від поданих іменників утворіть прикметники за допомогою суфіксів *-ськ-*, *-ств-*, поясніть зміни у них. Складіть схему-підказку.

Дрогобич, Рига, Запоріжжя, Волноваха, Кременчук, Кавказ, Сиваш, Гаага, Гадяч, Калуш, Париж, чумак, гіант, Ятрань, парубок, чех, брат, Острог, Лейпциг, Золотоноша, убогий, боягуз, юнак, ткач, пророк, волох, птах, узбек, викладач.

121 Утворіть, де можливо, іменники або прікметники за допомогою суфікса -ин(а). Запишіть їх в алфавітному порядку. Поясніть наявність чергування.

Зразок: Сумська — Сумщина, Ольга — Ольжин.

Київська, Херсонська, Полтавська, Чернігівська, Хмельницька, Одеська, Миколаївська, Івано-Франківська, Львівська, Луганська, Рівненська, Тернопільська, Харківська, Чернівецька, Донецька, Вінницька, Чіпка, Лука, мачуха, Олег, Наталка.

122 Прочитайте текст. Чи можна за його змістом здогадатися про емоційний стан автора? Якими мовними засобами автор передає свої почуття й емоції? Які художні засоби використано в тексті?

МОЙ БУКОВИНІ

У моїй батьківщині під цю пору колишутться по крутих польових доріжках (чи буду ще колись ними ходити?) навантажені хлібом вози. По досвітках скриплять колодязі, а вечорами линуть сині димочки до неба, як сама молитва. Але ви цього не знаєте...

У моїй батьківщині осінь ступає в червоних сап'янцях, зацвітчана у соняшники й китиці винограду, підхмелена на весілях, розспівана на толоках. Але ви цього не бачите...

У моїй батьківщині вечірні тумани заступають хороводи русалок, і зорі так близько над землею, що можна говорити до них і чути їх мову. Але ви цього не чуєте...

У моїй батьківщині сонце ходить босоніж, оперезане бабиним літом, з червоною калиною на русявій голівці. У моїй батьківщині... Але по що я буду говорити вам про неї, коли ви не тужите за нею, коли вона для вас така далека й така недійсна?.. (За І. Вільде)

- Випишіть у дві колонки слова, у яких чергування приголосних звуків:
1) відбулися; 2) можливі.

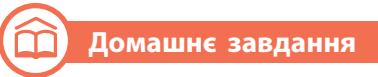
СПІЛКУВАННЯ

123 Для того, щоб краще зрозуміти різницю між мовою і мовленням, видатний швейцарський мовознавець Ф. де Соссюр наводив аналогію із шахами: шахова дошка, шахові фігури та правила шахової гри — мова; конкретне розігрування шахової партії — мовлення. Поясніть різницю між мовою і мовленням, використовуючи власну аналогію.

Домашнє завдання

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які чергування вважають історичними? Наведіть приклади.

- Назвіть випадки, коли відбуваються зміни приголосних при словотворенні та словоzmіні.

§ 18

ЧЕРГУВАННЯ [О] ТА [Е] З [І]. ЧЕРГУВАННЯ [О] І [Е] З НУЛЕМ ЗВУКА. ЧЕРГУВАННЯ [О] З [Е] ПІСЛЯ [Ж], [Ч], [Ш], [ДЖ] ТА [Й]

Сучасна українська мова в її літературній формі має чимало фонетичних і морфонологічних рис, що виразно відрізняють її від сусідніх слов'янських мов.

Ю. Шевельов

Буду я навчатись мови золотої

Чергування [о] та [е] з [і] — характерна фонетична особливість української мови, і відбувається не в кожному закритому складі, а тільки в так званому новозакритому, який утворився після занепаду ѣ і ь: *столъ — стілъ, конъ — кінь, волъ — вілъ*.

ЧЕРГУВАННЯ [О], [Е] З [І]

Умови	Приклади
Чергування відбувається	
при словотворенні	будівник — будóва, вільний — вóля, зілля — зелéний, сільський — селó
при словозміні	водопíй — водопою, кáмінь — кáменя, осíб — осóба, бáтьків — бáтькового, бáтькова, Кáнів — Кáнева, Кýїв — Кýєва, вівсá — овéс, вівцá — овéць, стíй — стояти
Чергування немає	
коли звуки о, е вставні або випадні	вікнó — вікон, земля — земéль, кáзка — казóк
у групах -ор-, -ер-, -ов- між приголосними	торг — тóргу, вовк — вóвка, шовк — шóвку
у групах із повноголоссям -оро-, -оло-, -ере-, -еле-	горóд — горóда, хóлод — хóлоду, оберéмок — обе-рéмка, але борíд, черíд, сторíн
у родовому відмінку множини іменників середнього роду на -ення	значéнь (значення), полóжень (положення)
в абревіатурах і похідних утвореннях	торгпрéд — торгпрéда
у словах іншомовного походження	агронóм — агронóма, студéнт — студéнта
у словотворчих частинах -вод-, -воз-, -нос-, -роб-, -ход	водовóз — водовóза, землерóб — землерóба, але провíд, перевíз, перехíд, вýріб

ЧЕРГУВАННЯ [О] ТА [Е] З НУЛЕМ ЗВУКА

Умови	Приклади
у суфіксах -ок, -к	садóк — садká, дзвіночок — дзвіночка
у суфіксі -ець	хлóпець — хлóпця, пáлець — пáльця
у префіксах	відóзыва — відзвіа́тися
у коренях	сон — сну, швець — шевцá
Іноді чергування порушується під впливом аналогії	лоб — лóба, мох — мóху, рот — рóта

ЧЕРГУВАННЯ [О] З [Е] ПІСЛЯ [Ж], [Ч], [Ш], [ДЖ] ТА [Й]

Умови	Приклади
Пишемо е	
після ж, ч, ш, щ, дж, й перед м'яким приголосним, а також перед складами з е та и	вече́ря, више́нь, дже́рело, же́нити, ніженька
Пишемо о	
після ж, ч, ш, щ, дж, й перед твердим приголосним, а також перед складами з а, о, у та и	бджола́, буди́ночок, пшонó, знайóмий
Винятки: чепурни́й, шепіт, же́боніти, щедрий, черстви́й, чекати, чо́ло, бджола, Київта ін.	

Практикум

125 Розподіліть пари слів на групи за особливостями чергування:
1) [о], [е] з [і]; 2) [о], [е] з нулем звука; 3) [е] з [о] після шиплячих та [й].

День — дня, чо́ло — чільний, гребти — загрібати, сон — сну, молоток — молотка, кінь — коня, чотири — четвертий, знаємо — знайомий, гайок — гаечок, слово — слів, пшено — пшениця, вогонь — вогню, квітка — квіток, поріг — порога, шість — шести.

126 Спишіть, вставляючи пропущені літери. Знайдіть слова, у яких наявні чергування голосних звуків. Доберіть інші форми цих слів або споріднені з ними слова, що ілюстрували б чергування.

1. Сонце вже стояло на в..чірньому прузі над самим лісом (*I. Нечуй-Левицький*). 2. Тільки небо і тільки пш..ниця... (*Б.-І. Антонич*) 3. Чекаю дня, коли собі скажу: оця строфа, напрещті, досконала (*Л. Костенко*). 4. Увеч..рі сніги с..нішають і с..нішають (*Є. Гуцало*). 5. Тут і сонце ч..ровне, розпеч..не пірнає нарещті за пруг, сут..ніє (*В. Дрозд*).

127 Прочитайте. Доберіть до тексту заголовок. Випишіть слова, у яких можливі чергування голосних звуків. Доберіть до них споріднені слова чи форми слів, які ілюстрували б чергування.

Ось тут вже й підспів час з усією відповіальністю запитати вас: чи знаєте ви, що таке Чортний і що таке... чортний?

Колоритним слівцем чортний (з малої букви) в Україні зв'ється великий вир, глибока яма, у якій утворюється вир. Також глибокий рів, яр, провалля, де й чортяка ногу зломить. А втім, є ще одне значення: натовп людей, скуччення тварин, що збуджено, неспокійно рухається в різні боки.

А ось Чортний із заголовної букви — це притока у заплаві Дніпра (колись вона була заболоченою і мала багато озер). Починається він нижче гирла Десни і впадає в Дніпро в межах Києва, перед Дарницьким мостом (*В. Чемерис*).

- Дослідіть походження слів чортний, яр, рів.
- Що означає фразеологізм чортяка ногу зломить?
- Випишіть із тексту спільнокореневі слова.
- Поясніть правопис власних назв, використаних у тексті. З'ясуйте їх функцію.

СПІЛКУВАННЯ

128 Прочитайте рядки відомого письменника-перекладача Бориса Тена.

Із прізвищами в нас — біда, та й годі!
Тож їх перероблять тепер у моді:
Якщо не Бережний, то Бережной,
То, мабуть, і Товстий, а не Толстой.

- Про яке негативне явище пише автор? Розкажіть, які наслідки може мати неправильний запис імен або прізвищ у документах.

Домашнє завдання

129 Напишіть невеликий твір (9–10 речень) з теми «Що таке довіра». Підкресліть у ньому слова, у яких можливе чергування голосних звуків.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Назвіть найдавніші чергування голосних.
 - Чим зумовлено чергування звуків [o] та [e] з [i]?
 - Наведіть приклади слів-винятків, у яких не відбувається чергування [o] з [e] після шиплячих та [й].

§ 19

ОСНОВНІ ВИПАДКИ ЧЕРГУВАННЯ У-В, І-Й, З-ІЗ-ЗІ (ЗО). МИЛОЗВУЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. СТИЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ ФОНЕТИКИ. ЗВУКОПИС

Мова — одна з основних ознак нації. Мова — фундамент культури. Рідна мова — найдорожчий скарб народу. Рідна мова — підвала інтелекту, рідна мова — основа патріотизму. Рідну мову повинна берегти, розвивати кожна людина.

O. Тихий

Буду я навчатись мови золотої

Для усунення збігів голосних і приголосних наша мова має спеціальні фонетичні засоби. В українській мові **чергуються** **приимники у, в і префікси у-, в-**.

Пишемо у	Пишемо в
1. Між приголосними: був у жовтні.	1. Між голосними: успіхи в економіці.
2. На початку речення перед приголосними: У Карпатах випало багато снігу.	2. На початку речення перед голосними: В Одесі тепло.
3. Незалежно від закінчення попереднього слова перед наступними в, ф, льв, св, тв, хв і под.: книга у Федора, жити у Львові.	3. Після голосного перед приголосними, крім в, ф, льв, св, тв, хв і под.: вишині в саду; дорога повилася вгору
4. Після паузи, що на письмі позначається розділовими знаками, перед приголосними: сад, у якому безліч квітів	

у–в не чергуються

У власних назвах	Угорщина, Вдовенко
У словах іншомовного походження	увертюра, утопія
У словах, де зміна початкового [у] чи [в] веде до зміни значення слова	вправа і управа, вдача і удача

[І] з [ї] чергуються у тих самих випадках, що й [у] з [в].

і–й не чергуються

При зіставленні понять	минуле і сучасне, чорне і біле
У словах іншомовного походження	до інституту

Варіанти прийменника з–із–зі(зо) чергуються на такій же підставі, що й в–у, і–й.

Практикум

130 Спишіть, правильно дібравши форму прийменника.

(З, із) року (в, у) рік; (в, у) своєму творі; (в, у)заємна допомога; от тобі (і, ї) маєш; (з, зо, зі) Львова; (з, із, зо, зі) два.

- Уведіть три словосполучення в складене речення.

131 Працюймо парами. Випишіть слова: 1) [у] з [в] чергуються, 2) чергування немає.

Україна, урок, узбережжя, влада, вправа, вклад, урожай, удача, вчителька, враження, указ, умова, взимку, увечері, вранці, влітку, ударник, ударити, упав, вплив, указка, вступ, уже, все, Улас, учень.

132 Прочитайте. Обґрунтуйте чергування [І] з [ї].

1. Спів прилине і відлине, дзвін озветься й згине десь (О. Лупій). 2. Вже травень засвітив свічки каштанів білі, і йде в квітках весна у рідному краю (В. Сосюра). 3. Сама бджола нам догуде в світлицю, світлиння повну квіткового та пахощу — й завіє білолицю, й тебе, й мене, як день живу (В. Барка).

133 Спишіть, розкриваючи дужки. Свій вибір обґрунтуйте.

Ступаю (в, у) спогади, як (у, в) глибінь віків...

Обабіч чорною стіною виструнчились сосни (і, ї) шепотуться між собою. Холодний вітер знаходить тебе, (у, в) який би бік не повернувся... Відлунюється (у, в) принишклому лісі дзвін колісних шин, чути бадьоре кінське пирхання, ходоромходить з боку на бік віз, (ї, і) здається, зорі на небі не стоять на одному місці, а хитаються, так хитаються, що аж (у, в) зуби заходить оскома (За Ю. Збанацьким).

- Накресліть схему останнього речення.

Буду я навчатись мови золотої

Милозвучність (або **евфонічність**) — якість усного мовлення, яка проявляється в його мелодійності, інтонаційній виразності, у відсутності звукосполучень, які були б неприємні для слуху.

У фонетичному арсеналі кожної мови є свої засоби евфонічності. В українській мові це спрощення в групах приголосних (чесьт — чесний, бризкати — бризнути), наявність слів із приставним приголосним і без нього, що дає змогу вибору (вогонь — огонь, вуста — уста), варіанти префіксів *під-* — *піді-*, *з-* — *зі-* — *із-*, *від-* — *віді-* — *од-* — *оді* (*підняти* — *підійти*, *зробити* — *зістарати*, *відробити* — *відібрати*), варіанти дієслівних суфіксів *-ти* і *-тися*, *-ся* і *-сь* (*вчитися* — *учитись*).

Художня мова використовує фонетичні засоби усного мовлення і прагне видобути додатковий експресивний ефект навіть з тих евфонічних засобів, які надає їй норма:

рівнозначні за смислом варіанти слів	вольний — вільний, одна — єдина
паралельні форми часток	би—б, же—ж
звукопис — передані фонетичними засобами мови звуки природи чи навколошньої дійсності	Золоті вулкани лип (І. Драч). Ш-ш-ш, — зашепотів очерет.
уживання певних звуків із художньою метою (наприклад, плавних <i>л</i> , <i>м</i> , <i>н</i> для створення враження м'якості, ніжності)	Неначе ляля в льолі білій... (Т. Шевченко)
повтор однієї приголосної фонеми — алітерація	Гуртуються вітри в стено... (В. Земляк)
повтор голосних фонем — асонанс	Ідіть із ночі в сяйво дня... (Олександр Олеся)
ритм — рівномірне чергування співмірних елементів; пауза — засіб розкриття психологічного стану мовця	

Практикум

134 Прочитайте. Визначте, які фонетичні засоби та з якою метою використав М. Вінграновський.

У синьому небі я висіяв ліс,
У синьому небі, любов моя люба,
Я висіяв ліс із дубів та беріз,
У синьому небі з берези і дуба.

У синьому морі я висіяв сни,
У синьому морі на синьому глєї
Я висіяв сни із твоєї весни,
У синьому морі з весни із твоєї.

- Яка основна думка вірша?
- Запишіть чотири рядки вірша фонетичною транскрипцією.
- Схарактеризуйте приголосні звуки першого рядка за участю голосу й шуму, за твердістю і м'якістю.

135 Повторення приголосного [р] створює враження твердості, різкості, гуркоту, грому, битви, чіткого ритму. Доведіть це на прикладах із вірша Є. Маланюка.

Знов Захід буряний. Недобрий.
Знов пророкує кров'ю літер,
Що ми загинем, яко обри,
Що буде степ, руїна й вітер.

- Спробуйте самостійно дібрати слова, у яких звукове оформлення увиразнює лексичне значення слова.
- Опишіть початок і завершення бурі на морі, використовуючи повторення приголосного [р] або [л].

У нас усе гаразд.
зо два, зо три
з Ольгою, із Зіною
Правда і кривда.
Оце й усе.

136 Завдяки великій кількості голосних і сонорних приголосних [л], [н], [м] мовлення стає мелодійним, пісенним. Чим досягається відчуття ніжності, лагідності у вірші М. Сингайвського?

ЕТЮД ЛІТНЬОГО ВЕЧОРА

Літній вечір на Україні лугом-полем туман стеле,
Кладуть хлібороби натомлені руки на косогори.
А з ними відпочиваєш ти, моя матінко-земле,
І селянки — смагляві дівчата ловлять у ріках зорі.
Сизо-синьо-вечірньо в садах дозрівають сливи,
Заснули в колисках діти, мов лебедята малі.
Я на добраніч кажу їм: «Люди, будьте щасливі!»
Часто ми забуваємо, що не вічні на цій землі.

- Уживаючи слова з повторюваними плавними приголосними, опишіть місячну ніч на озерах або літній ранок.

137 Прочитайте вірші. Визначте, які звуки повторюються. Якого настрою надають текстові алітерація й асонанс?

Стихили струни, стихли співи,
Срібні співи серенад,
Срібно стеляться сніжинки —
Спить самотній сад.

(*B. Кобилянський*)

Цвіте акація, акація —
на хмарі біла аплікація —
і просто так — цвіте акація!

(*Л. Костенко*)

- Складіть власну строфу з алітерацією й асонансом.

СПІЛКУВАННЯ

138 Учені шляхом анкетування виявили, яке враження спровокає на людей кожен звук мови. Наприклад, більшість опитаних сказали, що звук [а] спровокає враження чогось приємного, світлого, великого, гляденього. А ось звук [ф] — чогось пасивного, темного, сумного. Зробіть аудіозапис власного мовлення й проаналізуйте його. Які ваші враження від звуків [і], [д], [а], [м], [л], [о], [р], [ф]?

Домашнє завдання

Виконайте тестові завдання online

139 Спишіть, уставляючи пропущені літери й розкриваючи дужки.

Я тільки тепер побачив с..ло. Його обняли (й, і) здушили з..лені руки, що простяглися під самі хати. Воно заплуталось (у, в) ниві, як (у, в) павутинні мушка. Навіть сліди людини затерпі (й, і) закриті: поле сковало стежки (й, і) дороги. Воно лиш котить та (й, і) котить з..лені хвилі (й, і) хлюпає ними аж (у, в) краї неба. Над (у, в) сім панує тільки р..тмічний, стриманий шум, спокійний, певний (у, в) собі, як живчик вічності.

(За *M. Коцюбинським*)

- Підкресліть у тексті слова, у яких наявні або можливі чергування приголосних і приголосних звуків.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які ви знаєте засоби досягнення мило-звучності?
 - Коли відбувається чергування *у-в, і-й, з-зі-зо?*
 - Назвіть стилістичні засоби фонетики.

УКРАЇНСЬКА ОРФОЕПІЯ

Мовне портфоліо

- Упродовж опанування розділу укладіть мульти-медійний словник наголосів, розробляючи проект

«Культура мовлення — культура особистості». Використовуйте інтернетні джерела, фонди бібліотек.

§ 20

ОСНОВНІ НОРМИ СУЧАСНОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ВИМОВИ. ОСОБЛИВОСТІ ВИМОВИ ГОЛОСНИХ, ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ ТА ЇХ СПОЛУЧЕНЬ

Слова повинні бути покірні
Чуттям і помислам твоїм,
І рими мусять бути вірні,
Як друзі в подвигу святім.

M. Рильський

Буду я навчатись мови золотої

Головащук С. І. Словник наголосів : понад 20 000 слів. — К. : Наукова думка, 2003. — (Словники України)

Русанівський В. М. Орфоепічний словник української мови / В. М. Русанівський, В. В. Чумак, Г. М. Ярун. — Ірпінь : ПЕРУН, 2006. — (Словники України)

Орфоепічні норми — система правил, яка регулює правильну, взірцеву вимову. Орфоепічні норми закріплюють наголос у слові, вимову окремих звуків та звукосполучень. Ці норми зібрані в орфоепічних словниках.

Голосні в українській мові **вимовляються чітко й виразно** в наголошених і ненаголошених складах. Але ненаголошений [o] перед складом з [y], [i] в основі слова наближається до [y]: [зозул'а], [тобі]; звуки [e], [и] у ненаголошенні позиції уподібнюються один одному: [левада], [кишён'a].

Приголосні в українській мові також **вимовляються виразно**, а уподібнюються за ознакою дзвінкості-глухості внаслідок асиміляції: [бород'ба], [проз'ба].

Практикум

140 Вимовте слова. Простежте, коли [o] наближається до [y], а коли [o] більш закритий. Запишіть слова фонетичною транскрипцією.

Ходіння, тротуар, троюрідний, союз, рубіж, ростбіф, ропуха, розумний, просунути, лопух, поріг, попутний, мотузка, монумент, копійка, конюшина, конура, зозуля, жолудь, собі.

141 Виправте в словах помилки, спричинені неправильною вимовою приголосних африкат [дж] і [ձ]. Передайте правильну вимову слів фонетичною транскрипцією.

Затвержений, дріжжі, відчудження, проціжений, їжку, підтверження, зеркало, жерело, звонять, видзьобати, жемпер, жунглі, жентльмен, кукуруза, жміль, звякати, гринжоли.

142 Прочитайте вірш уголос. Поясніть вимову приголосних у позиціях:
1) дзвінкий у кінці слова; 2) глухий у кінці слова; 3) дзвінкий перед глухим;
4) глухий перед дзвінким.

ПОРЯТУЙТЕ КРАСУ

А горам завжди значно важче жити...
Рівнині — що?
Вона як є — рівнина...
На горах небо зморене лежить,
Ховається в них пташка і звірина,
А гори не ховаються — стоять.
Такі, як є, усім вітрам відкриті...
Комусь же треба небо підпирати,
Щоб нам було надійніше у світі.

Комусь же треба першим бути в ряду,
Приймати на себе грози і лавини
І від рівнин відводити біду
Собою прикриваючи рівнини.
Вони відкриті — і тому січуть
Їх і дощі, і хвищі, палить змора,
Тумани сліплять і морози б'ють...
На те вони і гори...

(O. Матушек)

143 Пригадайте слова зі звуком [r] і запишіть їх не менше двадцяти, скориставшись орфоепічним чи орфографічним словником.

144 Прочитайте. Що таке повноголосся?

З першого ж погляду на словники слов'янських мов упадає в око одна особливість. Це наявні в українській мові сполучення *-оро-, -оло-, -ере-, -еле-* на місці праслов'янських дифтонгічних сполучень [or], [ol], [er], [el] між приголосними. Таку появу додаткових голосних звуків називають **повноголоссям**:

українська	польська	болгарська	білоруська
порох	proch	прах(ът)	порах
береза	brzoza	бреза	бяроза

- Виходячи з того, що повноголосся є результатом закону відкритого складу, спробуйте відтворити колишні відповідники українських слів *середа, долото, дорога*.

145 Прочитайте скромовки кілька разів. На вдосконалення вимови яких звуків вони спрямовані?

1. Годувала ґава ґавенят на ґанку, запікала в горщику гарну запіканку.
 2. Чом чорне чорнило чорнить чорний рядок?
- Складіть кілька скромовок самостійно.

СПІЛКУВАННЯ

146 Чи погоджуєтесь ви з автором? Висловте власні міркування з по-рушеної проблеми.

Людина повинна мріяти, щоб бачити сенс життя (Вольтер).

Домашнє завдання

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Що таке орфоепічна норма?
 - Як вимовляються голосні?

- За якої умови губні та шиплячі приголосні вимовляються напівпом'якшено? Наведіть приклади.

§ 21

ВИМОВА ЗВУКОСПОЛУЧЕНЬ ПРИГОЛОСНИХ

Якщо мова не є правильна, то вона не означає того, що має означати; коли ж вона не означає того, що має означати, то не буде зроблено те, що має бути зроблено.

Конфуцій

Буду я навчатись мови золотої

ВИМОВА СВИСТЯЧИХ ПЕРЕД ШИПЛЯЧИМИ

[з] + [ж] → [ж:]	безжалісний → [бe"ж:áл'існий], розжарений → [рож:áре"ний]
[з] + [ш] → [жш]	безшелесно → [бe"жшe"лесно], безшумний → [бe"жшумний]
[з] + [ш] → [ш:]	зшити → [ш:ýти], розшукати → [рош:укати]
[ч] + [ш] → [ш:]	віднісши → [в'їдн'íши], зриєши → [зр'íш:и]
[з] + [ч] → [жч]	безчесний → [бe"жчесний], без черги → [бe"жчéрги]
[з] + [ч] → [шч]	зчеп → [шчeп], з часом → [шчáсом]
[з] + [дж] → [ждж]	їжджу → [йíжджу], з джемом → [жджéмом]
[ч] + [ч] → [шч]	верещати → [ве"ре"шчáти], вищий → [вишчий]

ВИМОВА ШИПЛЯЧИХ ПЕРЕД СВИСТЯЧИМИ

[ж] + [с] → [з'с']	зважся → [звáз'с'a], мажся → [мáз'с'a]
[ш] + [с] → [с':]	бачишся → [бáчис':a], мінишся → [мíнис':a]
[ч] + [с'] → [ц'с']	не морочся → [не"морóц'с'a]
[ж] + [ц'] → [з'ц']	книжці → [книз'ц'i], запоріжці → [запоріз'ц'i]
[ш] + [ц'] → [с'ц']	грушці → [грúс'ц'i], дошці → [доs'ц'i]
[ч] + [ц'] → [ц':]	водичці → [водиц':i], качці → [кац':i]

Практикум

148 Прочитайте подані слова. Звірте за орфоепічним словником, чи правильно вимовляєте їх.

У книжці, на дошці, на річці, у тумбочці, кришці, переможці, крутишся, не мучся, не поріжся, зшити, зчистити, з жолоба, з шахти, піднісши, з Чернівців, безшовний, розчин.

149 Прочитайте текст. Виділіть у ньому слова, вимова яких потребує особливої уваги, затранскрибуйте їх.

Турбота про інших корисна не лише тому, що дозволяє відволіктися від своїх проблем. Одне з нещодавніх досліджень підтверджує, що ті, хто допомагають іншим добровільно й щиро, живуть довше. До того ж, альтруїзм сприяє тільки тривалим і щасливим стосункам. Можна, наприклад, узяти участь у роботі якоїсь благодійної організації, а можна просто відвідати

самотню людину, яка була б рада вашому товариству, або запропонувати зробити покупки в супермаркеті літньому сусідові.
(З книги Анни Барнс «Як бути щасливим»)

Буду я навчатись мови золотої

Українській мові не властиві такі форми жіночих імен по батькові: *Ілініша*, *Лукініша*, *Кузьмініша* тощо.

Чоловічі імена по батькові можуть вимовлятися повністю і скрочено: *Андрійович* (і *Андріїч*), *Семенович* (і *Семенич*), *Дмитрович* (і *Дмитрич*) тощо.

У формі клічного відмінка ім'я не повинно зливатися з іменем по батькові: *Іван Петровичу*, а не *Іван Петровичу*.

Не можна вживати короткі варіанти жіночих імен по батькові: *Михална*, *Пална* тощо замість *Михайлівна*, *Павлівна*.

Практикум

150 Прочитайте прізвища, імена та по батькові. Запишіть їх у формі давального і клічного відмінків. Що вам відомо про цих людей?

Роговцева Ада Миколаївна, Ступка Богдан Сільвестрович, Костенко Ліна Василівна, Остроградський Михайло Васильович, Грінченко Борис Дмитрович, Грушевський Михайло Сергійович, Леонтович Микола Дмитрович.

СПІЛКУВАННЯ

151 Прочитайте текст, дотримуючись орфоепічних норм.

Волонтерський рух, безперечно, є унікальним явищем і має низку надважливих соціальних функцій як для суспільства, так і для особистості, яка займається волонтерською діяльністю. Власне кажучи, саме волонтерство відображає суть ідеальних взаємовідносин особистості та суспільства: людина одночасно з виконанням суспільно корисної роботи, слугуючи соціуму, відчуває повноту свого існування, надає своєму життю високого сенсу.

- Розкажіть, що вам відомо про волонтерський рух в Україні. Якою діяльністю можете займатися ви?

Домашнє завдання

152 Виконайте одне із завдань.

A Випишіть з «Орфоепічного словника» 10 слів-прикладів вимови звукосполучень свистячих приголосників. Складіть із ними 5 речень.

B Запишіть 5 чоловічих імен та по батькові й 5 жіночих імен та по батькові ваших родичів і друзів.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.

— У чому полягають особливості вимови слів, у яких відбувається уподібнення приголосників?

— Розкажіть про особливості вимови імен та імен по батькові. Наведіть приклади.

— Як ви працюєте над удосконаленням власної вимови?

§ 22

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ВИМОВУ ЛЮДИНИ. ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА НОРМАТИВНОГО МОВЛЕННЯ. МОВА МАСМЕДІА. СЦЕНІЧНА МОВА

Правильно й чисто говорити своєю мовою може кожний, аби тільки було бажання.

Б. Антоненко-Давидович

Буду я навчатись мови золотої

На вимову людини часто впливають соціолінгвістичні чинники: діалектне оточення, мовлення соціальних груп, мовлення вчителів, дикторів радіо й телебачення, акторів театрів та артистів естради. Але трапляються мовні недоладності: із телекрана чуєш замість Азербайджан — Азейбарджан, замість балет — балет та ін.

У діалектному середовищі спостерігається заміна наголошено-го [e] голосним [и]: *пішов стижкою понад грічкою і поніс гличик миду* (с. Байбузи на Черкащині), у південно-західних говорах не-чітко вимовляється наголошений [и]: *[столӣeи], [тӣeи]хо*. Діалектна вимова є порушенням норми української літературної мови.

Практикум

153 Прочитайте текст. Поясніть значення понять «мовні традиції», «мовний смак», «мовна стійкість». Поміркуйте, які чинники впливають на формування мовного смаку особистості. Продовжте текст відповідями на запитання, сформульовані в останньому абзаці.

Борис Антоненко-Давидович писав: «Боротьба за чистоту й високу мовну культуру — це боротьба за культуру взагалі. Дбати за очищення мови від усякого засмічення й за дальше піднесення її культурного рівня — це обов'язок усього українського суспільства, не кажучи вже про тих людей, що безпосередньо працюють над мовою — вчених-мовознавців, письменників, журналістів, дикторів, працівників редакцій і видавництв, викладачів рідної мови». Отже, на формування усного мовлення особистості впливає багато чинників: засвоєні мовні традиції і сформовані мовні смаки, мовлення майстрів слова — письменників і педагогів, мовлення людей, з якими ми щодня спілкуємося. Не останню роль відіграє і мовлення засобів масової інформації.

Але завжди перед нами постає складне питання: як убе-печити себе від впливу суржикового мовлення, як не напози-чатися помилок, як сформувати мовну стійкість?

154 Проведіть власне дослідження. «Прислухайтесь» до мовлення своїх товаришів і власного упродовж тижня. Які орфоепічні відхилення ви помітили? Із чим пов'язане виникнення їх? Сформулюйте поради, як позбутися орфоепічних помилок у мовленні.

155 Прочитайте текст. Як ви думаєте, кого автор вважає елітою, яка виробляє норми? Чому й зараз більшість мовців не сприймає мовлення

Бо ж наша мова — як чарівна пісня, що вміщує в собі і палку любов до Вітчизни, і ярий гнів до ворогів, і волелюбні думи народнії, і ніжні запахи рідної землі. А пісня — це найдобірніша, найвиразніша мова.

(П. Тичина)

дикторів як зразкове? Мовлення кого з ведучих українського телебачення ви вважаєте взірцевим?

Негативно сприймаючи суржик, ми не завжди усвідомлюємо, що цей ганебний спадок минулого закорінився не лише серед малоосвічених верств населення, але й з-поміж найелітарніших українських мовців.

Аби переконатися, що це так, налаштовую приймач на радіо «Київ» і прислухаюсь до лексики радіомовців. Нехтую мою дикторів, які не творять мовних стандартів, і прислухаюсь до мови метрів, ерудитів. Взоруватися* на еліту буде не одне майбутнє покоління. І це покладає на неї велику відповідальність в усіх сферах, отже і у сфері мовній (*С. Караванський*).

Взорувати — осявати життя, мову, культуру; бути величним, осяним блиском слави; вказувати правильний шлях у житті.

Взоруватися — тут: мати за взірець.

Буду я навчатись мови золотої

Дослідники називають такі орфоепічні помилки в мовленні теле- і радіоведучих:

- неправильне наголошування: в інфінітивних дієсловах (*піднести, розповісти, довести* замість *піднести, розповісти, довести*); у прикметниковых суфіксах (*багаторазовий, податковий* замість *багаторазовий, податковий*); у віддієслівних іменниках (*вигнання, подання, читання* замість *вигнання, подання, читання*); у прислівниках (*босоніж, віддалеки* замість *босоніж, віддалеки*); у власних назвах (*Дебрецен, Балатон* замість *Дебрецен, Балатон*);
— оглушення дзвінких звуків: *перемі[х], голо[т]*;
- заміна сонорного звука [в] на звук [ɸ]: *кілометрі[ɸ], чоловікі[ɸ], сказа[ɸ]*;
- пом'якшення твердих шиплячих: *стри[ч']ка, [шч']ове[ч']ора*.

Практикум

156 Прочитайте текст. Сформулюйте особливості сценічного мовлення.

СЛОВО В ТЕАТРИ

Як же вимовляють, як несуть слово, а значить, і думку наші актори?

Насамперед треба відзначити, що не всі наші театри дотримуються єдиних художньо-мовних принципів, які визначають загальний рівень і критерії високої культури сценічної мови. Часом строкатість, безбарвність, невиразність акторського слова, діалектизми, неправильні наголоси, взагалі порушення вимови звуків спровалюють враження, так би мовити, мовної еклектики.

Сценічне мовлення — це не спонтанне, а, навпаки, — підготовлене мовлення. Живим словом актор створює мовну характеристику персонажа, передає його почуття, внутрішній стан. На сцені природно співіснують різні функціональні стилі усної мови — діловий, художній і розмовний.

Природно розвиваючись у загальному руслі тенденцій літературної мови, сценічна мова має свої особливості, що пов'язані з передачею усної традиції, впливом особистості художника в орфоепічній і особливо інтонаційній сфері мови.

Проте усталені орфоепічні норми сучасної української літературної мови мають бути тією основою, без якої актор не може виходити сьогодні на сцену. Вони повинні бути підсвідомими, доведеними до автоматизму, що надасть змогу акторові думати не про вимову, а про донесення авторської думки.

(За А. Гладишевою)

157 Виправте помилки у вимові окремих носіїв мови (записано в театрі). Поясніть, які це помилки (фонологічні чи фонетичні), з'ясуйте причини їх. Правильну вимову слів запишіть фонетичною транскрипцією.

«Танцую», «гець», «чюю», «двенадцять», «дзякую», «досиць», «біжиць», «кабінет», «рідна страна», «Бацьківщина», «чай», «чяс», «часто», «виручяю», «цівлізоване суспільство», «митрополіт», «афорізм», «кроф», «любоф», «діфка», «Боровік», «він правильно робить», «съвато», «треба перевірати», «техничні можливості», «пісня», «смішат», «делегують», «робе», «осьвячений», «базарь», «кобзарь», «роблю», «було», «пішу», «будé», «спасіба».

158 Прочитайте уривок з вірша Б.-І. Антонича так, ніби ви — відомий актор або актриса, що бере участь у зустрічі з учнями й учителями школи, у якій колись навчався (навчалася).

Розгорнулась земля, наче книжка
(дороги, дороги, дороги).
Зашуміла трава і принишкла,
простелилась нам юним під ноги.
Залізиста вода із криниці
(дороги, дороги, дороги).

О, відкрий нам свої таємниці,
дивний місяцю мідянорогий!
Бо в дорогах звабливая врода
(о зелень! о юність! о мріє!).
Наша молодість, наче природа,
колосистим ще літом доспіє.

СПІЛКУВАННЯ

159 В. Сухомлинський зазначав: «Умій пробудити в собі гнів на себе, злість до себе, якщо тобі чогось не хочеться. Не хочеться — це небезпечний ворог. З не хочеться, якщо воно вийшло переможцем над треба, повинен, починаються нікчемність і безвідія. Той, хто не зумів перемогти не хочеться, стає рабом лінощів». Розкажіть, як ви тренуєте силу волі.

Домашнє завдання

160 Які відхилення від орфоепічних норм трапляються при вимові поданих нижче слів? Запишіть їх фонетичною транскрипцією відповідно до норм літературної мови.

Порядок, узгір'я, звірячий, чого, щирий, чудо, відщипнути, дощ, лікар, Харків, з жалем, на дощі, стараєшся, двадцять, на сорочці, шістсот, отже, радься, без журний.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які соціолінгвістичні чинники впливають на вимову людини?
 - Назвіть основні джерела нормативного мовлення.
 - Яких помилок у вимові найчастіше припускаються телеведучі?
 - Назвіть особливості сценічної мови.

§ 23

ІНТОНАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО МОВЛЕННЯ. НАГОЛОС В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Правильність наголошування є однією з ознак культури мовлення.

О. Пономарів

Буду я навчатись мови золотої

Інтонація — специфічна категорія в системі мовлення, яка надбудовується над лексичними та граматичними засобами і не дорівнює їм. Основне її завдання — підсилити й змінити стилістичні якості мовлення.

Логічна інтонація передає особливості оформлення типу речення — розповідного, питального, спонукального, окличного.

Граматична інтонація — це передача інтонації на письмі граffitiчними засобами: курсив, напівжирний шрифт, розділові знаки.

Емоційно-експресивна інтонація передає додатковий ефект евфонічних засобів, які надає їй норма: це фонетичні варіанти слів (*втікач* — *утікач*), паралельні форми часток (*би* — *б*, *же* — *ж*), дієслівні суфікси (*-ти*, *-ть*; *-ся*, *-сь*), звукопис.

Ритм забезпечується повторами, паралелізмом конструкцій (речень), виголошеннем речень з одинаковими однорідними рядами: Я — сонцепклонник. Я — словопоклонник (М. Руденко).

Практикум

161 Прочитайте тексти, застосовуючи по черзі різні види інтонації. Якому тексту який вид інтонації більше підходить? Визначте його стиль.

1. Художник Віктор Ковтун — один із кращих майстрів сучасного неореалізму. Численні виставки його робіт у Харкові, Києві, Львові свідчать про постійний інтерес до його творчості.

Примітною ознакою його стилю є синтез реалістичних рис і декоративності народного мистецтва. Його картини «В батьківській хаті», «Полудень», «Земля мезинська», «Мамина світлиця», «Самотність» говорять про велику любов до тих, «на кому земля тримається», сільських трударів, рідних і близьких йому людей (В. Нємцова).

2. Поле честі — то поле роботи,

І тому добротворне воно.

Там виходиш ти грозам супроти —

І плакаєш, мов душу, зерно.

Поле честі — то поле врожаю,

Що посіяно — все для життя,

Щоб у наспівах рідного краю

Усміхнулись і мати, і дитя.

(М. Сингаївський)

3. Палatalізація — додаткове підняття передньої й середньої частини спинки язика до твердого піднебіння, унаслідок чого приголосний звук пом'якшується («Словник лінгвістичних термінів»).

Буду я навчатись мови золотої

Іноді про наголос говорять, що це паспорт слова. Справді. За допомогою наголосу можна розрізняти слова, що складаються з однакових звуків (замок і замок). Словесний наголос називають «биттям серця» в слові. Погодимося із таким порівнянням: наголос обумовлює звукове обличчя слова (В. Русанівський).

В українській мові **наголос вільний** (різномісний), бо він позиційно не закріплюється за певним складом: дόbre, одýн, боротьба. **Динамічним** (силовим) наголос є тому, що наголошений звук вимовляється з більшою напруженістю артикуляції та більшим напором видихуваного повітря. **Рухливим** наголос називається тому, що в різних формах одного слова він може змінювати своє місце: губá — гúби, школáр — школяrá.

Деякі слова мають два наголоси: помíлка — помíлка, усмішка — усмішка. А окремі, крім **головного**, мають ще **побічний** наголос: сільськогосподáрський.

Слова, у яких зміна форми не веде до зміни наголосу, називаються словами **з постійним наголосом**: відмóва, відмóви, відмóв.

Порушення місця наголосу може спричинити зміни лексичного: косá (ім., знаряддя) — кóса (яка? прикм.), горí (дієсл. наказ. сп.), плáкати (дієсл.) — плакáти (ім.) чи граматичного значення: забігáти (що робити? — недок. вид) — забігáти (що зробити? док. вид), гаряче (як? присл.) — гарячé (яке? прикм.).

Логічний наголос — це виділення за смысловим значенням якогось слова або словосполучення в реченні. Логічно наголошувати слово можна високим або низьким тоном, повільним або пришвидшеним темпом, більшою силою голосу, тривалішою паузою перед важливим словом.

Практикум

162 Прочитайте слова вголос. З'ясуйте їх значення. Яку функцію виконує наголос? Складіть словосполучення із цими словами.

Характерний — характерний, деревíна — деревина, білізна — білизна, нázваний — названий, відомість — відомість, запал — запál, нíзвідки — нíзвідки, шкода — шкодá, вýгода — вигода, консервáторський — консерваторський, орган — оргáн, téрен — терéн.

163 Прочитайте дієслова з наголосом на різних складах. Яка роль наголосу? Складіть із ними речення за темою «Народні прикмети».

Розсíпати — розсипáти; насíпати — насипа́ти; відрíзати — відріза́ти; розкíдати — розкида́ти.

164 Виправте помилки в наголошуванні слів.

Слáбий, стáрий, чéркati, чéрствий, сíмдесят, пурхáти, сердýти, кропíва, кóтрий, курятина, кúхонний, товпítися, кóлесо, кóバル, кидáти, обруч, паралíч, щипцí.

165 Спишіть слова, згрупувавши їх за правилами наголошування.

Алфавíт, договíр, зокрема, мабуть, також, ясний, весняний, байдуже, первісний, догмат, кидати, випадок, разом, розвíдка, віршí, віршів, олень, спина, царина, феномен, везла, генезис, завдання, абіде, адже, абиколи, аніж, рондо (шрифт), рукопис, правопис, перебíг (подíй), пізнання, новий, щавель, бородавка, вимога, вітчим, граблі, розв'язання, господарський,

НАГОЛОШУЙТЕ ТАК!

тайговий
товстий
тόновий
фаховий
феномен
фóрзац
автори
збíрники
прóстий
дóговір
завжди
зокремá

сторінки, одинадцять, кілометр, ідемо, беремо, ідете, асиметрія, псевдонім.

166 Прочитайте виразно текст, дотримуючись правильної інтонації. Поставте логічний наголос.

ПРИСВЯТА

Він був сином мужика, і став володарем у царстві духа.

Він був кріпаком, і став велетнем у царстві людської культури.

Він був самоуком, і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим.

Доля переслідувала його в житті скільки могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі в іржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду... Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті — невмирущу славу і все-розвітачу радість, яку в мільйоні людських сердець все ново збуджуватимуть його твори.

Отакий був і є для нас, українців, Тарас Шевченко (*I. Франко*).

СПІЛКУВАННЯ

167 Більшість із нас користується електронною поштою. І зазвичай на діслані листи (і це в найкращому випадку) завершуються так: З повагою Андрій. Чекаю відповіді Лариса. Бувай! Спишемося!

А чи знаєте ви, як завершували свої листи українські письменники, наприклад, Леся Українка: «Я дуже рада нагоді виразити свою симпатію до Вас, дорога пані, і прошу й надалі не забувати мене. З правдивою пошаною і симпатією. Л. Українка»; «Пиши мені, Гусінько, а я буду відповідати завжди. Цілую міцно твою білу голову, а ти всіх поцілуй. Твоя Леся».

- Запишіть 5–6 речень, якими ви завершили б власні листи.

Буду я навчатись мови золотої

Орфоепічний словник є довідником правильної нормативної вимови й нормативного наголосу. У цьому словнику слова або їх частини, вимова яких не збігається з написанням, подаються в транскрипції: *граєшся* [грайес':а].

Однією з умов створення милозвучності української мови є усунення орфоепічних (фонетичних та фонологічних) помилок.

ОРФОЕПІЧНІ ПОМИЛКИ

Види помилок	Чим зумовлені	Як виявляються	Приклади
Фонологічні	незнання фонемного складу сучасної української літературної мови	заміна однієї фонеми іншою	[з] на [с]: <i>казка</i> — <i>каска</i> , <i>газ</i> — <i>гас</i> ; [д] на [т]: <i>гадка</i> — <i>гатка</i> , <i>привід</i> — <i>привіт</i> [о] на [а]: <i>полити</i> — <i>палити</i> , <i>мостити</i> — <i>мастити</i>
Фонетичні	вимовні недогляди	вимова різних варіантів фонеми (діалектні впливи; вплив російської мови)	[грúш'a], [ме"ж'á]; тіло [т"ш'íло], тікати [т"ш'íкáти°]

Практикум

НАГОЛОШУЙТЕ ТАК!

одинадцять
чотирнадцять
сімсот
вісімдесят
сімдесят

168 Користуючись орфоепічним словником, прочитайте вголос слова, правильно їх наголошуючи. Поясніть значення виділених слів.

Абихто, абичий, абияк, адже, *адрес*, *адреса*, *адресат*, *атлас*, акомпанемент, агрус, агукати, атракціон, *аутсайдер*, афіксальний, африканець, афористичний, *очей*, аякже, завдання, прохання, читання, сімдесят, одинадцять, чотирнадцять, рукопис, курятина, бородавка.

169 Прочитайте. Зверніть увагу на вимову [й], [р] та шиплячих.

...Плекаймо в серці ватру мрій!

Нехай вона горить, не гасне.

Є у житті велике щастя —

Згоряти в полум'ї надій,

Надій і віри у прекрасне...

(Г. Коваль)

- Випишіть з улюблених поезій приклади вживання слів із шиплячими й свистячими приголосними, зробіть висновки.

Домашнє завдання

Виконайте тестові завдання online

170 Спишіть. Поставте в поданих словах наголос. З виділеними словами складіть речення.

Визначення, діалог, договір, квартал, завдання, загадка, спина, джерело, олень, чотирнадцять, український, документ, експерт, завжди, запитання, *пізнання*, каталог, жалюзі, *позика*, помилка, приятель, простий, *водночас*, рукопис, вісімдесят, дрова, мережа.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Яка роль наголосу в розрізенні слів та їх форм?
 - Як лінгвісти тлумачать поняття «логічний наголос»? Наведіть приклад.
 - Які є види орфоепічних помилок? Наведіть приклади.

УКРАЇНСЬКА ГРАФІКА. УКРАЇНСЬКА ОРФОГРАФІЯ

Мовне портфоліо

- Упродовж опанування розділу підготуйте проект «Орфографія в таблицях, схемах, малюнках». Використовуйте інтернетні джерела, фонди бібліотек.

Досконалість графічної системи визначається тим, наскільки точно літери письма відповідають звукам (фонемам) мови.

Г. Півторак

171 Розгляніть малюнки. Що означають зображені символи?

- Які ще графічні способи передачі інформації ви знаєте?

Буду я навчатись мови золотої

Українська **графіка** (грец. *graphike*, від *graphō* — пишу, креслю, малюю): 1) сукупність знаків, уживаних для писемного відтворення мовлення; 2) система співвідношень і зв'язків між одиницями звукової будови української мови і знаками їх писемної передачі.

Основа графіки української мови — літери, або букви.

Сукупність літер — **алфавіт** (грец. *alphabetos*, від назв двох перших літер алфавіту — альфа, бета); **азбука** (<старосл. азъбоуки, від назв двох перших літер — азъ, букы); **абетка** (укр. слово, утворене за назвою двох перших літер алфавіту [а], [бे]).

друковані й рукописні літери

великі та малі літери

У сучасному українському алфавіті 33 літери

10 літер — на позначення голосних

22 літери — на позначення приголосних

літера ь (знак м'якшення)
не позначає звука

Практикум

172 Прочитайте. Чому автор вважає літеру *ї* ключем для пояснення терміна «Україна»? Поясніть значення вислову «йотована природа літер».

З усіх літер української абетки найдивовижніша історія випала на долю *її*.

Унаслідок пильного палеографічно-філологічного аналізу цього дивовижного знаку в різних давніх джерелах виявилося, що йотоване *її* завжди існувало в українській мові на тих же місцях, де й сьогодні. Ось часто вживані приклади з літопису Самовидця: *їх, которий, канцелярії, компанії, Стациї, всякої, своїми, краї, вспокоїли, Україна, український* та багато інших. Водночас вживали таку ж літеру на означення *її* і в інших літописних працях, документах архівного фонду Генеральної військової канцелярії, ділових документах Лівобережної та Правобережної України. До речі, вживав *її* і Григорій Сковорода.

Загалом літеру *її* в давнину використовували частіше, ніж сьогодні, бо в тодішній літературній мові існували нестягненні форми прикметників, займенників, числівників, дієприкметників (*карії, синії, благословенний, український, всякий*).

Літера *її* є ключем для пояснення терміна «Україна» (та-кож «український»), що походить від «країна», «земля», а не «окраїна» (За Я. Дзирою).

173 Прочитайте вірш Л. Костенко мовчки. Як треба читати *«П»*, *«Р»*, *«С»* та ін.: як звуки чи як букви? Чому? У другому прочитай вірш уголос.

Приміром, так. Беру я те перо.
І той папір. Писати хочу слово.
А буква *«П»*, печальна, як П'єро,
— Пробачте,— каже,— я тут випадково.
Примхливе *«Р»*, перлина парижан,
зробило враз акробатичний номер.

Кружляло *«Ж»*, жахливе, мов кажан,
а *«Ц»* і *«Ч»* присіли, наче гноми.
Сичало *«С»*, мов кобра на хвості.
Шкварчало *«Ш»*, і *«Ф»* взялося в боки.
І вірне *«К»* уперше у житті
Зробило вбік категоричні кроки...

- Який прийом використала поетеса, щоб наповнити літери змістом?
Спробуйте написати свій вірш, обравши інші букви.

174 Запишіть подані слова в алфавітному порядку. Слови, що мають графічний знак, який служить для роздільної вимови звуків, але не є буквою, запишіть фонетичною транскрипцією.

Джерело, гуцул, м'яч, антропологія, березіль, саджанець, надвечір'я, бузок, водойма, жовтоожар, Вінниччина, годжі, джинси, призьба, дозвілля, есе, добродій, Європа, живиця, не-босхил, краков'як, гостинець, ожеледь, паморозь, солодощі, таїнство, бурштин, Черкащина, під'їзд.

СПІЛКУВАННЯ

175 Висловте власні міркування з порушененої проблеми.

Радість з кимось — подвоєна, а горе з кимось — поділене (*Nap. творчість*).

Домашнє завдання

176 Прочитайте текст.

Натхнення живе поза часом. Воно просто існує. Завжди. Лише ми іноді надто глухі, щоби почути його. Улітку воно

пурхає веселковими метеликами, жменькою сонячних веснянок усміхается. Чи бачимо? Восени стукає краплями дощу у вікно, важким вогким туманом ранковим огортає, свіжою прохолодою дихає, теплі історії нам на вухо нашпітує. Чи дослухаемося?.. Шум великого міста часто стирає зайві звуки.

Натхнення. Воно — усередині нас. Завжди так було.

(Слава Світова)

- Доберіть із тексту слова, що ілюструють такі приклади: 1) одна й та сама літера позначає різні звуки; 2) одна літера передає поєднання звуків; 3) один звук передається поєднанням літер; 4) буква не позначає звука.
- Продовжте текст власними міркуваннями з порушеної проблеми.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Як у лінгвістиці тлумачиться поняття «графіка»?
 - Скільки літер в українському алфавіті?

— Чому не можна говорити «голосна, приголосна буква»?

— Який графічний знак, що служить для роздільної вимови звуків, не є буквою?

§ 25

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАФІКИ Й ОРФОГРАФІЇ. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ УКРАЇНСЬКОЇ ОРФОГРАФІЇ

Правопис — це одяг писемної форми. В усі часи він має бути зручним і оштатним.

M. Русанівський

Буду я навчатись мови золотої

Орфографія — система правил про способи передачі на письмі звукового складу слів, написання їх разом, окремо і через дефіс, уживання великої літери, правильне перенесення частин слова з рядка в рядок.

Орфографія (грец. *orthographio* — *orthos* — правильний і *grapho* — пишу) — історично сформована, уніфікована система правил, що визначають написання слів згідно з усталеними нормами. Основним поняттям правопису є **орфограма** — це правильне написання, яке потрібно вибрати із ряду можливих (За Н. Тоцькою).

Орфографічним називається правило, яке необхідно застосувати до тієї чи тієї орфограми на основі її відмінних ознак.

(Н. Грипас)

ПРИНЦИПИ УКРАЇНСЬКОЇ ОРФОГРАФІЇ

Назва принципу		Суть принципу	Приклади
Основні	Фонологічний		
		Максимально повна відповідність між звуками та їх позначенням — літерами: 1) пишемо, як чуємо; 2) історичні чергування; 3) спрощення в групах приголосних; 4) сполучки нк/ньк, лк/льк, ск/ськ, зк/зьк і под.	1) ліцей, канікули, урок, друг, мати; 2) гора — <i>гір</i> , села — <i>сіл</i> , спека — <i>спечений</i> , горох — <i>горошок</i> , — (у) <i>горосі</i> ; 3) пізно, чесний; 4) материнка — яблунька, галка — Галька, ряска — моська, казка — кузька

Назва принципу		Суть принципу	Приклади
Основні	Фонетичний	Слова і частини слів пишуться так, як звучать: 1) зі спрощенням, подовженням, асиміляцією звуків тощо; 2) префікс з-(с-) перед <i>k, n, m, ф, х;</i> 3) слова іншомовного походження	1) капусняк, рілля, навмання; 2) сказати, спитати, стерти, сфотографувати, схиляти; 3) Аристотель, авіатор
	Морфологічний	Значущі частини споріднених слів (морфеми) пишуться однаково: 1) <i>e</i> та <i>i</i> на позначення ненаголошених [e], [i]; 2) літери, що позначають глухі перед дзвінкими та [g] перед глухими; 3) префікс з-(с-) перед глухими (крім <i>k, n, m, ф, х</i>); 4) префікси <i>роз-, без-</i> перед будь-якими шиплячими; 5) дієслівні форми на <i>-ться, -шися</i>	1) весна, степи; 2) просьба, молотьба, нігти, дъогтю; 3) зсадити, зцілити, зшити; 4) розжувати, безчестя, безшовний; 5) намагаються, вагаєшся
Історичний (або традиційний)		Написання за традицією: 1) літери <i>я, ю, є, ї</i> , що позначають дві фонеми; 2) [дж], [з] на позначення однієї фонеми; 3) слова з ненаголошеними <i>e, i</i> , що не перевіряються наголосом	1) ягода, в'юнок, єдиний, солов'ї; 2) бджола, дзвоник; 3) леміш, левада, келих, лиман
Смисловий		Написання слова залежить від його лексичного значення: 1) професія — прізвище; 2) предмет — власна назва; 3) прислівник — іменник з прийменником; 4) сполучник — займенник з прийменником	1) швець — Швець; 2) апельсин — «Апельсин» (назва магазину); 3) напам'ять — на пам'ять; 4) проте — про те

Буквені орфограми:

- вибір потрібної літери: *ряска* — *разка* (намиста);
- наявність/відсутність літери: *облич* — *обличчя*.

Небуквені орфограми:

- написання разом, окремо, через дефіс: *вгору, мовби; за те, знав би; будь-що, віч-на-віч, із-за;*
- перенос слів: *ходжу, од-но-скла-до-ве;*
- уживання апострофа: *пів'яблука, В'ячеслав, миш'як.*

Практикум

Майоліка — різновид кераміки, що виготовляється з випаленої глини з використанням розписної глазурі.

Обротька — вуздечка без вудил для прив'язування коня.

177 Знайдіть у словах орфограми. Визначте, за яким орфографічним принципом написані слова.

Пан'європейський, *майоліка**, червоний, ясність, загадка, сміються, усміхаєшся, шістнадцять, студентський, яблуня, гриб, виноград, мрії, життедайний, з жартами, безчестя, без журно, принісши, живеться, книжці, заквітчаний, уславлений, із шостої, ганьба, квітка, *обротька**, товарицький, березень, березове, Березове.

- З'ясуйте значення виділених слів.

ПИШІТЬ ПРАВИЛЬНО!

у Голосієві
У Києві

178 Прочитайте текст. Визначте, чи всі слова потребують правил для того, щоб їх правильно написати. У яких словах є розбіжності між вимовою й написанням?

Важливо підтримувати порядок на робочому столі, аби ви могли працювати, не шукаючи постійно покладені куди трапиться книжки або зошити. Це так само стосується і комп’ютера — своєчасно звільняйте робочий стіл від непотрібних файлів і ярликів! (За А. Барнс)

179 Продовжте класифікаційну таблицю основних (буквених і небуквеніх) орфограм укрainської мови. Зверніться до «Українського правопису».

Орфограма	Приклади
Велика літера у власних назвах	Різдво, Кобзар, Львів, Президент України
Написання слів разом, окрім та через дефіс	східнослов'янський, українсько-англійський, темно-синій

180 Спишіть. Підкресліть слова, які відповідно до смислового принципу можуть писатися інакше. Складіть речення, щоб ці слова вживалися в іншому значенні.

1. Люблять Батьківщину не за те, що вона велика, а за те, що своя (Сенека). 2. Михайло Стельмах — один із найяскравіших знавців багатств української мови. 3. Стояла нерушна тиша, а згори валило й валило; інколи здавалося, що сніг лепить не згори на землю, а навпаки (В. Шевчук).

СПЛІКУВАННЯ

181 Чи погоджуєтесь ви з автором? Висловте власні міркування з порушеної проблеми.

Освіта — це вид гігієни. Писати з помилками — то як невиміті руки чи зуби (В. Стус).

Домашнє завдання

ГОВОРІТЬ ПРАВИЛЬНО!

Насправді так, насправді не так (а не відповідає, не відповідає дійсності)

182 Спишіть, орфографічно й пунктуаційно оформивши текст, ураховуючи чергування у-в, і-ї.

Ми люди звикли думати що (у,в)се (у,в) природі *відбувається* само по собі під дією отої п..р..можнаї потреби жити рухатись цвісти співати залишати *нащадків*... Ale чи зам..слюсьється кожний із нас над тим що природа незалежна торжествуюча (і,ї) (у,в)семогутня також потр..бує нашої доброти? Чи розуміємо що беручи ми люди мусимо (і,ї) віддавати коли не хочемо жити в убогому *світі* позбавленому звуків (і,ї) барв? (В. Маняк)

- Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - У чому полягає значення орфографії?
 - Назвіть принципи української орфографії.
 - Як лінгвісти тлумачать поняття «орфограма»?
 - Назвіть типи орфограм в українській мові. Наведіть приклади.

§ 26

УЖИВАННЯ ЗНАКА М'ЯКШЕННЯ ТА АПОСТРОФА

Єдність і обов'язковість орфографії для всіх полегшує спілкування людей за допомогою літературної мови.

З Енциклопедії «Українська мова»

183 Запишіть слова, уставляючи пропущені знак м'якшення, апостроф.

Шкіл..на їдал..ня, грата на сопіл..ці, Натал..чина нен..ка, салат по-грец..ки, син..оокий л..он, гілка на яблун..ці, перелаз..мо швиден..ко, святковий Хар..ків, волинс..кі ліси.

Цікава п..еса, Лук..яненко В..ячеслав, кур..йозний випадок, духм..яне різnotрав..я, п..ятеро друзів, велика сім..я, зів..яле листя, нові дит..ясла, комп..ютерна програма, велике подвір..я, моркв..яний сік, п..янкі паходці, роз..ятрати душу.

- Доберіть 10–12 слів для словникового диктанту на одну з орфограм (за власним вибором).

184 Поясніть, чому після виділених букв не пишеться знак м'якшення.

Вісімнадцять, воротар, гіркий, горілчаний, гребінчик, галузя, ковзкий, Лиманчук, досвітній, Наталці, набавте, пишеш, різкий, рибалчин, Суець, спілчанський, степ, свіжість, свято, тонший, тюрма, Уманщина, шприц, український.

185 Від поданих іменників утворіть прикметники й запишіть.

Горинь, колодязь, рибалка, галька, Оболонь, Прип'ять, Ірпінь, Гостомель, Умань, Волинь, Інгул, Бориспіль, Прага, Париж, Запоріжжя, Дрогобич, Кременчук.

СПІЛКУВАННЯ

186 Чи погоджується ви з автором? Висловте власні міркування з порушеної проблеми.

Тільки від нас залежить — іти чи стояти. Але тільки рухаючись уперед, можна дійти до зірок (Ірина Мацко).

Домашнє завдання

187 Спишіть речення. Знайдіть запозичені слова та поясніть правопис м'якшого знака в них.

1. Рантьє — це особа, яка не бере участі у виробництві, а живе за рахунок доходів від цінних паперів, на відсотки від капіталів. 2. Одним із найпоширеніших у США, Канаді, Великій Британії та інших країнах є законопроект, що має назву «білль». 3. У європейських країнах маклера, агента іменують куртє. 4. Альянс — союз, спілка, об'єднання на основі договірних зобов'язань (За «Словником іншомовних слів»).

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.

— Після яких префіксів перед *я*, *ю*, *є*, *ї* апостроф пишеться завжди?

— У яких випадках апостроф перед *я*, *ю*, *є*, *ї* не ставиться?

— Наведіть приклади вживання знака м'якшення, поясніть їх за допомогою правила.

§ 27

УЖИВАННЯ ВЕЛИКОЇ ЛІТЕРИ. ЛАПКИ У ВЛАСНИХ НАЗВАХ

Правопис — то необхідне важливе зовнішнє вbrаннякої літературної мови.

I. Огієнко

188 Прочитайте. Поясніть уживання великої літери.

Зйомки фільму «Кіборги» відбувалися на знімальному майданчику в селі Крюківщина Київської області. Частина матеріалу була відзнята в Чернігівській області, зокрема, на Гончарівському полігоні відтворили сцени танкових боїв, а на злітно-посадковій смузі запасного Чернігівського аеродрому — екстер’єр аеродрому.

Виконавець ролі Серпня В’ячеслав Довженко і один із прототипів цього персонажа Андрій «Богема» Шараскін — близькі друзі.

Використати у фільмі пісню «Гуцулка Ксеня» запропонував Довженко, бо зінав, що прототип його героя саме її вважає «стильовою українською, не схожою ні на що». Режисер Ахтем Сеїтаблаєв ідею підтримав, назвав пісню «стильним закарпатським танго». У фільмі «Гуцулку Ксеню» виконав сам В’ячеслав. Гурт «Океан Ельзи» подарував «Кіборгам» саундтрек «Мить».

Як повідомила продюсер Іванна Дядюра, прокатом фільму зацікавлені у країнах Балтії, Польщі, Канаді. Також є домовленість із Міністерством закордонних справ України про показ стрічки в українських посольствах в різних куточках світу.

(З інтернетних джерел)

189 Запишіть слова і словосполучення з великої або малої літери. Поясніть правила їх написання.

(р)обінзон, (п)лутоній, (а)хіллес, (к)вітка-(о)снов’яненко, (л)ісовик, (п)інчер, (в)асиль (с)имоненко, (о)м, (к)юрі, (г)нідко, (р)усалка, (і)vasик-(т)елесик, (г)рінченків словник, (ш)евченкові поезії, (ш)евченківські читання, (а)ндрієві книжки, (б)ертолетова сіль, (п)етрів батіг, (р)ентгенівські промені, (ф)ранківські сонети, (н)obelівська премія, (с)ізіфова праця, (г)айморова порожнина, (ч)ернігівські дівчата, (ф)ільчина грамота, (к)иєво-(м)огилянська (а)кадемія, (д)ень (н)езалежності (у)країни, (м)аріїнський (п)алац, (у)країнська (е)кологічна (а)соціація «(з)елений (с)віт», (н)аціональний (б)анк (у)країни, (у)країнсько-(к)анадське спільне (п)ідприємство «(к)обза».

190 Сформулюйте за поданими нижче прикладами правила «З малої літери пишуться...»

- 1) білоцерківський, великолуцький, кам’янець-подільський;
- 2) меценат, рентген, дизель, макінтош, галіфе;
- 3) аriadнina нитка, ахіллесова п’ята, дамоклів меч, прокрустове ложе;
- 4) шевченківські традиції (але: Шевченківська премія), шекспірівський стиль, езопівська мова, київські вулиці (але: Київська область), петриківський розпис.

СПІЛКУВАННЯ

191 Підготуйтесь до диспуту «Для чого потрібен правопис?». Знайдіть аргументи на захист вашої точки зору. Намагайтесь відшукати докази, які захищають протилежну думку, спростуйте їх, показуючи уявному співрозмовникові помилковість його поглядів.

Домашнє завдання

192 Запишіть приклади назв відомих в Україні: 1) вищих навчальних закладів, бібліотек, архівів, спортивних споруд; 2) церков, пам'яток історії та архітектури, пам'ятників; 3) музеїв, театрів, філармоній, видавництв; 4) готелів, ресторанів, кафе, магазинів, туристичних агентств, буру, курортів; 5) державних установ, іноземних представництв. Поясніть уживання великої та малої літер, лапок.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
— Які є особливості вживання великої літери у власних назвах?

— У яких випадках власні назви пишуться в лапках? Наведіть приклади.

§ 28**НАПИСАННЯ СКЛАДНИХ СЛІВ РАЗОМ, ОКРЕМО, ЧЕРЕЗ ДЕФІС**

Ми з дитинства навчаемся мови. Не залишайте цього потрібного для думки заняття й далі.

I. Вихованець

193 Запишіть разом, окремо або через дефіс. Свій вибір обґрунтуйте.

(Нац)банк, (писав)писав, (тишком)нишком, (хліб)сіль, (з)(роду)віку, (міськ)рада, (лікар)окуліст, (прем'єр)міністр, (лісо)степ, (двадцяти)тонка, (глухо)німий, (вище)згаданий, (історико)культурний, (член)кореспондент, (будь)хто, (всього) (на)всього, (по)українськи, (на)(в)шпиньки, (горі)лиць, (на) (в)перейми, (оба)біч, (перекоти)поле, (атомно)молекулярний, (тъмяно)сірий, (звук)непроникний, (м'ясо)молочний, (темно) червоний, (одно)особовий, (кисло)солодкий, (ячмінно)житній.

194 Проведіть лінгвістичне дослідження. Чому жовтогарячий пишеться разом, а сніжно-білий — через дефіс; всесвітньовідомий (кіно режисер) — разом, всесвітньо-історичне (значення) — через дефіс; вічнозелений (ліс) — разом, а вічно юний (чоловік) — окремо; суспільно-політичний — через дефіс, суспільно корисний — окремо?

195 Прочитайте речення. Запишіть правильно слова, розкриваючи дужки. З'ясуйте, для чого в мовленні вживають складні прікметники.

1. Серед безпорадної, похмурої голизни акацій, тополь та густих терновників (червоно)медяні дуби навіть (у)зимку виглядають (по)гетьманськи зверхньо (*M. Руденко*). 2. Можна знайти в природі (пів)тони, можна життя спинити на (пів) слові, але нема в житті (напів)ціни, але нема в житті (напів) любові (*A. Демиденко*).

СПІЛКУВАННЯ

196 Прокоментуйте слова Григорія Сковороди: «Плаває нещасливо той, хто не вміє досягати гавані».

Домашнє завдання

197 Напишіть есе «Що потрібно для щастя», уживаючи складні слова.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.

— У яких випадках складні слова пишуться разом?

— У яких випадках складні слова пишуться через дефіс?

— Які особливості написання слів з *пів-*, *напів-*?

§ 29**НАПИСАННЯ ЧОЛОВІЧИХ І ЖІНОЧИХ ІМЕН ПО БАТЬКОВІ, ПРІЗВИЩ**

Ім'я — це знак.

Плавт

Буду я навчатись мови золотої

Чоловічі імена по батькові творяться додаванням до основ власних імен суфікса *-ович* (без будь-яких змін): *Петро* — *Петро-вич*, *Юрій* — *Юрійович*, *Iгор* — *Iгорович*, *Анатолій* — *Анатолійович*.

Жіночі імена по батькові творяться додаванням до основ власних імен суфікса *-івн(a)*: *Петро* — *Петрівна*, *Iгор* — *Iгорівна*, *Юрій* — *Юрівна*.

Від таких імен, як *Григорій*, *Ілля*, *Кузьма*, *Лука*, *Микола*, *Сава*, *Хома*, *Яків*, відповідні імена по батькові будуть: *Григорович*, *Григорівна*; *Ілліч*, *Іллівна*; *Кузьмич* (і *Кузьмович*), *Кузьмівна*; *Лукич*, *Луківна*; *Миколайович* (і *Миколович*), *Миколаївна* (і *Миколівна*); *Савич* (і *Савович*), *Савівна*; *Хомич* (і *Хомович*), *Хомівна*; *Якович*, *Яківна*.

Практикум

198 Спишіть, уставляючи пропущені розділові знаки.

Більшість імен прожили в нашій мові довге життя проте народилися вони не в Русі-Україні а на батьківщині римлян греків та інших народів.

Грецьких імен прийшло в нашу мову найбільше. У грецькій мові *Андрій* означає мужній хоробрій *Анатолій* — східний *Артем* — здоровий свіжий *Галина* — ніжна тиха *Євген* — благородний *Ірина* — мирна *Катерина* — морально чиста *Микола* — переможець *Настя* — воскресла *Олена* — обрана *Лариса* — чайка *Софія* — мудрість *Тарас* — бунтар неспокійний *Тетяна* — володарка *Юрій* — хлібороб (*За А. Матвієнко*).

УЖИВАЙТЕ ПРАВИЛЬНО!

Олені Черних, Олегом Черних;
Тетяну Жарких, Вікторові Жарких

- Від наявних у тексті чоловічих імен утворіть чоловічі й жіночі імена по батькові.
- Розкажіть, що означає ваше ім'я.

199 Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Поясніть орфограмми й пунктоограми.

Сучасні українські прізвища почали виникати в період інтенсивного формування нації (з XIV ст.). Найбільш поширеними є прізвища на **-енко** (Коваленко, Шевченко): син коваля, син шевця тощо. Основою цих прізвищ ставали назви професій, речей, занять тощо. Утворювалися прізвища й за допомогою суфіксів **-чук** (Корнійчук, Марчук), **-ук** чи **-юк** (Петрук, Гаврилюк), **-ич** (Бабич), **-ак**, **-ин** чи **-їн** (Співак, Новак, Гаврилишин, Мар'їн) та ін.

Утворювалися прізвища від географічних назв: Любарець від слова «Любар», тобто предок — вихоць з Любара та ін. Є прізвища, які натякають, що предок прибув з інших земель (Волошин, Сербин), і є безліч тих, що залишаються загадковими для «прочитання».

У незвичайних, часто кумедних ситуаціях, завдяки рисам зовнішності чи характеру народжувалися колоритні українські прізвища: Довбня, Балабуха, Хрін, Хруш, Добриден та ін. (За Л. Бондарчук).

- **Працюймо групами.** Продовжте ряд прізвищ, утворених: 1) від чоловічих і жіночих імен; 2) від географічних назв; 3) від назв ремесел, занять.

200 **Працюймо групами.** Запишіть по 5 прізвищ в однині та множині: 1) відомих акторів; 2) спортсменів; 3) письменників.

201 Прочитайте. Визначте стиль тексту. Доберіть заголовок, що відповідатиме темі або основній думці висловлення.

Виділяють кілька способів перекручення прізвищ.

Зміна наголосу Бáран, Лóпух, Кóваль та ін. замість правильного Бáрэн, Лопúх, Ковáль. Неукраїнське звукове оформлення: Рябой, Рудой, Сухой. Слід: Рябий, Рудий, Сухий. Уставляння зайвих звуків: Салло (Сало), Д্যяченко (Дяченко), Касьяненко (Касяненко) та ін. Нехтування правилом чергування о з і: Біловол (замість Біловіл), Рябоконь (замість Рябокінь).

Перелічені способи не вичерпують списку перекручень українських прізвищ. Найсумніше, що носії цих прізвищ змірилися з їх перекрученням.

Треба відродити справжні прізвища, як і цілу націю. Це явища одного порядку (За О. Пономарівим).

202 Знайдіть помилки в іменах, іменах по батькові, прізвищах, виправте їх. Запишіть правильні варіанти власних назв.

Сергій Андрієвич Дьяченко, Ігор Іванович Бурьян, Іна Семенівна Харьківська, Ольга Григоріївна Петрук, Ольга Євгеніївна Данкєєва, Нікіта Вікторович Твердохлеб.

СПІЛКУВАННЯ

203 Чи існує мода на імена? Обґрунтуйте свою думку.

204 Запишіть по 10 чоловічих і жіночих імен, по батькові та прізвищах родичів і друзів. У іменах по батькові підкresліть суфікси, спробуйте розтлумачити походження прізвищ.

- Дайте відповіді на запитання.

— Які суфікси додаються до основ власних імен під час творення чоловічих імен по батькові?

— Як творяться жіночі імена по батькові?
— Розкажіть про написання прізвищ в українській мові.

§ 30

СКЛАДОПОДІЛ І ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ СЛІВ З РЯДКА В РЯДОК. ГРАФІЧНЕ СКОРОЧЕННЯ СЛІВ

Найгучнішими звуками є голосні, тому саме вони є складотворчими... Голосні є вершиною складу.

Н. Тоцька

Буду я навчатись мови золотої

У слові стільки складів, скільки є голосних звуків: *ру-ка, до-ро-га*. Якщо збігаються підряд два або більше приголосних, то їх розділяємо так, щоб до попереднього складу відходив звук, у якому є більше голосу, ніж у наступному: *книж-ка, сон-це, вер-ба*. Якщо збігаються підряд два сонорні, а також перший дзвінкий, а другий глухий, то їх, як правило, відносимо до різних складів: *рід-ний, каз-ка*. В іншому випадку всі приголосні відходять до наступного складу: *се-стра, ви-шня, кас-ка*.

Слова з рядка в рядок переносимо так, як ділимо їх на склади. Але не можна:

- 1) залишати й переносити одну букву; тому не можна поділити для переносу такі слова, як *юнак, явір, око, олія, Азія* тощо;
- 2) розривати *ձ, ջ*, якщо вони позначають один звук: *խո-ձյու, կոկոր-ձա*; і навпаки, розриваємо їх, якщо вони позначають два звуки на межі префікса і кореня: *ուժ-յива, վիճ-չակ*;
- 3) у складному слові відривати від другої частини букву, якщо вона не становить складу: *օդ-նіվկա, զեմլե-տրս*;
- 4) розривати буквенні звукові абревіатури: *НАТО, УНІАН, МВФ, НБУ*;
- 5) відривати скорочення від слів: *2017 р., 10 км, п. Степанюк, Т. Г. Шевченко, проф. Пентилюк М. І.*

ПРАВИЛА ЗАПИСУ ГРАФІЧНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Після стандартних скорочень крапка не ставиться: *кг — кілограм, км — кілометр*;
- інші графічні скорочення записують з крапками на місці скорочення: *обл. — область, вул. — вулиця, ст. — століття*;
- у скороченому записі зберігається написання великих і малих літер, дефісів: *Півд.-Зах. залізниця* (Південно-Західна залізниця), *півд.-сх.* (південно-східний);
- не можна, щоб скорочене слово закінчувалося на голосний та на м'який знак: *український — укр., україн., українськ., крім: озеро — о., наша ера — н. е.*

Практикум

205 Працюмо групами. Запишіть слова: 1) ті, що не можна розривати для переносу; 2) ті, при переносі яких у першому рядку можна залишати дві перші букви; 3) ті, при переносі яких у першому рядку можна залишати три перші букви.

Олія, орел, умію, ріжу, гудзик, приступ, іти, село, обмию, оазис, крісло, згин, яма, раджусь, ящик, об'єм, збуджене, око, саджанці, околот, вздовж, отвір, ясно, дзвін, оса, зроблю, горнятко.

206 Поділіть слова в поданих реченнях на склади, поставте наголос, схарактеризуйте склади.

1. Усе віддати можна у ремонт,—
Авто, годинник, одежину з плюшу...
Але найбільша марнота з марнот —
Полагодити знівечену душу.

2. З душі у душу — найкоротша відстань
Чому ж так часто транспорту нема?

(Л. Костенко)

(М. Жайворон)

207 Визначте, за якими правилами перенесені частини слів з рядка в рядок. Доповніть власними подібними прикладами.

1. Бай-ка, бай-рак ...
2. Жит-тя, знан-ня ...
3. При-йменник, при-йти ...
4. Са-джу, від-дзеркалення ...
5. Пед-колектив, природо-знавство ...
6. Від-значити, роз-площувати ...
7. М. Т. Рильський, Л. В. Костенко ...
8. 10 кг, 1989 р. ...
9. МВФ, НАТО ...
10. Проф. Єрмоленко, п. Коваль ...

208 Ознайомтеся з бібліографічним описом, поясніть наявні скорочення.

1. Городенська К. Українське слово у вимірах сьогодення : Ін-т укр. мови НАН України. — К. : КММ, 2014. — 124 с.
2. Туровська Л. В. Нові слова та значення. Словник / Л. В. Туровська, Л. М. Василькова; відп. ред. Л. О. Симоненко. — К. : Довіра, 2008. — 271 с.
3. Український правопис / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Інститут української мови. — К. : Наук. думка, 2012. — 288 с.

СПІЛКУВАННЯ

209 Складіть діалог з теми «Сучасні тенденції в моді». Розіграйте його в особах, дотримуйтесь правильної інтонації та орфоепічних норм.

Домашнє завдання

210 Поділіть слова для переносу. Поясніть випадки, коли за прийнятими правилами перенос неможливий.

Польовий, найбільший, недосіпати, розорати, надзвуко-вий, зайшов, підльодний, прийменник, передній, мрія, око,

зілля, життєвий, Європа, ліс, надзелень, подзенькувати, броджу, підживлювати, між'ярусний, лійка, фойе, прислівник, прийшов, поліський, херсонський, бур'ян, черв'як, червневий, верхньолужицький, кількатисячний, різдвяний, Україна, ООН, НАН України, птаство, український, запорізький, ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014 р., 100 га, 10-й, вид-во, Василь Шкляр, 1933 рік, 2018–2019 н. р.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Як поділити слово на склади?
 - Назвіть основні правила переносу слів з рядка в рядок.
 - Назвіть основні правила запису граfcічних скорочень.

§ 31

ПРАВОПИС ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ. НАПИСАННЯ СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Різні назви розпросторює географія довкіл.

Д. Білоус

211 Прочитайте текст. Зверніть увагу на те, як автор робить спробу пояснити цікаві назви.

Назви сіл, як і людські прізвища, начебто самі поводжувалися — так, як родять на нашому масному чорноземному ґрунті жито й пшениця, буряки й картоплі.

Лугове чи Польове, Балка чи Ярки, Чигирі та Лисогірки — тут великим розумом не світить. Оленівка, Андріївка, Степанівка, Іванівка, Гаврилівка — тут теж не мудрували лукаво. Свинарі, Чинбарі, Смолокури, Вівчарі — признавались у простоті душевній. А вже от Веселі Гори, Веселе Поле, Веселій Лан, Веселій Кут, Весела Діброва, Весела Долина, Веселій Гай, Веселій Яр, Веселі Боковеньки казали вчора й нині ка- жуть про своїх людей багато (Є. Гуцало).

212 Проаналізуйте групи прикладів і сформулюйте правила написання слів іншомовного походження.

1. Дипломат, тираж, азимут, система, цикл, чиновник, шифер, жираф, джинси, терікон, кипарис.
2. Діагноз, тіара, історія, гідронім, лімузин, хімія, фізика, ідилія, істина, піанісімо.
3. Мозайка, сюїта, атеїзм, стоїцизм.
4. Екскурсія, експонат, експозиція, етап.
5. Група, колектив, територія, шосе, басейн, клас, але: тонна, ванна, нетто, брутто, мотто, вілла, булла, панна, пенні, білль.
6. Ніцца, Руссо, Діккенс, Шиллер, Міссурі, Жанна.
7. Імміграція, імміграція, контреволюція.
8. Альянс, павільйон, сеньйор, дюраль, конферансъє.

ПИШІТЬ ПРАВИЛЬНО!

місто Нова Каховка, приїхали з Нової Диканьки, ідемо до Новоукраїнки, відвідали Асканію-Нову, ми з Переяслава-Хмельницького, прибув з Дебальцева

9. Комп'ютер, бар'єр, Руж'є, Монтеск'є, В'єтнам, Х'юстон, Ф'єзоле.
10. Ін'екція, об'єкт, ад'ютант, кон'юнктура, транс'єропейський, але: **нюанс**, гравюра, Мюнхен, мадяр.

213 Поясніть правопис слів іншомовного походження. Значення не знайомих слів з'ясуйте за «Словником іншомовних слів».

Дисиміляція, конституція, психологія, суфікс, діалог, Марокко, Африка, Вавилон, економіка, альфа, фільм, ательє, міграція, бюллетень, бязь, гравюра, кур'єр, імітація, букініст, асиміляція, грип, ізоляція, інновація, аритмія, діадема, Токіо, дифузія, директор, Мольєр, Лавуазье, іподром, П'єр, прем'єра, барикада, ванна, бібліотека, дебют, панно, бюро, барельєф, Калькутта, Таллінн, М'янма.

214 Прочитайте. Доповніть текст власними прикладами.

Власні іншомовні назви іменникового типу мають такі ж закінчення, як і загальні назви-іменники: *Гойя*, *Жанна* — як в іменника I відміни; *Чапек*, *Жуль Верн* — як в іменника II відміни.

Іншомовні прізвища, які мають у кінці *e*, *o*, *y*, *a*, *i* (*ε*, *ю*, *я*, *ї*), не відмінюються: *Верdi*, *Дюма*, *Золя*, *Гете*.

215 Запишіть українською мовою прізвища видатних людей. Яким правилом ви скористалися?

Albert Einstein, George Martin, Stephen King, Lionel Messi, Charles Dickens, Alfred Nobel, Mark Zuckerberg, Bill Gates, Dwayne Johnson, Elon Musk.

СПІЛКУВАННЯ

216 Складіть діалог «Моя майбутня професія», використовуючи слова іншомовного походження.

Домашнє завдання

Виконайте тестові завдання online

217 Виконайте одне із завдань.

A Складіть текст із 4–5 речень з будь-якої теми, використавши як найбільше власних і загальних назв іншомовного походження. Поясніть їх правопис.

B Скориставшись інтернетними джерелами, складіть хронологічну таблицю «Унормування українського правопису в XX ст.».

Перевірте себе

● Дайте відповіді на запитання.

— Яким правилом треба скористатися, щоб правильно записати слова *симетрія*, *риторика*, *стилістика*?

— Яким правилом треба скористатися, щоб правильно записати слова *Rуссо*, *Голландія*, *Ніцца*?

— Як правильно записати в родовому відмінку прізвища *Дюма*, *Золя*, *Гете*?

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Мовне портфоліо

- Упродовж опанування розділу підготуйте проект «Музей слова», під час якого, працюючи з різними словниками, зберіть інформацію про слово (наприклад, життя, душа, вода, школа, кохання тощо). Результати виконання проекту представте як мультимедійну презентацію.

§ 32

СЛОВО ЯК ОСНОВНА ОДИНИЦЯ МОВИ. СЕМАСІОЛОГІЯ ЯК УЧЕННЯ ПРО ЗНАЧЕННЯ СЛІВ І ВИРАЗІВ

Яке прекрасне рідне слово!
Воно — не світ, а всі світи.

В. Сосюра

Буду я навчатись мови золотої

Млин — споруда, що розмельчує зерно на борошно за допомогою вітряної, водяної, парової та інших видів енергії.

Млин — іменник ч. р., ужитий в Н. в. однини, II відм.

Лексикологія (гр. *lexis* — слово, *logos* — вчення) — розділ науки про мову, що вивчає склад мови і слово як його основну одиницю. З-поміж інших мовних одиниць у слові виділяють такі ознаки: лексичне значення, номінативна функція та інші (За А. Грищенком).

Слово — це основна, базова одиниця мови — звук або комплекс звуків, що має певне значення і вживається в мовленні як самостійне ціле, є будівельним матеріалом для речення.

Лексичне значення слова — це те поняття, той зміст, який вклала в слово люди. Слова можуть позначати предмети, осіб, явища, процеси, ознаки, загалом усю повноту наших думок.

Окрім лексичного значення, слова мають і **граматичне значення**, яке показує, що слово належить до певної частини мови та має граматичні ознаки.

Семасіологія (від грец. *semasia* — знак, значення) — наука про значення слів. Її ще називають лексичною семантикою (від грец. *semantikos* — позначальний). Слово *семантика* дуже часто вживається і в розумінні «значення». Деякі лінгвісти семасіологією і семантикою називають тільки вивчення значень слів, але не інших одиниць мови. Однак останнім часом під семантикою розуміють: а) весь зміст, інформацію, передавані мовою або якоюсь її одиницею (морфемою, словом, словосполученням, реченням); б) розділ мовознавства, який вивчає цей зміст (М. Кочерган).

Практикум

218 Проаналізуйте висловлення науковців.

1. Видатний швейцарський лінгвіст Фердинанд де Соссюр зазначив, що «слово», незважаючи на всі труднощі, пов'язані з визначенням цього поняття, є одиницею, що невідступно

I народу немає скарбу більшого,
як його мова...

Слово — це крила ластівки, вона
їх не почуває, але без них не
може злетіти. Тож маємо зробити
все для того, щоб не згорнулися
крила, щоб не обрвалася зо-
лота нитка, яка веде з давнини
в наші дні.

(Ю. Мушкетик)

постає перед нашим розумом як щось центральне в меха-
нізмі мови. 2. Слово — наше найзіркіше око, наймогутніша
сила (*I. Вихованець*). 3. У слові, як у краплі води океан, ві-
дображені вся система мови... (*С. Бархударов*) 4. Свідомість
віддзеркалює себе в слові, як сонце у малій краплі води. Сло-
во відноситься до свідомості, як малій світ до великого...,
як атом до космосу. Воно і є малий світ свідомості (*Л. Ви-
готський*).

- Продовжте речення: «Для мене слово — це ...».

219 Самостійно визначте лексичне значення слів *урок*, *школа*, *перерва*, *дзвінок*, *мрія* за допомогою афоризмів.

Зразок: Школа — великий корабель, що пливе морем знань.

220 Прочитайте текст. Яке, на вашу думку, слово можна назвати «му-
дрим і добрим»?

Слово — найтонше доторкання до серця; воно може стати
і ніжною запашною квіткою, і живою водою, що повертає віру
в добро, і гострим ножем, і розжареним залізом, і брудом...
Мудре й добре слово дає радість, нерозумне і зло, необдумане
й нетактовне — приносить біду (*В. Сухомлинський*).

- Складіть перелік із п'яти слів, які можна віднести до рубрики «Жменька слів для доброго настрою».
- Використовуючи зміст тексту, з'ясуйте значення слова як основної
одиниці лексики.
- З'ясуйте лексичне значення понять *чародій*, *радість*, *спів*. У разі по-
треби скористайтесь тлумачним словником.

221 Прочитайте вірш М. Рильського. Які слова мають лексичне і гра-
матичне значення, а які — лише граматичне?

От слово, у яке і той, і той вкладає
І кожен укладає сто значень протилежних!
А врешті — що воно? Чи вишитий рукав,
Що птицею майнув на луках прибережних,

Чи повів довгих вій, що серце враз пойняв
Дзвінкою тugoю, чи шал жадань бентежних,
Ішо родять дурощі і геніїв ростять,
Чи все це змішане, аж і кінців не знатъ?

- Що таке номінативна функція слова стосовно предметів, явищ, дій?
- Поясніть роль слова у вираженні понять. У чому полягає узагальню-
вальна роль слова?

222 Визначте слово за його лексичним значенням.

1. Священий хліб, що має ритуальне значення.
2. Уявна лінія торкання небосхилу й земної поверхні.
3. Прикраса з перлів, різникользових камінців, яку жінки
носять на ший.
4. Український народний співець, що супроводить свій спів
грою на кобзі.

223 Згрупуйте близькі за значенням слова. Вилучте зайве слово.

Багаття, сонце, крик, ватра, галас, вогонь;
райдуга, веселка, веселиця, дощ.

СПІЛКУВАННЯ

224 Психологи доводять, що думки і слова впливають на наше життя.
Висловіте власні міркування із цієї проблеми.

225 Перепишіть речення. Уставте замість крапок слова, які, на вашу думку, будуть найбільш доречними. За потреби користуйтесь довідкою.

1. Я знаю, що кожне мовлене нами слово має ... та значення (*Дара Корній*).
2. Нехай буде твое спілкування з друзями школою знань, а ... — вищукано приємним навчанням (*Б. Грасіан*).
3. Хліб — то багатство, достаток, сіль — то гостинність і щирість, а ... — то людська гідність, за яку предки наші стояли, навіть не маючи шматка хліба ані дрібка солі (*Д. Прилюк*).
4. ... — це ж, власне, частка душі, її вияв. Її світло, і тому вона, треба думати, вічно буде (*О. Гончар*).

Довідка: усмішка, вага, бесіда, честь.

- Продовжте думку Дари Корній власними міркуваннями.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Що вивчає лексикологія?
 - Дайте визначення слова.
- Яке значення слова називають лексичним, а яке — граматичним?
- Що вивчає семасіологія?

§ 33

БАГАТОЗНАЧНІ І ОДНОЗНАЧНІ СЛОВА. ПРЯМЕ І ПЕРЕНОСНЕ ЗНАЧЕННЯ. ОМОНІМИ. ПАРОНІМИ

Кожне слово — це ніби діамантована намистинка на величезному разку нашої пребагатої мови.

I. Цюпа

226 Усно продовжте текст, ілюструючи прикладами.

В одній із легенд говориться: «Слово, воно що яблучко: з одного боку зелене, з іншого — червоне, тільки вмій його повернати». Головна думка — в останніх словах — умій владіти словом, бо воно може мати не одне, а кілька значень...

Буду я навчатись мови золотої

Більшість слів української мови є багатозначними. Наприклад, лексема *сидати* означає займати місце; приступати до роботи, що виконується; бути ув'язненим; мешкати; приземлятися; спускатися за лінією обрію; обмежити себе чимось у харчуванні («сісти на дієту»). Слова, які виражають кілька значень, називаються **багатозначними**, або **полісемантичними** (від грец. *poly* — багато і *sema* — знак).

Одне зі значень виділяють як головне, його називають **прямим**, решта — **переносні**: великі очі і велика душа.

Слова, які не мають переносних (вторинних) значень, називаються **однозначними** (*Н. Грилас*).

Практикум

Жирандоль — великий фігурний свічник для декількох свічок.

227 Прочитайте вірш Л. Костенко. Знайдіть у тексті слова, ужиті в переносному значенні. Поясніть їх прямі й переносні значення. На основі чого розвинулися їхні переносні значення?

Ставить осінь на землю свою золоту жирандоль*.

I, ковтаючи слози, одягши на плечі сукману,
перемотує літо на чорні котушки тополь,
шиє голим полям нескінченну сорочку з туману.
Тихо строчать дощі... I навіщо мені ця печаль?
Що я хочу спитати у цієї сумної кравчині?
Я прощаюся з літом. I воно мені каже: «Прощай!»
I хитає над шляхом порожній гнізда грачині.

228 Уявіть ситуацію: вам необхідно пояснити подані словосполучення гостям-іноземцям, які погано володіють українською мовою. Підготуйте інструктаж для пояснення.

Море людей, золоті руки, повітря пити можна.

229 Пригадайте, що таке загадка, які мовні засоби в ній уживаються. Назвіть характерні ознаки названих предметів, явищ; складіть про них загадки.

Книга, соняшник, цибуля, калина, зима, осінь, олівець.

230 Ознайомтеся з прикладами використання метафор у мовленні хіміків. Сprobуйте визначити, як вони виникли.

Зразок: Вулканізація гуми — перенесення дії за подібністю (від імені бога вогню Вулкана) — це оброблення сіркою за високої температури.

Барієва каша, благородні метали, олов'яна чума, воднева хвороба, живе срібло, перенапруженість металів.

231 Значна кількість слів української мови має кілька пов'язаних між собою значень, що реалізуються в сполученні з іншими. Наприклад: охорона банку (дія) — охорона змінилася (ті, які виконують певну дію).

- Визначте, чому відбулося перенесення з одного явища на інше, як логічно можна схарактеризувати відношення між значеннями. Продовжте ряд аналогічними прикладами.

Береза росте — береза гарно горить; дерев'яна ложка — додати ложку солі; кришталева склянка — випити склянку молока; авторитет учених — думка авторитетів; світла аудиторія — аудиторія слухала уважно.

Буду я навчатись мови золотої

Омоніми (від грец. *homos* — одинаковий і *onuma* — ім'я) — це слова, які одинаково звучать, але мають різне значення.

Розрізняють лексичні **омоніми абсолютні (повні)** і **неповні**. Повні омоніми бувають у межах однієї частини мови. Звуковий склад їх збігається в усіх граматичних формах: *термін* — часовий проміжок (*термін зберігання*) і *термін* — слово (словосполучення), що визначає певне поняття в межах спеціальної галузі (*мовознавчий термін*).

Неповні омоніми — це слова, що збігаються за звучанням не в усіх граматичних формах. Неповні лексичні омоніми називають **омоформами**. Наприклад: *кілька* (імен.) — маленька рибка і *кілька*

(числівн.) — неозначена кількість предметів; *синів* (імен.) — родовий відмінок множини іменника *син* і *синів* (дієсл.) — форма минулого часу чоловічого роду дієслова *синіти*.

Омографи — це орфографічний тип омонімів, — слова, однакові за написанням, але різні за звучанням (мають різний наголос) і значенням. Наприклад: *воді* — род. відм. одн. іменника *вода* і *вόди* — наз. відм. мн. іменника *вода* (*мінеральні води*).

Омофони — слова, однакові за своїм звуковим складом, але різні за значенням і написанням. Наприклад: *сон це* (мені сниться) і *Сонце* (зірка).

Увага! Відрізняйте омоніми від багатозначних слів. Між значеннями багатозначного слова існують зв'язки, вони об'єднані спільним поняттям, схожою ознакою чи подібною функцією: *корінь* (дуба) — *корінь* (зуба). Коли ж окремі значення різко відділяються від основного змісту слова і втрачають з ним зв'язок, то це омоніми: *ласка* (пестощі) і *ласка* (звірок).

Міжмовними омонімами називають слова, що звучать в інших мовах так само, як і в українській, але мають інше значення. Наприклад: слово *мама* в сербській мові означає *майка*, звичне нам слово *кавун* у турецькій мові означає *диня*.

Слов'янська міжмовна омонімія дуже цікава. Так болгарське *гора* означає «ліс» (пор. однозвучне слово в українській та російській мовах і з таким же значенням — польське *gora*). Польське *urok* має значення «чарівність» (пор. українське *урок*). Чеське *holka* означає «дівчина» (пор. українське *голка*). Чеське *cerstvu* означає «свіжий» (пор. українське *черствий*), польське *uroda* вживається в значенні «краса» (пор. російське *урод*).

Практикум

232 Складіть словосполучення з поданими словами, підтверджуючи, що вони омоніми.

Захід, коса, рація, бухта, бал, тур, дорога, мати, нота.

233 Працюймо групами. Розподіліть пари слів за типами омонімів: 1) лексичні повні; 2) омоформи; 3) омографи; 4) омофони.

Замок — замóк; дорóга — дорогá; любов — Любов; греbi — гриби; дуло (вітром) — дуло (зброї); три (дні) — три (руковою); пáша (корм) — пашá (титул); уранцí — у ранцí; застав — за став; світило (у вічí) — світило (небесне); протягом (дня) — протягом (пронизало); мене — міне; боронити (друга) — боронити (землю); засíпати — засипáти; долí (немає) — долí (лежить).

● Запишіть складні речення з однією омонімічною парою.

234 Відомо, що омоніми, особливо омографи й омофони, використовуються для створення каламбурів*, дотепів. Сprobуйте створити власні каламбури з поданими омоніміами. Позмагайтесь, кому це найкраще вдалося.

Зразок: У таксі спітала такса: «То яка в вас нині такса?»

Підніс — під ніс; підвіз — під віз; додому — до дому; лисичка (мала лисиця) — лисичка (їстівний гриб); повік (вічно) — повік (очей).

Каламбур — стилістичний прийом, який будується на використанні омонімії або паронімії, будь-які форми полісемантичності; часто вживається в комічному та сатиричному контекстах: «Прийомний син барона був баран» (Л. Костенко).

235 Поясніть лексичне значення наведених слів, скориставшись словником іншомовних слів. Доберіть до них однозвучні українські слова. Складіть і запишіть речення, проілюструвавши омонімію.

Тур (франц.), мул (лат.), клуб (англ.), браво (італ.)

Буду я навчатись мови золотої

Пароніми — слова, досить близькі за звуковим складом і звучанням, але різні за значенням: *білити* і *біліти*; *сильний* і *силовий*. Часто вони мають один корінь, а відрізняються лише суфіксом, префіксом чи закінченням. Незначна різниця у вимові часто призводить до помилок.

Стилістичні можливості паронімів ґрунтуються на їхній звуковій близькості. Пароніми використовуються для створення каламбурів у художній літературі, уснорозмовному мовленні та в публіцистиці.

Практикум

236 Поєднайте прікметники з іменниками.

Особистий / особовий: власність, господарство, майно, книжка, підпис, склад, посвідчення, назва, рахунок.

Дипломний / дипломований: проект, учасник, фахівець, робота.

Ароматичний / ароматизований: речовина, кава, яблуко, айва, олія, рослина, властивості.

Виборний / виборчий: орган, особа, посада, дільниця, голос, кампанія, комісія.

СПІЛКУВАННЯ

237 Продовжте висловлену думку.

Теплими бувають не тільки чай, рукавички, ковдра. Теплим буває все: розмови, погляди, листи, люди. Це те особливе відчуття, яке дає нам сили жити, вірити, мріяти, любити...

Домашнє завдання

238 Виконайте одне із завдань.

A Складіть речення з поданими паронімами, перевіривши їхні значення за словником.

Відповіальність, відповідність; відтинок, відтінок; громадський, громадянський; оптимістичний, оптимальний; реальний, реалістичний.

B Доберіть 5–7 прикладів каламбуру з художніх текстів, у яких використано пароніми.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Яких слів у мові більше — однозначних чи багатозначних? Чому?
 - Дайте визначення омонімів. Які ознаки притаманні кожному типу омонімів?
 - Як розрізнати омоніми і багатозначні слова?
 - Дайте визначення міжмовних омонімів. Наведіть приклади.
 - Яку визначальну ознаку паронімів використовують зі стилістичною метою? Наведіть приклади.

§ 34 СИНОНІМИ. АНТОНІМИ

Уміле користування синонімами — невід'ємна присмака хорошого стилю, доконечна риса справжнього майстра.

M. Рильський

Буду я навчатись мови золотої

Синонімія — величезне багатство мови, одне з найпотужніших джерел мовної і мовленнєвої образності. Стилістичне використання синонімів дає змогу висловлюватись одночасно і точно, і по-художньому, в багатьох випадках надає сказаному, написаному потрібного емоційного навантаження, є показником широких художньо-творчих, отже, і стилістичних можливостей.

(П. Дудик)

Синоніми (грец. *synonymos* — однайменний) — слова (зрідка сполучення слів), тотожні або близькі за своєю семантикою, але різні за звуковим складом.

Кілька синонімів, об'єднаних за своїм лексичним значенням в окрему групу, називають **синонімічним рядом**, або **синонімічним гніздом**: сильний — всесильний, дужий, міцний, потужний, могутній, могучий, здоровий, двожильний, стожильний, повносилий та ін. Найчастіше це слова однієї частини мови.

Безвідносні (абсолютні) синоніми лексично однозначні, але різняться стилістично: інфінітив — неозначенна форма дієслова; шлях — путь — дорога; експорт — вивіз; майбутній — прийдешній.

Відносні синоніми різняться певним смисловим відтінком. У мові їх найбільше: мир, спокій, тиша, згода, злагода; дружній, дружелюбний, теплий, задушевний, сердечний.

Синтаксичні синоніми — семантично близькі синтаксичні конструкції — словосполучення й речення: високоросла людина — людина високого зросту; Я не працюю. — Мені не працюється.

Практикум

239 Як співвідносяться подані слова зі словом *червоний*?

Багровий, багряний, буряковий, гранатовий, пурпурний, рубіновий, рум'яний, калиновий, вишневий.

- Навіщо така кількість слів на позначення червоного кольору?

240 Прочитайте синонімічні ряди. Визначте стилістичну належність кожного слова. Якими відтінками різняться між собою слова?

Досліджувати, вивчати, аналізувати, студіювати, розглянати, копати, розвідувати, експериментувати, обстежувати.

Думати, мислити, міркувати, роздумувати, гадати, мізкувати, метикувати, кмітувати, розмірковувати, гадкувати.

241 Запишіть текст, вибираючи з дужок потрібний за змістом і стилістичним забарвленням синонім. Свій вибір обґрунтуйте.

Перепели давали (натхнений, піднесений, захоплений, окрілений, пристрасний) вечірній концерт. Я (йшов, ступав, крокував, чимчикував, шкандинав) серед пташиних пісень, серед (замислених, задуманих) колосків жита, що (хилилися, гнулися, клонилися, нікнули) з (тихим, спокійним, негучним, нечутним, беззвучним, безшумним) шепотінням і (кла-

нялися, вклонялися, шапкували) землі, сонцю і людині. Мені не видно було кінця житнього лану, бо хліб (виріс, вимахав, піднявся, витягнувся) вище мого зросту, і я (думав, гадав, мислив, розмірковував, кумекав), що тут, серед цієї (гущавини, хащі, гущі, гущини), можна заблудитись, як у джунглях.

(За О. Копиленком)

242 Доберіть синоніми до слів іншомовного походження. Із 2–3 парами складіть речення. Зробіть висновок про стилістичне використання таких синонімів.

Фонтан, пролонгований, фальсифікація, біографія, лексичний, аграрний, індустріальний, фантазувати, транспортувати, реалізувати, ремонтувати, економія, аргумент, компенсація, ідентичний, лаконічний, реальний, бартер, ембарго, експорт, імпорт, конвенція, апеляція, ліміт, брокер, менеджер.

Буду я навчатись мови золотої

З-поміж синонімів окремо виділяють **контекстуальні синоніми**. Це слова, що набувають синонімічності тільки в певному контексті: *Один я на світі без роду, і доля — стеблина-билина на чужому полі* (Т. Шевченко). Контекстуальні синоніми творяться в процесі індивідуального мовлення та широко використовуються в художньому й публіцистичному стилях.

Евфемізм (від грецького *euphemistos* — добре і *rhemē* — говорю — пом'якшений вираз) — слово або словосполучення, що вживається для пом'якшення враження від сказаного: замість *вмерти* — *упокоїтися, спочити, скінчити життя*; замість *брехати* — *говорити неправду, видумувати, фантазувати*.

Перифраза (від грецького *periphrasis* — описовий вираз) — описовий зворот, за допомогою якого предмет, особу, явище називають не безпосередньо, а описово, через характерні їх риси: *рейки — сталеві нитки, хустро — м'яке золото, Київ — місто каштанів, Антарктида — льодовий континент*.

Практикум

243 Доберіть ряди синонімів-евфемізмів до слів *старий, дурний, зло-дій, вкрадти, хворіти*.

244 Замініть перифрази синонімами, уведіть їх у речення.

Корінь життя, країна пірамід, благородні птахи, храм науки, легені планети, чорне золото, сталеве полотно, цар звірів, нічне світило, наші молодші брати, серце України.

245 Доберіть перифрази до слів *Україна, Карпати, Одеса, старшокласник, письменник* і складіть з ними речення.

Буду я навчатись мови золотої

Антоніми — це слова однієї частини мови, які мають протилежне значення. Антоніми об'єднуються в пари різномореневих і спільнокореневих слів: *тепло — холод; глибокий — мілкий;*

Увага! Антонімів не мають:

1) власні назви: *Суми, Марія, Дніпро*; 2) слова, які називають конкретні предмети, процеси: *волосся, дерево, книга*; 3) числівники і більшість займенників: *два, п'ятнадцять, ми, ти, вони*; 4) слова-терміни: *апостроф, відмінок, ом, вольт*; 5) якісні прикметники, які позначають відтінки кольорів: *фіалковий, рожевий*.

надія — безнадія; правда — неправда. Багатозначні слова можуть мати антоніми як для прямих, так і для переносних значень: *сухий одяг — мокрий одяг, сухий хліб — свіжий хліб, суха зустріч — тепла зустріч*.

Найбільш уживані лексичні антоніми: якісні прикметники (*веселий — сумний, хороший — боязкий*), іменники (*холод — спека, радість — сум*), дієслова (*любити — ненавидіти*), прислівники (*далеко — близько*), займенники (*усі — ніхто*), прийменники (*над — під*).

Антитеза — це протиставлення різко контрастних понять для створення художнього образу: *Ситий голодного не розуміє (Нар. творчість)*.

Оксюморон (від грец. *οξυτορον* — дотепне, безглазде) — це стилістичний прийом поєднання двох антонімічних понять, що логічно виключають одне одного. Предметові при цьому дається додаткова характеристика: *Гикала тиша рупором перонним (Л. Костенко); Гаряча сніжка у руках слізинками стекла... (В. Корж)*.

Практикум

Усі слова — співучі струни,
Коли під майstromiv смичком.
(М. Рильський)

246 Прочитайте речення. З'ясуйте стилістичну функцію антонімів.

1. Чорні від страждання мої очі, білі від скорботи мої дні...
2. І обнявся сміх з журбою, ненависть з любов'ю. 3. Кожна людина за довге життя знає захоплення й розчарування, радість і розраду, любов і ненависть, нещастя й щастя, — таке життя й така людина (С. Скляренко). 4. Схід сонця і захід, одвічний і щоденний пролог і епілог (І. Цюпа). 5. Зустрічі й прощання. Хіба не поміж них пролягло людське життя? (І. Цюпа)

247 Доберіть різноманітні антоніми до багатозначних слів.

1. Гарячий (сонце, повітря, людина).
2. Блідий (промінь, обличчя, колір).
3. Легкий (характер, вітерець, завдання, хода).
4. Глибокий (знання, сон, річка).

248 Визначте в прислів'ях антоніми.

1. Що легко приде, те важко піде.
2. Широкі ворота увійти, та вузькі вийти.
3. Руки білі, а сумління чорне.
4. Ліпше своє мале, ніж чуже велике.
5. Хто високо літає, той низько сідає.
6. У короткого розуму язик довгий.

- Випишіть зі збірки українських народних дум та пісень три-чотири приклади вживання антонімів. Яка стилістична роль антонімів у фольклорі?

249 Прочитайте. Як називається такий стилістичний прийом і для чого він використовується в художній літературі? Уведіть подані словосполучення в речення й запишіть.

Дзвінка тиша. Гірка радість. Далеке близьке. Вільна неволенка. Некороновані королі. Величні нікчеми. Сухі слізози.

СПЛІКУВАННЯ

250 Підготуйте виступ з теми: «А кожен фініш — це, по суті, старт». (Л. Костенко)

Домашнє завдання

251 Виконайте одне із завдань.

A Порівняйте назви будівель. Визначте, якими відтінками в значенні відрізняються ці слова. За допомогою тлумачного словника з'ясуйте значення кожного з них.

Хата, дім, кам'яниця, хатина, хмарочос, халупа, палац.

B Складіть розповідь про еволюцію слова «житло» і його поняття в розвитку суспільства. Наприклад: «Спочатку люди жили в печерах, землянках... З часом навчилися...»

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які визначальні ознаки мають синоніми? Схарактеризуйте їх типи.
 - Прокоментуйте визначення евфемізмів.

— Як мовознавці характеризують перифрази? Наведіть приклади.

— Як схарактеризовано в мовознавстві антоніми? У чому полягає їхня стилістична роль?

§ 35

ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ. ВЛАСНЕ УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКА

Слово — наше найзіркіше око, наймогутніша сила.

I. Вихованець

Буду я навчатись мови золотої

Розділ мовознавства, що вивчає походження слів, які колись увійшли до лексичного складу української мови, називається **етимологією**. Результати досліджень відображені в **етимологічних словниках**.

Лексика української мови формувалася впродовж багатьох століть у тісному зв'язку з іншими мовами. Тому з погляду походження поділяється на дві групи **споконвічно українська** і **запозичена**.

Лексика української мови за походженням

споконвічно українська

запозичена

іndoєвропейська

праслов'янська

старослов'янська

власне
українська

Найдавнішими є слова **іndoєвропейського походження**, які успадкували з певними фонетичними та словотвірними змінами майже всі європейські мови. Ці слова називають предмети і явища (небо, сонце, вечір, озеро, вода); тварин, рослини, продукти (вівця, вовк, верба, сіль, мед); родинні зв'язки (батько, мати); частини тіла (око, рука, зуб, серце); числа (п'ять, сто); якості (жовтий, босий, довгий); дії (бррати, везти, веліти).

Праслов'янська лексика утворилася, коли слов'яни жили спільним життям. Спільнослов'янські слова називають людей, тварин, птахів (чоловік, жінка, голуб, ведмідь); житло, одяг, взуття, прикраси (вікно, дзеркало, шуба); іжку (молоко, сало); предмети і явища природи (вітер, роса, серп, плуг); абстрактні поняття (правда, гнів); обряди (Купала).

Потужним джерелом збагачення української мови стала **старослов'янська мова** — перша літературно-письменна мова слов'ян, створена на основі праслов'янської і добре розвинена вже за часів Русі-України (Х–XII століття).

ОЗНАКИ СТАРОСЛОВ'ЯНІЗМІВ

сполучення <i>ра-</i> , <i>ла-</i> , <i>ре-</i> , <i>ле-</i> відповідно до українських <i>-оро-</i> , <i>-оло-</i> , <i>-ере-</i> , <i>-еле-</i> ;	<i>врата, глава, глас, древо, шлем;</i>
сполучка <i>-ie</i>	<i>беззаконіє, благоденствіє, братолюбіє, благодушіє, отміщеніє, правдолюбіє, криводушіє</i>
суфікси <i>-тель</i> , <i>-ств</i> , <i>-ин</i> ; <i>-ущ</i> , <i>-аш</i>	<i>губитель, правитель, братство, гординя; грядущий, животворящий</i>
префікси <i>воз-</i> , <i>вос-</i> ; <i>все-</i> , <i>пре-</i>	<i>возвеличити, восплакати; всевидящий, преподобний</i>
компоненти складних слів <i>бого-</i> , <i>благо-</i> , <i>веле-</i>	<i>боголюбний, благодушний, велелюбний</i>

Власне українська лексика відзеркалює національні особливості української мови. Уживання в мовленні власне української лексики допомагає репрезентувати державну мову в усьому її розмаїтті й різнобарвності.

ФОНЕТИЧНІ ТА ГРАМАТИЧНІ ОЗНАКИ ВЛАСНЕ УКРАЇНСЬКИХ СЛІВ

чергування [o], [e] з [i]	село — сільський, чоло — чільний
zmіна [e] на [o] після шиплячих та [й]	женити — жонатий
наявність суфіксів <i>-ник</i> , <i>-івник</i> , <i>-ець</i> , <i>-овець</i> (<i>-івець</i>), <i>-ий</i> , <i>-ень</i> , <i>-ищ</i> , <i>-от</i> , <i>-шн</i> , <i>-неч</i> , <i>-анн</i> , <i>-енн</i> , <i>-інн</i> , <i>-ач</i> , <i>-аль</i> , <i>-ив</i> , <i>-иськ</i> , <i>-юк</i> , <i>-ар</i> , <i>-езн</i> , <i>-елезн</i> , <i>-ісіньк</i> , <i>-есеньк</i> , <i>-юсіньк</i> , <i>-ощ</i>	комірник, промовець, водій, днище, босота, дітлашня; ворожнеча, зростання, знищення, горіння, викладач, скрипаль, печиво, хлопчисько, злюка, нездара, старезний, довжелезний, гарнісінький, малесенький, тоносінький, ласощі
наявність префіксів <i>су-</i> , <i>перед-</i> , <i>по-</i> , <i>прі-</i>	сузір'я, передчасно, посадити, прізвище

Практикум

252 З поданих речень випишіть старослов'янізми. Визначте їхні ознаки.

1. Возвеличу малих отих рабів німіх! Я на сторожі коло їх поставлю слово. 2. Все упованіе мое на тебе, мій пресвітлий раю, на милосердіє твоє, все упованіе мое на тебе, мати, возлагаю. 3. Німим отверзується уста. 4. Од молдаванина до фінна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує. 5. Возлюбленнику муз і грацій, ждучи тебе, я тихо плачу і думу скорбную мою твоїй душі передаю (З творів Т. Шевченка).

253 Спишіть. Розставте потрібні розділові знаки. Підкресліть у тексті власне українські слова, поясніть їхні значення.

Заливчастий дзвінок мов жайворонок повис над школою й затих у довгих прохолодних коридорах. Першокласники відчували себе ніби на якомусь святі. На столі за яким сиділа вчителька букети барвистих квітів айстри гвоздики жоржини. І вже не добереш де ті що ти приніс зі свого городу від сонячного причілка власної хати (І. Цюпа).

254 З'ясуйте, які словотворчі засоби є визначальними власне українських слів. Назвіть їх.

Лицарство, забудько, плетиво, мрійниця, спершу, інколи, байдуже, навпростеъ, казна-який, отакенький, пір'ячко, дозвелезний, селище, папірець, метушня, керманич, гуркіт, рівнина, міжгір'я, рученя, хатиночка, батьківський, скрипаль, підтюпцем, мимохіт.

255 Поясніть значення слів і введіть їх у речення, використовуючи тлумачний словник української мови.

Берегиня, варто, водограй, книгозбірня, передплата, майдан, сукня, осоння, часопис, гречний, чесний, крислатий, ошатний, відписати, нездужати, побратися, сливе, либонь.

256 Прочитайте уривки з твору М. Гоголя, подані мовою оригіналу та в перекладі українською. Випишіть із них слова праслов'янського походження і власне українські лексеми. Правильність своїх відповідей перевірте за допомогою етимологічного словника.

Знаете ли вы украинскую ночь? О, вы не знаете украинской ночи! Всмотритесь в нее. С середины неба глядит месяц. Необъятный небесный свод раздался, раздвинулся еще необъятнее. Горит и дышит он. Земля вся в серебряном свете; и чудный воздух и прохладно-душен, и полон неги, и движет океан благоуханий. Божественная ночь! Очаровательная ночь!

Чи знаєте ви українську ніч? О, ви не знаєте української ночі! Пригляніться до неї. Із середини неба дивиться місяць. Безмежне склепіння небесне розійшлося, розширилось іще безмежніш. Горить і диші воно. Земля вся у сріблому світлі; а дивне повітря і віє теплом і прохоладою, і диші млостю, і розливає океан пахощів. Божественна ніч! Чарівлива ніч!

257 Прочитайте. Користуючись тлумачним словником, поясніть значення виділених слів. Усно складіть з ними речення.

УКРАЇНСЬКІ СЛОВА В ІНШИХ МОВАХ

Збагачуючись за рахунок іншомовної лексики, українська мова також була джерелом для поновлення словника мов тих народів, з якими український народ має різні зв'язки.

До польської мови запозичено з української такі слова, як богатир, ватага, гарбуз, гук, гукати, голота, дурень, дужий, череда, черешня, гречка, годувати, *маячти*, собор та ін.

З-поміж слів французької мови, засвоєних з української: поріг, козаки, *курінь*, січ, отаман, гайдамак, сотник, джура, старшина, *булава*, бандура, староста, слобода, *хутір*, борщ та ін.

У французькій мові трапляються і кальки з українських слів, як *le dizainer* (десяцький), *le centainier* (сотник) тощо.

Лексика, запозичена з української мови, є і в білоруській, чеській, словацькій, румунській, угорській та деяких інших мовах (М. Жовтобрюх).

- У першому реченні тексту назвіть частини мови. Поясніть розділові знаки в реченні останнього абзацу.

СПІЛКУВАННЯ

258 Український філософ, психолог, письменник О. Братко-Кутинський писав: «Мова являє собою складний інформаційний аспект феномену України, а саме сигнальну систему, яка забезпечує взаєморозуміння між її носіями. Отже, мова є основним засобом згуртування етносу, його розвитку і, зрештою, його самоусвідомлення як нації». Прокоментуйте висловлену думку.

Домашнє завдання

259 Допишіть текст, пояснивши походження і значення всіх українських назв місяців року. Користуйтесь етимологічним словником.

Наши назви місяців прозорі: легко встановити, яка ознака покладена в основу називання. *Січень* дістав свою назву від «сікти» (у цей час найчастіше вирубували ліс). *Лютий* названо за люті — злі, жорсткі — морози, які бувають у цьому місяці. *Березень* був місяцем, коли збириали березовий сік (місяць цей слов'яни ще називали *сочень, соковник*). *Квітень* — місяць цвітіння дерев (З календаря).

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
- Що вивчає етимологія?
- Які ви знаете джерела зображення споконвічно української лексики?
- Які особливості власне української лексики?

§ 36

ЗАПОЗИЧЕНА ЛЕКСИКА ЯК ДЖЕРЕЛО ЗБАГАЧЕННЯ
ЛЕКСИЧНОГО СКЛАДУ МОВИ. НОВІТНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ

Найбільшим шедевром є слово.

Д. Донцов

Буду я навчатись мови золотої

Лексичні запозичення потрапляли до словникового складу української мови в різні історичні періоди й різними шляхами:

із грецької мови	корабель, парус, левада, лиман (до прийняття християнства); ангел, апостол, Біблія, Євангелія, вівтар (після прийняття християнства)
із латинської мови	терміни: університет, декан, аудиторія, лекція (освіта); префікс, інфінітив, літера (мовознавство); синус, косинус, квадрат (математика); вірус, ангіна, імунітет, інстинкт (медицина); апаратура, генератор, турбіна, антена (техніка); адвокат, нотаріус, прокурор, юрист, кримінальний (юриспруденція); література, фабула, класика, декламація, аплікація, капела, вариація (мистецтво); імена: Віктор (переможець), Віталій (життєвий), Маргарита (перлина) та ін.
з англійської мови	аут, бадміnton, баскетбол, спорт, спортсмен, старт, яхтсмен, віндсерфінг, кікбоксинг, кікбоксер, фристайл (спорт); джемпер, піджак, смокінг, бриджі, френч, джинси, бійзер, пулlover, светр, шорти (одяг); біфштекс, джем, кекс, коктейль, сандвіч, чипси (іжа)

із тюркських мов	кинджал, кайдани, орда, осаул, отаман (військова справа); бурлака, гайдамака, козак, султан, хан, чабан, чумак (особи різних соціальних груп); аршин, базар, ярлик (економіка); беркут, бугай, сазан, судак (тварини, птахи, риби); балик, ковбаса, кумис, лапша, халва (їжа); башлик, каптан, халат, чалма (одяг і взуття); аул, кишлак, сарай (будівлі і поселення); бархан, туман (явища природи)
із німецької мови	гауптвахта, ефрейтор, табір, плац, штурм, фельдфебель, фронт (військова справа); верстмат, домкрат, клейстер, маляр, слюсар, флюгер, фуганок (ремесла й техніка); гросмейстер, ендшпіль (шахи); кітель, лацкан, фартух, шлейф, шафа, штора (одяг, предмети побуту); бутербрød, крендель, шніцель, шпинат (їжа)
із польської мови	полковник, рота (військова справа); герб, урядник (суспільство); маляр, тесля, ковадло (ремесла й техніка) мазурка, краков'як (культура); повидло, шинкувати (їжа, побут)
із французької мови	авангард, амбразура, арсенал, ар'єгард, батальйон, бліндаж, мушкетер, партизан, патруль, пістолет (військова справа); актор, амплуа, балет, барельєф, бенуар, вар'єте, водевіль, жанр, імпресіонізм, етюд (мистецтво); батон, безе, бульйон, десерт, желе, лимонад, мармелад, омлет, пломбір, пюре, рагу, салат, соус, ескімо; кафе, ресторан (їжа, підприємства харчування); вуаль, гардероб, жабо, жакет, жилет, комбінезон, костюм, пальто, плісе, сабо, тюль (одяг); бідон, келих, бра, жалюзі, люстра, флакон (побут); аташе, бомонд, бюрократ, бюрократія, дебати, демарш, комюніке (суспільство)
з італійської мови	адажіо, акорд, анданте, арія, баритон, віолончель, сопрано, партитура, рондо, скерцо, соліст, соло, сольфеджіо, лібрето, сценарій (мистецтво); баста, браво, вермішель, контрабанда, цукерка, конфетті, макарони, фонтан
з іспанської мови	болеро, кокос, москіт, мулат, мустанг, ананас, гітара, какао, колібрі, пума, томат

Практикум

Окрему групу становлять **інтернаціоналізми** — слова, що вживаються в багатьох неспоріднених мовах і зберігають близькість або спільність семантики та фонетико-морфологічної будови. Вони стосуються насамперед галузі науки, техніки, мистецтва, політики: філософія, біологія, фізика; роман, республіка, мораль тощо.

260 Прочитайте. Яке слово є спільним для різних мов? Визначте його лексичне значення.

1. A higher moral law for a man is love to humanity. (*R. Fergusson*) (англ.)
2. Höheres moralisches Gesetz für Menschen spukt Liebe zu Allgemeinheit. (*R. Fergyusson*) (нім.)
3. Suprema lex moralis est quod homo diligit hominem. (*R. Fergusson*) (латин.)
4. La más alta ley moral para el hombre es el amor por la humanidad. (*R. Ferguson*) (ісп.)
5. Высшим моральным законом для человека есть любовь к человечеству. (*P. Фергюсон*) (рос.)
6. Вищим моральним законом для людини є любов до людства. (*P. Фергюсон*) (укр.)
- Продовжте низку прикладів інтернаціоналізмів.

261 Визначте походження і поясніть значення слів.

Андрій, Дмитро, Микола, Марія, Валерія, Тетяна, ангел, архангел, апостол, Біблія, Євангеліє, килим, біологія, барабан, шпик, бактерія, діадема, дельта, демагог, гармонія, гімназія, гелій, імунітет, ідея, каліграфія, лабіrint, лінія, синус,

ГОВОРІТЬ ПРАВИЛЬНО

На спортивних сторінках українських газет з'явилися незвичні утворення *профі-кар'єра*, *профі-бокс*. Такі складні слова для української мови не органічні, бо утворені за зразком англійської мови, до того ж неправильно, бо *профі* словники зафіксували як невідмінний іменник (*спортсмен-професіонал*), а в словах *профі-кар'єра*, *профі-бокс* складник *профі* вжито зі значенням прикметника. Саме тому безпідставно вживати *профі-кар'єра*, *профі-бокс* замість *професійна кар'єра*, *професійний бокс*.

(За К. Городенською)

СПЛІКУВАННЯ

265 Прочитайте висловлення сучасного українського дослідника української мови. Чи згодні ви з його думкою? Умотивуйте доречність чи недоречність уживання запозиченої лексики.

Іноді запозичення вкорінюються не стільки, щоб уточнити поняття чи прояснити суть справи, скільки з бажання мовця засвідчити свою сучасність і поінформованість.

Іноді запозичення вкорінюються з міркувань моди, щоб створити видимість чогось нового чи незвичайного (П. Селігей).

екзамен, лектор, студент, аспірин, інстинкт, аїр, шлагбаум, реєстр, дезертир, десант.

262 Доберіть до слів іншомовного походження українські синоніми.

Актуальний, абстрактний, аплодисменти, горизонт, оригінальний, дайджест, імідж, процент, фонтан, фотографія, факел, бібліотека, пролонгований, електорат, генерація, дискутувати, ліквідувати, консенсус, панорама, неординарний, анархія, анонс, креативний, інтеграція, синхронний, рентабельний, симптом, ремонтувати.

263 Прочитайте текст. З'ясуйте, як створюються кальки. Назвіть різновиди кальок.

Калька (фр. *kalgue* — копія) — це слово або вираз, створені питомими мовними засобами за зразком слів і виразів іншої мови.

Лексична (словотвірна) калька — слово, створене за моделлю іншої мови з матеріалу своєї: *літописець* (гр. *chronographos*), *хмарочос* (англ. *skyscraper*).

Семантична калька — нове переносне значення слова під впливом іншомовного: *бліскучий* — у значенні «талановитий» під впливом французького *brilliant*.

Синтаксична калька — синтаксична модель, що склалася в мові під впливом іншої.

Фразеологічна калька — дослівний переклад фразеологічної одиниці: поставити крапки над «*i*» (з франц. *mettre les point sur les «i»*).

Варваризми — іншомовні слова, що не повністю засвоїлися, не стали загальнозвживаними: *леді*, *авеню*, *хепі-енд*. Вони використовуються для характеристики життя, побуту, звичаїв інших народів. Нерідко зберігають іншомовну графічну форму: *momento mori* (пам'ятай про смерть), *alma mater* (мати-головальниця).

264 Прочитайте текст. Випишіть запозичені слова. З'ясуйте значення їх з словниками.

Фентезі — срібло й багрянець, індиго й лазур, обсидіан з прожилками золота й лазуриту. А реальність — це фанера і пластик, пофарбовані в брудно-коричневі й жовтувато-зелені тони. Фентезі має смак хабанери і меду, кориці і гвоздики... Реальність — це боби і тофу... Ми читаемо фентезі, щоб повернути втрачені фарби, відчути смак прянощів і почути пісню серця (Дж. Р. Р. Мартін).

Домашнє завдання

ПИШІТЬ ПРАВИЛЬНО

Алжир, Бразилія, Крит, Мадрид, Сицилія, Чикаго, Аристотель, Фридрих, Фердинанд, Ричард

266 Виконайте одне із завдань.

A Поясніть значення поданих слів. У разі потреби скористайтеся словником іншомовних слів. Замість крапок напишіть *и*, *ї* або *ї*. Поясніть правопис.

Пак..стан, К..ліманджаро, ч..пси, Ч..лі, Верг..лій, шас.., ауд..енція, інду..зм, д..візія, антиб..отик, р..торика, м..рт, Ка..р, С..рія, Колх..да, кипар..с, Ф..ладельфія, С..ракузи, моза..ка, Мекс..ка, л..міт, д..фірамб, інгред..ент, аж..отаж, п..раміда, глад..олус, л..мон, м..кстура, кофе..н, д..сплей, період..зація, с..еста, бравіс..мо, аз..мут, Лу..зіана, в..мпел, сп..рт, х..мера, Р..чард, г..гант, ант..лопа, екв..валент.

B Підготуйте повідомлення з теми «Люди-бренди».

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
— Запозичень з яких мов в українській найбільше? Наведіть приклади.
- Як лінгвісти пояснюють зміст поняття «калька»?

§ 37

ЗАГАЛЬНОВЖИВАНІ СЛОВА. ЛЕКСИЧНЕ БАГАТСТВО ДІАЛЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ. ЛІНГВОКУЛЬТУРЕМИ. ЕТНОГРАФІЗМИ. ТОПОНІМІКА Й ОНОМАСТИКА У СКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ

Немає магії сильнішої, ніж магія слів.

А. Франс

Буду я навчатись мови золотої

Українська лексика за сферами вживання

загальнозвживана
стилістично нейтральна
активний словник

обмеженого вживання (спеціальна)
стилістично маркована
пасивний словник

діалектизми
терміни
професіоналізми

жаргонізми
застарілі слова та
неологізми

Основу всіх стилів складає **міжстильова** (або **нейтральна**) **лексика**, вона зрозуміла для кожного.

Стилі української мови мають своєрідні лексичні ознаки, засоби, зорієнтовані на функціонування тільки в певному стилі. Це **стилістично забарвлена лексика** усного мовлення, писемного мовлення, офіційно-ділового стилю, публіцистичного та наукового.

Окрему групу становить **емоційна лексика** — слова з позитивним чи негативним забарвленням (білявенький, дубище, хлопчусяко). Емоційні слова у художньому стилі виступають епітетами, порівняннями, образними висловами. До емоційних можна віднести і **просторічні** слова (бовдур, роззыва, телепень, беркицьнутися).

Морва — (діал.) шовковиця.

Пшти́нькати — (діал.) докучати.

Етнографізми — слова на позначення традиційних форм побуту, звичаїв, обрядів і т. ін.

Лінгвокультурими — слова, що несуть культурологічну інформацію, культурні цінності у формах національної культури і національної мови.

Дідух — це житній, пшеничний або вівсяній сніп, якого господар ставить на покуту на Святвечір, символ урожаю, добробуту, оберіг роду.

Покутъ — куток в українській селянській хаті, розміщений по діагоналі від печі, де сходяться краями дві лави; найсвятіше і найпочесніше місце у хаті.

Ономастика — розділ мовознавства, що вивчає історію виникнення й розвитку власних імен у мові. Включає антропоніміку, топоніміку, астроніміку.

Топонім (від грец. *topos* — місце і *onoma* — назва) — географічна назва.

267 Розподіліть слова на групи: 1) загальновживані; 2) професійні; 3) діалектні.

Мешкати, збільшувати, газда, морва*, *плай*, земля, хлібина, *тайстра*, вулиця, файній, космос, ватра, штрек, *шурф*, лазер, зустріч, скальпель, біофізика, абревіація, фонема, кабиця, місяць, квартет, соліст, *лібрето*, сестра, брат, вар'ят, машина, лікар, операція, *перцепція*, драма, епос, нічний, щодня, весело, ракета, сарака, газдиня, операційна, реанімація, антрацит, на-гора, *кубрік*, фрахт, яхта, освіта, наука, ампер, пштинькати*.

- З'ясуйте за словниками значення виділених слів, усно складіть з ними речення.

268 Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Схарактеризуйте лінгвокультурими тексту як засоби відображення культури українців.

Староукраїнські традиції ввійшли у плоть і кров наших звичаїв, і тепер ми собі не уявляємо Різдва без куті, Великодня — без писанки, Святої трійці — без клечання. Ми відзначаємо свято Купала, закликаємо щастя на майбутній рік на Введення, кличемо долю на Катерини, ворожимо на Андрія.

Це наша культура, наша найстарша традиція. Кутя — символ урожаю, а писанка — символ народження весняного сонця. Зеленим гіллям наші предки охороняли своє житло від нечистих духів.

Про все це співається в колядках, що були відомі в Україні далеко ще до початку християнських часів. Це виявляється й у звичаєвих обрядах, наприклад: дванадцять полін, дванацять святвечірніх страв, дідух на покутъ*, сіно на столі, закликання на вечерю мороза, вовка, чорної бурі та злих вітров.*

(За О. Воропаєм)

- Поясніть правопис розділових знаків у виділених реченнях.
- Перекажіть текст усно, доповнюючи його розповіддю про роль родинних обрядів у нашому житті. Не забувайте використовувати різні види складних речень.

269 Визначте походження топонімів. Що означає їхня друга частина? Свої висновки перевірте за етимологічним словником.

Бориспіль, Високопілля, Мелітополь, Добропілля, Тернопіль, Нікополь, Mariupol, Сімферополь, Ямпіль, Трипілля.

СПІЛКУВАННЯ

270 Прочитайте. Визначте головну думку тексту.

Ми мусимо навчитися чути себе українцями — не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіційних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції*. Ми повинні — всі без виїмка — поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої

Консеквенція — висновок, наслідок, результат.

міри, щоб ми боліли кожним її частковим, локальним болем і радувалися кожним хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головно, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частиною його (І. Франко).

- Як ви розумієте вислів *Ми мусимо навчитися чути себе українцями?*

Домашнє завдання

271 Виконайте одне із завдань.

A Поясніть символіку українських слів *рушник*, *вітер*, *бліскавка*, *верба*, *явір*, *соняшник*, *барвінок*. Свої міркування доповніть уривками з фольклорних і художніх творів.

B Складіть словник топонімів місцевості, де ви живете. Яка їх етимологія.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - За якою ознакою здійснено поділ лексики на загальновживану й обмеженого вжитку?

- Що вивчає ономастика?
- Як лінгвісти пояснюють зміст поняття «лінгвокультурери»?

§ 38

РОЗМОВНА, ПРОСТОРІЧНА, ЕМОЦІЙНО ЗАБАРВЛЕНА ЛЕКСИКА. МОЛОДІЖНИЙ СЛЕНГ. ЕКЗОТИЗМИ. ПУРИЗМИ

О слово рідне! Хто без тебе я?
Чи буде жити в віках душа моя,
Чи буде сонцем в небі пломеніть,
А чи залишиться в пітьмі століт'я?

B. Чемерис

Буду я навчатись мови золотої

ЕМОЦІЙНО ЗАБАРВЛЕНА ЛЕКСИКА

Слова, значення яких привносить позитивну або негативну інформацію	люобов, добро, жаль, сум
Вигуки, звуконаслідування	ої, цур, хап, ку-ку-рі-ку
Вульгаризми, жаргонізми, лайливі слова	пика, злиняти (щезнути), центрний (авторитетний)
Авторські неологізми	яблуневоквітне (буяння саду) (І. Вихованець)
Поетична лексика, що вживається для надання поетичному мовленню обраності, піднесеності	осанна, розмай, сяйво, музя
Метафори, епітети	рука долі, золота жила
Слова із суфіксами здрібніlostі, пестливості, згрубіlostі	малесенький, дівчинонька, вовчище

Екзотизми — слова, запозичені українською мовою з інших мов для позначення реалій життя іншого народу чи країни: медж-ліс, сейм, ханука, аул, фазенда, кімоно, хіджаб, сарі, саке, маца, гас-пачо, паелья, хамон, мусака.

Пуризм — напрям у літературній мовній політиці, скерований на усунення з мови іншомовних елементів і заміну їх неологізмами чи народномовними конструкціями. Пуризм притаманний суспільствам, що змагаються із чужими культурно-мовними нашаруваннями в добу національного відродження й пошуків національної самобутності. Надмірний пуризм збіднює стилістичне багатство мови й утворює зайві лексичні дублети, поглилюючи різницю поміж розмовною й літературною мовою: *помаранч* замість *апельсин*, *летовище* замість *аеродром* та ін.

Молодіжний **сленг** — соціолект людей у віці 12–22 років, що виник із протиставлення себе не стільки старшому поколінню, скільки офіційній системі. Популярний прийом — це заміна значень слів семантично, що створює не зовсім доречний і точний смисловий відтінок: замість *йди сюди* вживається *мандруй сюди, мігруй сюди* тощо.

Практикум

МІРКУЄМО РАЗОМ ПРО ІСТИНУ!

- Іди — і обрій розшириться!
(Д. Арсенич)
- Де плачуть, там немає вже краси!
(П. Грабовський)
- Легенди бувають правдивіші за історію (П. Загребельний).
- Всі слова уже були чиймись.
(Л. Костенко)
- Без правди горе! (Т. Шевченко)
- Шукай у власних глибинах.
(Ю. Липа)

272 Знайдіть у тексті емоційно забарвлений лексику. Які емоції вона передає?

СОНЯЧНЕ ЦАРСТВО

Десь далеко-далеко, за синіми пагорбами та фіолетовими ріками, за густими лісами, за блакитними луками є Сонячне Царство. Там барвисті метелики танцюють на білих хмаринках, а грайливі сонячні зайчики сповіщають усіх жителів про початок нового дня. Там золоті зорі квітнуть чудернацькими сувіттями в небі, а маленькі феї розсипають уночі добре сни. Там живуть крихітні янголики (Слава Світова).

273 Прочитайте текст. Знайдіть емоційно забарвлений лексику. До яких груп належать емоційно забарвлені слова?

Ще в XVII ст. чужинці, які подорожували Україною, писали: «У цього народу тільки чотири лайливі слова — свиня, собака, дідько, чорт». А нині?

У нецензурних брудних словах прихована руйнівна сила. Ті, хто їх уживають, швидше старіють, частіше хворіють. Сучасні лихослови знічев'я постійно накликають біду на себе та інших (3 інтернетних джерел).

274 Прочитайте жарти. За допомогою яких мовних засобів передано експресивність?

1. — Куме, а що це воно таке, що ваша свиня на трьох ногах шкандібає? Га?

— Та я що, дурний? Через миску холодцю цілу свиню колоти?!

2. — Маринко,— каже мама,— ти дуже неслухняна дівчинка. Я геть вся посивіла через тебе, бачиш?

— Але ж і ти, мамуню, була неслухняною. Ондечки яке сиве волосся в нашої бабусі.

275 З'ясуйте, до яких тематичних груп належать екзотизми: суспільно-політичні реалії, спорт, побут, культура й мистецтво, кулінарія.

Меджліс, сейм, темпуря, чилі, брускета, суші, кімоно, іке-бана, бунраку, бурек, пахлава, куруш, дзюдо, айкідо, кабукі, паті, харосет, лате, тапас, чадра, канелоні, фланенко, курултай, сакура, чурек, сакля, чалма.

276 Знайдіть приклади вживання сленгу в рекламі. З якою метою їх використано?

1. «Флінт» — для тих, хто дійсно крутий.
2. Хрусткі та кльові — завжди напоготові.
3. «Дика шара — обвалині ціни!»
4. Справжній ультот.

Буду я навчатись мови золотої

Стилістичне забарвлення тексту залежить від поєднання стилістично нейтральних і стилістично маркованих слів, у ролі яких найчастіше виступають слова в переносному значенні: [Сонце] іхало на велосипеді, обминаючи хмари у небі (І. Драч).

Стилістична виразність слова виявляється в словесному оточенні, тобто в контексті. Уводячи те чи інше слово в контекст, мовець завжди вживає його в одному значенні.Хоча воно може мати іх кілька. Наприклад: Літо збігло, як день (М. Стельмах). (літо — пора року); Чи буде цього року літо? (літо — тепло).

Жаргонізми, арготизми та вульгаризми застосовуються у художньому та публіцистичному стилях як засіб гумористичного чи сатиричного висвітлення життєвих явищ: Дід скаржиться: «Як ходив поголений, зі мною віталися: «Добриден, діду!», а як завів бороду, кажуть: «Привіт, чувак!» (А. Крижанівський).

Розмовна та просторічна лексика використовується в художньому стилі для створення колориту легкої іронії, свідомого зниження пафосу, уведення в атмосферу довірливої розмови:

Дві сестри старенькі на пташарні
Лускають насіння гарбузове,
І дрижать їх руки незугарні,
Чорні, закоцюблені, дубові. (І. Драч)

Практикум

277 Визначте, з якою метою (надання урочистості, іронічного чи сатиричного забарвлення) вжиті в реченнях емоційні синонімістарослов'янізми. З'ясуйте особливості їх сполучуваності з іншими, стилістично нейтральними словами.

1. Благословенна ти в віках, як сонце наше благовісне, як віщий білокрилий птах, печаль і радість наша, пісне... (М. Рильський)
2. Хотілося б зігнати оскому на коронованих главах, на тих помазаниках Божих... (Т. Шевченко)
3. Ту вінценосну громаду покажем спереду і ззаду... (Т. Шевченко)

СПІЛКУВАННЯ

278 Прочитайте. Як настанову письменниці можна реалізувати в мовленні? Висловте власні міркування з порушененої проблеми.

І якби на те моя воля, написала б я скрізь курсивами: — Так багато на світі горя, люди, будьте взаємно красивими! (Л. Костенко)

279 Складіть невеликий текст (5–6 речень) з теми «Мое хобі», уживаючи молодіжний сленг. Потім запишіть цей текст, замінивши сленгову лексику загальнозвживаними словами. Порівняйте тексти, усно зробіть висновок про доречність молодіжного сленгу в мовленні.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Яку лексику називають стилістично забарвленою? У яких ситуаціях її використовують найчастіше?
 - Які слова називаються екзотизмами?
 - Як лінгвісти тлумачать поняття «пурізм»?

§ 39**НАУКОВА ЛЕКСИКА. ФІЛОЛОГІЧНІ, ЛІНГВІСТИЧНІ, ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ ТЕРМІНИ. КАНЦЕЛЯРИЗМИ. ШТАМПИ**

Мовознавці занепокоєні впливами шаблону й штампу на живе народне слово.

Б. Рогоза

Буду я навчатись мови золотої

Наукова лексика — це особливий шар мови, що обслуговує галузь науки і професійно-виробничої діяльності.

Термін — спеціальне слово або словосполучення, що вживається для точного вираження поняття з якої-небудь галузі знання. Загальнозвживані терміни використовуються в усіх галузях науки: *система, функція, точка, значення, елемент, процес, частина, час, речовина, величина, площа, визначати та ін.*, вузькоспеціальні — тільки в певній галузі: *префікс, деривація, семантика* — у мовознавстві; *аероби, амітоz, інфузорія* — у біології тощо.

Одним із джерел забруднення літературної мови є **словесні штампи** — слова й вирази, часто й одноманітно повторювані без урахування контексту, які збіднюють, знеособлюють мову. Унаслідок частого вживання вони втратили свою оригінальність: *висвітлити цілий комплекс проблем, набула гостроти ситуація*. Стандартизовано звучать вислови з книжними прийменниками *з метою, у відповідності до, у справі, зважаючи на* і под.

Практикум

280 Прочитайте виразно уривки з поезії Л. Костенко. Знайдіть у них терміни. Поміркуйте, з якою метою їх використовує поетеса.

1. Краплини перші вдарили об шибку.
Кардіограма блиснула крива.
Вітри з розгону поламали скрипку,
Гуде у сосен буйна голова...

2. Плюс мінус життя.
Таблиця розмноження.
Квадратний корінь із мрій романтика.
Два пишем, три помічаєм.
Розношенна
щоденна
проста
математика.

281 Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Складіть за текстом 5–6 запитань для однокласників.

Значні здобутки мають українські вчені-мовознавці в ділянці орієнталістики (сходознавства). Щоправда, імен тут не густо, але чого варте одне-єдине ім'я Агатангела Юхимовича Кримського. Він знав понад 60 мов, залишив близько 1000 наукових праць, а ще літературні твори: вірші, великий роман, переклади з інших мов. Учений об'єднував у собі сходознавця, славіста, письменника і перекладача (За А. Матвієнко).

- Випишіть з тексту терміни. Поясніть значення їх.

282 Прочитайте, правильно ставлячи наголос. Перевірте за потреби за словником. Випишіть філологічні терміни. Поясніть їх значення.

Абетковий, агрономія, аналог, есе, асиметрія, багатоскладовий, бесіда, біржовий, видання, вимова, виразний, витратна, метафора, романтизм, епілог, евфонія, завдання, каталог, надбання, лексикографія, акцентологія, пекарський, постмодернізм, риторика, дискурс, сенсорний, типовий, факсиміле, фаховий, читання, шлунковий, ядерний.

283 Прочитайте текст. Чому автор вважає штампи лютим злом мови? Які слова ви додали б до наведеного переліку?

Ще Борис Антоненко-Давидович писав, що всі оті *рішення, присвоєння, виконання, кредити довір'я й ліміти часу*, які заполонили мовну ниву, мають одне спільне невичерпне джерело — канцелярію.

Ось і з *метою* обернули в прикрай канцеляризм. Такого вислову можна уникнути, замінивши його прийменником *для*, або перетворивши речення з простого на складнопідрядне, до якого ввійшов би сполучник *щоб: з метою* вивчення проблеми; *для* вивчення проблеми; *щоб* вивчити проблему (За Б. Рогозою).

- Сформулюйте рекомендації «Як уникати штампів у мовленні?»

СПІЛКУВАННЯ

284 **Працюймо групами.** Складіть сенкан до слова *штамп* або *термін*. Будується він за такими правилами:

- перший рядок — один іменник (стартове слово);
 - другий рядок — два прикметники, що характеризують слово;
 - третій рядок — три дієслова;
 - четвертий рядок — чотири будь-яких слова;
 - п'ятий рядок — один іменник, що резюмує все вищесказане.
- Службові слова можна не враховувати.

Домашнє завдання

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Як в мовознавстві тлумачиться зміст поняття «термін»?
 - Які слова називаються канцеляризмами?
 - Як лінгвісти характеризують словесні штампи?

§ 40

ЗАСТАРІЛІ СЛОВА ТА ЇХ РІЗНОВИДИ. АРХАЇЗМИ, ІСТОРИЗМИ. НЕОЛОГІЗМИ. ЗАГАЛЬНОМОВНІ ТА АВТОРСЬКІ НЕОЛОГІЗМИ

Слово — найвірніший посоланець з минуло-го в сьогодення і з сьогодення в прийдешнє.

I. Вихованець

Буду я навчатись мови золотої

За старілі слова вийшли чи виходять з активного вжитку

Історизми позначають поняття, що зникли в процесі історичного розвитку: *смірд, тивун, князь, волость, очіпок, мушкет, хорунжий, лихвар* тощо

Архаїзми — витіснені іншими синонімами назви понять, що існують і нині: *град (місто), вої (воїни), аероплан (літак), броня (зброя)*

Неологізми (від грец. *neos* — новий і *logos* — слово) — це нові слова на позначення нових реалій, що виникають у процесі розвитку суспільства: *стартап* (компанія з короткою історією операційної діяльності); *аутлет* (магазин, у якому продають одяг, взуття й аксесуари минулих колекцій з великими знижками). Із часом вони стають загальнозвживаними (*відеомагнітофон, радіотелефон*) або переходят до розряду історизмів (*перебудова, гласність* тощо).

Крім загальномовних, виділяють ще й **індивідуально-авторські неологізми**: *А той вітряк давно вхопили вхопини*. Пірнає в хмару місяць-дармовис (Л. Костенко).

Практикум

286 Прочитайте текст. Випишіть за старілі слова, з'ясуйте стилістичну роль їх.

Там, у небі, починаючись широким хвостом від Волосіні і простягаючись гострим списом майже до обрію, сріблясто переливалась дивна зоря.

Утім, це була не зоря — високо в небі серед інших зір, затъмарюючи їх, висіла зоря-хмарина, вона світилась таким блиском, що враз окреслились Дніпро, темні лодії на воді, береги й кручі, люди, що стояли там і дивились на небо. У ці хвилини всі мовчали, але кожен думав, що віщує це знаменіє, проти кого спрямований список, який висить у небі.

(За С. Скліренком)

- З'ясуйте, яким типом мовлення є текст. Доведіть.

287 Схарактеризуйте подані слова з погляду вживання. З'ясуйте їхнє лексичне значення.

Ланіти, рамена, карбованець, губернія, свита, дукач, жупан, бурлаки, сотник, хорунжий, писар, нормкор, лучник, бортництво, леміш, орало, грант, перевесло, очіпок, десница, чоло, подушне, гетьман, глаголити, лучник, чаша, шати, броварник, кожум'яка, кобзар, верста, кармазин, кунтуш, постоли, личаки, аутлет, сліпери, соха, ступа, жорна, прядка,

МІРКУЄМО РАЗОМ ПРО ІСТИНУ!

Не море топить кораблі, а вітри.
(Д. Заточник)

Тупою сокирою не стільки нару-
баєш, як утомишся (К. Сакович).

Говорити лихе, а промовчувати добре — однакове є зло. Добре і потерпіти, коли інакше бути не може. Вівця, що не слухає пастиря, — вовку користь.

(Д. Туптало)

Той погибний, що, бува, брата осуджає (І. Максимович)

кайло, сагайдак, крейцер, шаг, шеляг, злотий, рубель, лікоть, аршин, сажень, верства, миля, воєвода, вйт.

288 Прочитайте текст. Випишіть неологізми. Визначте шляхи їх появи в українській мові.

Якось у Парижі меценат закупив 250 велосипедів і розкидав їх містом. Кожен охочий міг узяти двоколісний транспортний засіб і доїхати туди, куди потрібно, а потім залишити його там для наступного подорожнього... Згодом схожий рух набув популярності і з іншими речами. У 2001 році в американського інтернет-технолога Рона Хорнбекера з'явилася ідея буккросингу. Тоді ж він поклав 20 книг у холі одного готелю. А за півроку було вже 300 активістів, які «відпускали» своїх друкованих друзів у подорож... (За Б. Городницькою)

289 У наведених реченнях виявіть індивідуально-авторські неологізми, з'ясуйте стилістичне навантаження їх у мові майстрів художнього слова.

1. Одиноким зозулем визозулився досвіток (В. Коваленко).
2. Осінь осіняє сине сивою осмутою осоння. Сонях закоричневів (І. Низовий).
3. Вже небо не біжить тим синьо-блілим біgom в своєму зорехмарному ряду (М. Стельмах).
4. Темний зачіпок жовторотиться, холод кільчиться, голод сотиться (В. Коваленко).
5. Весна, весна! Яка блакить, який кругом прозор! Садками ходить брунькоцвіт, а в небі — златозор (П. Тичина).

СПІЛКУВАННЯ

290 Прочитайте роздуми П. Мовчана. А як ви розумієте значення рідного слова, рідної мови?

Треба повернути в свідомість Слово давнє і сучасне. Слово давнє поєднує часи. І людина стає причетною до вічності. Давнє наше Слово є засобом розпізнавання духовності наших предків (з нашої свідомості були викорчувані не тільки слова, а й самі проблеми — такі, як душа, милосердя, сумління, чесність, натхнення і т. п.). Слово — свідок історії, свідок Часу. В Слові починається і завершується життя твого народу, твого безконечного родоводу, в ньому ж починається і завершується духовне життя Людини. Ось чому нас заворожує давня пісня, давній текст. Слова випромінюють енергію, як світло. Мова — це весь об'єм нашої народної пам'яті. Людина протистоїть Часові саме в Слові. Власне Слово і є Пам'ять. Хто зрікається рідної мови, той зрікається усієї духовної спадщини свого народу.

Виконайте тестові завдання online

Домашнє завдання

291 Укладіть короткий тлумачний словник неологізмів (10 слів).

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Як лінгвісти тлумачать поняття «архантими»? Наведіть приклади.
 - Які слова називаються історизмами?

- Дайте визначення неологізмів. Наведіть приклади.
- Які слова відносять до індивідуально-авторських неологізмів?

ФРАЗЕОЛОГІЯ

Мовне портфоліо

- Упродовж опанування розділу підготуйте проект «Словник фразеологізмів». Результати виконання проекту представте як мультимедійну презентацію.

§ 41

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. ОСНОВНІ ОЗНАКИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Фразеологізми — іскрометні скарби мовної образності.

В. Ужченко

Буду я навчатись мови золотої

Ці самостійні значення слів, що складають ідіому, поступово настільки «притерлися» один до одного, що тепер і значення свого позбавились, самі по собі нічого не означають (В. Колесов).

Розділ мовознавчої науки, який вивчає фразеологізми, називається **фразеологією** (від грец. *phrases* — вислів, *logos* — поняття, вчення).

Фразеологізм — стійке сполучення двох і більше слів, яке в процесі мовлення відтворюється як готова словесна формула, передає одне значення і, як правило, має певне емоційне забарвлення.

Фразеологізми своїм лексичним значенням рівнозначні окремим словам або словосполученням: *бути на съомому небі* — почуватися щасливим; *брати за душу* — розчулювати; *мокрим рядном накрити* — лаяти; *права рука* — найближчий помічник; *як сніг на голову* — зненацька.

Фразеологізмам властиві такі ознаки:

- 1) семантична неподільність;
- 2) відтворюваність у готовому вигляді;
- 3) наявність емоційно-експресивного забарвлення;
- 4) сполучення двох і більше слів, що можуть мати переносне значення;
- 5) стійкість граматичних категорій і усталеність порядку слів;
- 6) спільність синтаксичної функції для всіх його компонентів.

Практикум

292 Випишіть усі словосполучення, які можуть бути фразеологічними. Із трьома з них складіть речення, підкресліть підмет і присудок.

Грати з вогнем, сухий лист, на ноги поставили, київські каштани, чорний хліб, сонячне проміння, висипати насіння, підкрутити гайку, крутити носом, в'язи скрутити, каламутити воду, материнська порада, китайська грамота, показати поріг, съорбнути солоного.

В ступі не влучиш; як свої п'ять пальців; не бачити за деревами лісу; як у бездонну бочку; хоч лобом в стіну; бити в лоб; вибратася з халепи; вибитися в люди

293 Поясніть значення поданих нижче фразеологізмів, користуючись словниками. Чи можна замість слів-числівників ужити у фразеологізмах інші назви чисел? Складіть речення з останнім фразеологізмом.

У три погиблі згинатися, волосся їжаком, ганятися за двома зайцями, підводне каміння, нуль без палички, дев'ятий вал, три кити, домашнє вогнище, від зорі до зорі, грати першу скрипку, сім п'ятниць на тиждень.

294 Спишіть речення, уставляючи замість крапок потрібні фразеологізми.

1. Він уже свого доскочив. Чого ж йому ... ? (*Панас Мирний*) 2. Хоч і пізня осінь, а надворі теплінь. Таку пору здавна в народі називають ... (*І. Цюпа*). 3. Майданувесь заставлений возами так, що й ... (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Куди? Нема чого ... на вулиці! Підсобиши матері вдома (*Б. Антоненко-Давидович*). 5. Ха-ха-ха! От ушкварив! Та швидше в мене ..., ніж це станеться; і в думку собі не клади! (*М. Старицький*)

Довідка: на долоні волосся виросте, зі шкури вилазити, курці ступити ніде, бабине літо, собак ганяти.

295 Доберіть до наведених тлумачень відповідні фразеологізми. З'ясуйте, у яких стилях мовлення вони використовуються.

Те, що скеровує кого-небудь у житті; основа чого-небудь; змінювати поведінку відповідно до обставин; цілком зрозуміло; не йде справа на лад; нічого не вартий; дратувати кого-небудь.

Довідка: грати на нервах, гріш ціна в базарний день, кінці з кінцями не сходяться, чорним по білому, тримати ніс за вітром, наріжний камінь, провідна зірка.

СПІЛКУВАННЯ

296 На основі поданих народних висловів сформулюйте найважливіші життєві цінності.

Хто вчиться змолоду, той не знає на старість голоду. Згаяного часу і конем не здоженеш. Не на користь книжку читать, коли вершки лише хапати. Яка головонька, така й розмовонька! Наймогутніша зброя — слово. Копай всередині себе криницю життєдайної сили. Легко чужими руками жар загрібати. Злодіїв потурали, що самому красти. У кого жовч у роті, тому все гірко. Бережи одяг доки новий, а здоров'я — доки молодий.

Домашнє завдання

297 Доберіть і запишіть якнайбільше фразеологізмів, які б характеризували сміливість, rozум, красу людини.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Що вивчає фразеологія?
 - Дайте визначення фразеологізму.
 - Які основні ознаки фразеологізмів?

§ 42

ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ. НАЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Фразеологія — окраса народної мови.

Є. Чак

Буду я навчатись мови золотої

Спостереження людей за довкілям спрачинило появу більшості фразеологізмів: *орати перелоги, варити воду* — трудові процеси; *на живу нитку, брати в лещата* — виробництво; *увіходити в роль, коронний номер* — мистецтво; *схрещувати мечі, брати рубіж* — військова справа; *давати гарбуза, облизати макогону* — звичаї й вірування; *заяча душа, звити гніздо* — світ тварин.

Фразеологізми мають й інші джерела:

- з античних міфів: *сади Семіраміди, дамоклів меч, нитка Аріадни, вогонь Прометея, геркулесові стовпи, прокрустове ложе*;
- вирази з Біблії та Євангелія: *Содом і Гоморра, наріжний камінь, у поті чола, друге пришестя, око за око, сіль землі*;
- іншомовні запозичення, інтернаціональні сталі звороти: *буря у склянці води, ідея фікс, медовий місяць*;
- висловлення видатних осіб: *Без надії сподіваюсь* (Леся Українка); *Шукати треба серцем* (А. де Сент-Екзюпері).

Практикум

298 Визначте джерела походження фразеологізмів.

Комар носа не підточить, знати собі ціну, лити воду на чужий млин, мати ґрунт під ногами, заварити кашу, легкий хліб, ґав ловити, скатертью доріжка, закидати вудку, птиця високого польоту, альфа і омега, іти на Голгофу, коронний номер, змотувати вудки, подавати рушники.

299 Поясніть значення усталених висловів, що стали назвами окремих творів і збірок українських і зарубіжних письменників. Продовжте ряд власними прикладами.

«Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Собака на сіні» Лопе де Вега, «Чотири броди» М. Стельмаха.

300 Працюймо парами. Поясніть значення висловів. Випишіть із поданих фразеологізмів ті, що характеризують мовця: 1) з позитивною оцінкою, 2) з негативною оцінкою.

Знаходити спільну мову, говорити різними мовами; довгий язик, гострий на язик, замкнути язика, чесати язиком, поламати собі язик, плескати язиком, прикусити язика, проговтнути язика, розпустити язика, тримати язика за зубами, тягнути за язик, язик свербити, язик до Києва доведе, язик не повертається, язик без кісток.

- Чому, на вашу думку, в українській мові так багато фразеологізмів зі словом язик?

СПІЛКУВАННЯ

301 Про роль виваженого, переконливого слова свідчить значна кількість прислів'їв, створених різними народами світу. На яких моральних чеснотах мовця, а також якостях комуніканта в них наголошується?

Українські прислів'я	Індійські прислів'я
більше діла — менше слів	одне говорити — зовсім інше робити
менше говори — більше вчуеш	тримай слово за зубами, щоб і янголи не знали
від красивих слів язик не відсохне	якщо не даєш меду, то хоч солодким словом утіш
набалакав — і в торбу не вбереш	він свій язик припинати не звик

Домашнє завдання

302 Проведіть дослідницьку роботу. Запишіть якнайбільше фразеологізмів, пов'язаних з обрядами українців.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які джерела української фразеології? Відповідь ілюструйте прикладами.
 - У чому виявляється національна специфіка українських фразеологізмів?

§ 43

ПРИСЛІВ'Я І ПРИКАЗКИ, КРИЛАТИ ВИСЛОВИ. СТІЙКІ НАРОДНІ ПОРІВНЯННЯ. ПОБАЖАННЯ, ПРИПОВІДКИ, КАЛАМБУРИ

Добірна національна фразеологія — душа кожної мови.

I. Огієнко

Буду я навчатись мови золотої

Прислів'я — короткий влучний вислів, що у формі логічно завершеного мовного судження з висновком різnobічно відтворює різноманітні сфери життя людини й суспільства. Прислів'я, як правило, мають повчальний характер: *Згаяного часу і конем не доженеш. Згода буде, а незгода руйнує. Хто багато обіцяє, той рідко слова дотримує.*

Приказка — короткий сталий образний вислів констатувального характеру, що має одночленну будову, нерідко становить частину прислів'я, але без висновку. Приказка дає образну характеристику певного явища: *Набалакав — і в торбу не забереш.*

Практикум

303 Прочитайте. Дайте визначення словосполучення «крилатий вислів» на основі вивченого в основній школі. Власне визначення доповніть поданою нижче інформацією.

Влучні вислови видатних осіб, цитати з літературних та інших творів, назви літературних, історичних і міфологічних

Фразеологізм — мовна одиниця, що виражає специфічне фразеологічне значення, створювані здебільшого внаслідок метафоричного переосмислення, граматичної категорії і має постійний, відтворювання за традицією склад компонентів, які втратили лексичну самостійність, а також є членом речення.

(Л. Паламарчук)

Фразеологічними одиницями у мовознавстві не вважають сталі словосполучення, прислів'я, приказки, крилаті вислови, усталені порівняння, складені терміни, нефразеологізовані тавтологічні словосполучення (з боку на бік, з місця на місце, смішки смішками).

персонажів та реалій, які набули узагальненого значення і часто повторюються в мовленні, прийнято називати крилатими.

Крилаті вислови можуть мати форму закінчених речень: *Пізнай самого себе*; сталих словосполучень: *терновий вінок*, *блудний син*, *шагренева шкіра*. Такі крилаті вислови із часом набувають усіх ознак фразеологізмів.

До крилатих відносять також окремі слова з узагальнено-метафоричним значенням. Це бувають назви населених пунктів, місцевостей, географічних об'єктів, пов'язаних із чи-мось знаменним, пам'ятним: *Олімп*, *Парнас*, *Жовті Води*, *Холодний Яр*, *Крути*; імена історичних осіб, міфологічних та літературних персонажів: *Прометей*, *Геркулес*, *Наполеон*, *Рокфеллер*.

У процесі засвоєння надбань світової духовної культури словник української мови поповнювався зокрема й крилатими висловами: *буря в склянці води* (Ш.-Л. Монтеск'є), *доглядати свій сад* (Вольтер), *на крилах пісень* (Г. Гейне), *іскра Божа* (Ф. Шиллер) та інші.

Стали широковживаними й влучні вислови з української літератури: *кожному рот дере ложка суха* (Г. Сковорода), *мужичча правда є колюча* (І. Котляревський) та інші.

304 Доберіть синонімічні фразеологізми й крилаті вислови до слів дружно, здатися, замовкнути, лиховісний дар, самітник, запущеність.

Робінзон Крузо, душа в душу, авгієві стайні, скласти зброю, язика прикусити, геростратова слава.

305 Спишіть прислів'я. Визначте роль порівняння. З'ясуйте значення кожного виразу.

1. У голові, як у пустій стодолі. 2. Ти в цьому розумієшся, як ведмідь на зорях. 3. У голову, як у торбу: що знайдеш, то сховаш. 4. Надувсь, як сич на погоду. 5. У очі — як лис, а позаочі, як біс.

306 Прочитайте побажання. Кому воно адресоване? Обґрунтуйте свою думку.

Нехай вам засяють Різдвяні вогні!
Здоров'я й добробуту вашій сім'ї!
Хай ангел торкнеться вас ніжно крилом,

зігріє вам серце Різдвяним теплом.
Хай радість, кохання наповнять ваш дім,
оселяться щастя і спокій у нім!

● Пригадайте колядки, щедрівки. Які побажання ввійшли до їхнього складу?

307 Прочитайте текст. Визначте його стиль. Сформулюйте, що таке приповідка.

Один скупердяй попросив чоловіка, щоб сплів йому ясла для худоби. Коли зайшло про плату, то скупар загадав, щоб чоловік робив за «так», тобто за дурно. Подумавши, чоловік погодився. Наніс до хати лози та й став плести ясла. За якийсь час і сплів. Та як їх винести з хати? Ні у вікна, ні у двері не лізуть. Чоловік і каже скупарю: «Оце маєте ясла за «так»». Господар почухав потилицю та й собі каже: «Так то так, та з хати як?» Ці слова стали приповідкою, яку вживають, зустрівши перешкоду у своїх намірах (В. Ужченко).

● Наведіть приклади приповідок.

Приповідка — жартівливий вислів, переважно у віршованій формі; те саме, що приказка.

СПІЛКУВАННЯ

308 Працюймо групами. Прочитайте прислів'я. Відповідно до них складіть правила для мовця і слухача.

1. Жартуй, жартуй, та не смійся.
2. Від теплого слова і лід розмерзається.
3. Добре ласкаве слово краще м'якого пирога.
4. Слухай багато, а говори мало.
5. Хто мовчить, той трох навчить.
6. Уміш говорити — умій слухати.
7. Шабля ранить тіло, а слово — душу.
8. Яка головонька, така й розмовонька.

Домашнє завдання

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Що називається прислів'ям та приказкою? Наведіть приклади.
 - Як лінгвісти тлумачать зміст поняття «крилаті вислови»?
 - Схарактеризуйте стійкі народні порівняння.
 - Які визначальні ознаки приповідки?

§ 44

БАГАТОЗНАЧНІСТЬ, СИНОНІМІЯ ТА АНТОНІМІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Найкоштовніша оздоба мови — це фразеологізм.

I. Фаріон

Буду я навчатись мови золотої

Синонімія фразеологізмів — явище досить поширене: обібрати до нитки, обдерти як липку, останню сорочку зняти, пустити з торбами. У реченні для підкреслення, виділення якоїсь риси, ознаки може вживатися цілий синонімічний ряд, у тому числі й фразеологізми: *На жаль,увесь стиль мислення і діяльності цих людей спрямований переважно на те, щоб схитрувати, ошукати, ввести в оману, приховати від інших свої наміри і мету* (З газети).

Фразеологізми можуть вступати і в **антонімічні відношення**: *розпустити язика — води в рот набрати, виплисти на поверхню — піти на дно, гаряча голова — холодний розум*.

Практикум

310 Прочитайте текст. Знайдіть фразеологізми, поясніть значення їх. Випишіть фразеологічні синоніми. З якою стилістичною метою автор вкладає в уста хлопчика низку фразеологічних синонімів?

Дід зауважив, що я одчайдух і весь удався в нього... Після цього ми з дідом перезирнулись, усміхнулись, мати посварилася на мене бровами і кулаком, а бабуня вирішила повести свого

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ-СИНОНІМИ

Як (мов, ніби) викрученна ганчірка;
як вичавлений лимон.
З гаком; з лишком.
Ні гаряче ні зимно; ні знобить ні
гріє.
Хоч греблю гати; хоч відбавляй.

безклепного внука до церкви. Там я мав покаятися і набратися розуму, якого усе чомусь не вистачало мені. Та я не дуже цим і журився, бо не раз чув, що такого добра бракувало не тільки мені, але й дорослим. І в них теж чомусь вискачували клепки, розсихались обручі, губились ключі від розуму, не варив баняк, у голові літали джмелі, замість мізків росла капуста, не родило в черепку, не було лою під чуприною, розум якось втулявся аж у п'ятирі і на в'язах стирчала макітра... (М. Стельмах)

311 До поданих висловів доберіть фразеологізми-синоніми. Поясніть відтінки в значенні.

Битий вовк; одним миром мазані; накивати п'ятами; умивати руки; як мокре горить; не розгинаючи спини; байдики бити; рукою подати; перемивати кістки; ні риба ні м'ясо; ні пари з вуст; за царя Панька; пуститися берега.

312 До поданих висловів доберіть фразеологізми-антоніми.

Кури не клюють; крапля в морі; гнути шию; скакати на задніх лапах; валитися в ногах; хоч з лиця воду пий; зі шкури пхатися; хоч голки збираї; конем не доженеш; тримати язик за зубами; пхати палки в колеса; одним миром мазані.

СПІЛКУВАННЯ

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ-АНТОНІМИ

Добрий геній — злий геній.
Скільки душі завгодно — як кіт наплакав.
Гладити за шерстю — гладити проти шерсті.
Не за горами — за тридев'ять земель.

313 Прочитайте текст. Визначте його стиль і жанр.

СІМ П'ЯТНИЦЬ НА ТИЖДЕНЬ

Людей, які не вміють дотримувати свого слова, часто змінюють свої погляди й рішення, не виконують обіцянок, ніхто не поважає. Про таку людину говорять, що в неї «сім п'ятниць на тиждень». А чому саме «сім п'ятниць»? П'ятниця вдалекі часі була останнім днем тижня — вихідним і базарним. На базарах не лише продавали та купували, а й вирішували різні важливі питання. У присутності кількох свідків складалася своєрідна угода, розірвати яку чи частково змінити можна було при тих самих свідках і на базарі — тобто в одну із п'ятниць. Проте траплялися й порушники цього звичаю. Вони дуже часто відмовлялися від однієї угоди, щоб укласти іншу, вигіднішу. Про них ширилася недобра слава, що в них сім п'ятниць на тиждень (А. Копельський).

- Чи зустрічали ви людей, про яких ідеться в тексті? Як ви ставитеся до їхньої поведінки? Обґрунтуйте власну думку й викличте однокласників на дискусію.

Домашнє завдання

314 Випишіть 5–6 фразеологізмів із творів художньої літератури, доберіть до них фразеологізми-синоніми й фразеологізми-антоніми.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які фразеологізми називаються синонімічними? Відповідь ілюструйте прикладами.

— Які фразеологізми називаються антонімічними? Відповідь ілюструйте прикладами.

§ 45

ФРАЗЕОЛОГІЯ ВЛАСНЕ УКРАЇНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ. ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З АНТИЧНОЇ МІФОЛОГІЇ

Сказане чітко, збудоване
кріпко переживе віки.

Народна мудрість

Буду я навчатись мови золотої

У фразеологізмі найяскравіше виявляється національна самобутність мови.

Фразеологізми, якими ми користуємося сьогодні, мають різне походження. Значна частина — власне українські, що виникли в результаті спостережень людини за довкіллям, дотримання народних традицій. Багато фразеологізмів прийшли в українську мову з античної міфології. Розуміння смыслу таких фразеологізмів можливе за умови знання змісту того чи того міфу.

Власне українські фразеологізми	Фразеологізми з античної міфології
брати ноги на плечі, брати (взяти) за серце, вибитися зі зліднів, видно пана по халівах, виносити сміття з хати, горобина ніч, дешево і сердито, до перших півнів, за душою нічого не мати, заткнути за пояс, зустрічати хлібом-сіллю, передати куті меду та ін.	із давньогрецьких міфів: авгієві стайні, нитка Аріадни, ахіллесова п'ята, перебувати під егідою, панацяя від усіх хвороб, прокrustове ложе, прометеїв вогонь; із давньоримських міфів: дволикий Янус, злив геній, колесо фортуни, метати громи і блискавки, стріли Амура, три грації

Практикум

Фразеологія національної мови збагачується і вдосконалюється, убираючи в себе безцінні скарби з приказок і прислів'їв, афоризмів і професіоналізмів, анекдотів, дотепів і каламбурів, мовних штампів і кліше, тобто з усього того, що впродовж багатьох віків плекає і зберігає у своїй пам'яті український народ.

315 Поясніть значення наведених фразеологізмів, з'ясуйте їх походження, використовуючи словники або інтернетні джерела. Знайдіть, якщо можливо, українські фразеологічні відповідники.

Status quo (статус кво), terra incognita (терра інкогніта), a priori (апріорі), post factum (постфактум), de facto (де-факто), de jure (де-юре), tabula rasa (табула раса), alter ego (альтер его), a propos (а пропо), aqua vitae (аква віте), de mortuis aut bene aut nihil (де мортіус аут бене аут нігіль), veni, vidi, vici (вені, віді, віці), finis coronat opus (фініс коронат опус), Finita la commedia! (фініта ля комедія).

316 З'ясуйте значення й походження фразеологізмів.

Плач Єремії, гомеричний сміх, витрішки продавати, зачайний хвіст, танталові муки, бабине літо, гнути кирпу, як мокре горить, позичати в Сірка очі, гордіїв вузол, дати гарбуза, справляти посиденьки, вавилонська вежа, у любистку скупаний, каїнова печать, подавати рушники, знайшли в капусті, хоч греблю гати, геростратова слава, канути в Лету.

СПІЛКУВАННЯ

317 Поміркуйте над змістом поданих висловів. Що вам відомо про їхніх авторів? Як називаються такі вислови? Підготуйте короткий виступ за одним із них.

1. Знайдіть собі роботу до душі, і вам не доведеться працювати жодного дня (*Конфуцій*). 2. Кращий спосіб поліпшити

собі настрій — це поліпшити його іншому (*Марк Твен*). З. Серпце та людські звичаї, а не зовнішні ознаки, мають свідчити про те, хто є хто (*Г. Сковорода*).

Домашнє завдання

318 Запишіть по 2 різні за походженням фразеологізми з тлумаченням, скориставшись будь-яким доступним джерелом.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які фразеологізми у мовознавстві відносяться до власне українських? Наведіть приклади.
 - Як відрізняти фразеологізми, що походять з античних джерел? Наведіть приклади.

§ 46

ФРАЗЕОЛОГІЯ НАУКОВА, ПУБЛІЦИСТИЧНА, ОФІЦІЙНО-ДІЛОВА. ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З ПРОФЕСІЙНОЇ МОВИ

Опанувати фразеологізми — означає сягнути втасманих надр мови.

I. Фаріон

Буду я навчатись мови золотої

Стильове використання фразеологізму залежить насамперед від наявності чи відсутності емоційного забарвлення в ньому.

Нейтральні (міжстильові) **фразеологічні звороти** вживаються в усіх стилях мовлення: *вогнище культури, посіяти іскру*.

Емоційно забарвлени фразеологізми використовуються в художньому, розмовному та публіцистичному стилях: *мокра курка* (безвільна людина); *важка артилерія* (незаперечні аргументи).

За джерелами походження фразеологізми поділяються на розмовно- побутові, народно-поетичні та книжні.

Розмовно-побутові фразеологічні звороти використовують насамперед у розмовному й художньому стилях, рідше — у публіцистичному. Вони мають емоційно-експресивне забарвлення і є засобом підсилення, увиразнення думки: *голодній курці просо на думці; утерти носа; без задніх ніг*.

Книжні фразеологізми — це сталі словесні формули ділових документів: *договірні сторони, доповідна записка; крилаті вислови й афоризми: олімпійський спокій, лебедина пісня, «Очі дружби рідко помиляються» (Вольтер); термінологічні словосполучення: адамове яблуко, піvnічне сяйво, неповне речення, юридична особа*.

У публіцистичних і художніх текстах фразеологізми іноді видозмінюються (трансформуються), що служить засобом експресії, створення каламбурів тощо: *Як бути — ось у чім питання*.

Практикум

319 Прочитайте. До яких стилів мовлення можна віднести подані звороти? Визначте галузі науки, до яких належать термінологічні фразеологізми (складені терміни).

Зробити аналіз, з оригіналом згідно, відкрите питання, питома вага, покласти обов'язки, глухі приголосні, скласти бібліографію, привести до одного знаменника, антонів вогонь, річ у собі і річ для себе, короткі прикметники, скласти технічний мінімум, розгорнути дискусію, накласти резолюцію, поставити експеримент, непряма мова, художній образ, зняти питання з порядку денного, добування кореня, мати місце.

320 Поясніть значення фразеологізмів. Визначте, з мовлення представників яких професій вони потрапили до загального вживання.

Куди голка, туди й нитка; де не посій, там і вродиться; битися як риба в сітях; закидати вудку; спускати на гальмах; гррати першу скрипку; де тонко, там і рветься; співати стару пісню; закручувати гайки; заварити кашу; чекати біля моря погоди; схрестити мечі; ламати списи; тримати курс; зводити рахунки; коронний номер; брати на приціл; з голочки; як рукою зняло; брати в лещата; стригти всіх під одну гребінку.

321 Відредагуйте подані речення.

1. Ці слова врізались у думку всіх присутніх. 2. Коротше кажучи, пора від слів перейти до діла. 3. Треба присікати порушення трудової дисципліни. 4. Йому прийшло в голову перевітити старі конспекти. 5. Марійка приймає участь у роботі хорового гуртка. 6. Це може привести до плачевного кінця.

322 Прочитайте текст. З'ясуйте його стиль. Проаналізуйте роль фразеологізмів у текстах ЗМІ. Запишіть 8–10 прикладів їх використання.

У мові сучасних ЗМІ фразеологізми задля посилення виразності її емоційного впливу можуть піддаватися різного роду трансформаціям. У результаті авторської інтерпретації виникають нові трактування вже відомих фразеологічних сполучень. А новаторська обробка надає їм нового експресивного забарвлення, посилюючи виразність їх: «поле жатви», «хто з м'ячем прийде» («Місто», 12.04.2016). Антитеза — дієвий прийом уведення фразеологізмів у текст — тобто використання фразеологізмів у антонімічному ряді, наприклад: «від слова до діла, як від землі до неба» (33 канал, 18.04.2015). Використання антонімів-протиставлень — популярний прийом: «...треба було розкрити їм очі на цей світ, щоб потім примусити жити із зав'язаними очима» («Місто», 21.11.15) (О. Абрамчук).

Стійкі словосполучення поділяють на **термінологічні** і **фразеологічні**.

Термінологічні словосполучення — це назви та вислови різних понять із певної галузі науки: *дієприслівниковий зворот* — мовознавчий термін; *сила тяжіння* — фізичний. Деякі стали вислови із часом набувають метафоричного значення: *закласти фундамент*, *підкласти міну*, *znімати стружку*.

Виконайте тестові завдання online

СПІЛКУВАННЯ

323 Уявіть себе диктором телебачення. Доберіть назву своєї передачі. Підготуйте виступ, у якому були б наявні фразеологізми.

Домашнє завдання

324 Підготуйте усне лінгвістичне повідомлення з теми «Фразеологізми в різних стилях мовлення», використовуючи різні джерела.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.

— Які фразеологізми називають книжними? Наведіть прикладами.

— Які фразеологізми найчастіше вживають у науковому стилі? Відповідь ілюструйте прикладами.

УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ

Мовне портфоліо

- Упродовж опанування розділу підготуйте мультимедійну презентацію «Словники — музей слів».

§ 47

СЛОВНИКИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. ОСНОВНІ ТИПИ СЛОВНИКІВ

Словник — це цілий світ в алфавітному порядку.

А. Франс

Буду я навчатись мови золотої

Реєстр — упорядкована інформаційна система або спеціалізована база даних.

Лексикографія — це окрема галузь мовознавчої науки, яка розробляє теорію і практику укладання словників. Вона покликана задовольняти практичні потреби суспільства в словниках різного типу й різноманітного призначення.

Словники — це зібрання слів, розташованих в алфавітному, гніздовому, тематичному чи іншому порядку, із зумовленою типом словника інформацією про кожну одиницю, залучену до його реєстру*. Словники використовуються як довідники, призначені для з'ясування значень описуваних одиниць чи їх перекладу іншою мовою, для наукового або науково-популярного викладу відомостей про предмети, явища, події. Уміщуючи різноманітну інформацію, що віддзеркалює рівень знань, якими володіє суспільство в певну епоху, словники відіграють надзважливу роль у духовній культурі народу (В. Русанівський).

Практикум

325 Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте тип і стиль мовлення.

Словники бувають перекладними й одномовними.

В одномовних словниках у певному аспекті розкриваються особливості слів, що вживаються в одній, певній мові. Залежно від аспекту з'ясування слова та призначення словника розрізняють одномовні словники таких типів: тлумачні, історичні, орфоепічні, орфографічні, етимологічні, термінологічні, словники іншомовних слів та ін.

Тлумачний словник — це словник, у якому засобами рідної мови розкривається значення слова, зазначаються граматичні й стилістичні особливості його, наводяться зразки вживання слова в кожному з наведених значень.

Словники іншомовних слів фіксують слова, засвоєні рідною мовою з інших мов, зазначають, з якої мови, з якого слова та його форми засвоєне кожне з них, розкривають його значення. Отже, ці словники поєднують особливості етимологічних і тлумачних словників.

Окремі розряди лексики описано в інших словниках: «Словник паронімів», «Словник антонімів», «Словник синонімів», «Словник омонімів», «Словник епітетів» та ін.

Термінологічні словники — це словники, у яких зібрано, систематизовано терміни, уживані в певній галузі науки, роз'яслено їх значення, названо походження. Такі словники можуть бути одномовними і двомовними (перекладними).

- Випишіть із тексту ключові слова і словосполучення.
- Продовжте текст розповідю про фразеологічний, орфоепічний, словаротвірний і перекладний словники.
- Складіть алгоритм користування словником.

326 Прочитайте тексти. Якими словниками ви скористалися б для кращого розуміння прочитаного? Чому?

1. Ніч срібна, найсрібніша. Небо — гей на морі піна. А з тої піни срібна роса паде на ліси, на гори.

А з того неба Купало любість* по землі сіє... Бере та й сонцем зарінки* сушить. Лісами холоди вінком вимітає, у деревині соки переварює, запахами в перекотах диші.

Муху роями на сонце випускає, маржину* у зелену ліщину загонить, бджілку на солодкі меди веде.

Птахам ялечка у гніздах вигріває, дівчатам ягоди у кошелі* мече, дітвому грибами в росу гулиль, зіллю силу дає, папоротин цвіт збирає. Барабульку* та й кукурудзку з землі за чівку* на сонце витягає (*Марко Черемшина*).

2. Коли Сагайдачний з гетьманською булавою* в руці в супроводі старшини ступив на берег під неймовірний гуркіт мушкетних і гарматних пострілів з усіх чайок*, до гетьмана підвели чудового, білої масті, арабського скакуна під розкішним чапраком*. Сагайдачний спрітно всунув ногу в сап'яновому* чоботі в позолочене стремено і в одну мить опинився в сіdlі, наче вріс у свого коня. За ним виступили хорунжі* з військовими стягами* й турецькими і татарськими бунчуками*, захопленими під час походу. Козаки вишикувались у ряди куренями* і йшли на гору за гетьманом (*За Д. Мордовцем*).

- Замініть незрозумілі вам слова відповідниками. У якому з текстів можна зробити заміну, а в якому — ні?

327 Прочитайте словникові статті. Визначте типи словників, з яких їх узято. Складіть речення із цими словами.

Баланс, -у, ж. [від фр. *balance* — терези, від латин. *bilans* — той, що має дві вагові чаші]. 1. Рівновага, урівноважування. 2. Система показників, які характеризують співвідношення елементів у будь-якому явищі, що постійно змінюються. 3. Колоди, що використовуються як сировина для виробництва паперу та целюлози (балансова деревина). 4. У бухгалтерії — співвідношення прибутку і видатку.

Вільнодумність, -ності, оп. -ністю.

Залежно від лексичного матеріалу, способу його опрацювання й призначення розрізняють **енциклопедичні й загальнословнові** (лінгвістичні) **словники**.

Енциклопедичні словники тлумачать не слова, а поняття, містять відомості про історичних осіб, діячів науки, культури, пояснюють факти, явища з найрізноманітніших галузей життя. До енциклопедичних словників належать усі термінологічні словники.

Лексичні словники пояснюють слова як лексичні одиниці (значення, походження, написання, вимову тощо).

СПІЛКУВАННЯ

332 Висловіть власні міркування з приводу порушеного в тексті попередньої вправи проблеми.

Домашнє завдання

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які завдання лексикографії як розділу мовознавчої науки?

- Які вам відомі основні типи словників?
- Якими словниками ви користуєтесь найчастіше? Чому?

§ 48

З ІСТОРІЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ. СУЧАСНІ СЛОВНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. УКРАЇНСЬКІ ЕЛЕКТРОННІ СЛОВНИКИ

Словники — музей слів, у них місце і для старого, і для нового слова знайдеться.

С. Пушкін

Буду я навчатись мови золотої

Першими тлумачними словниками змішаного типу (з перекладом іншомовних слів) були «Лексис» невідомого автора (XIII ст.), «Лексис» Лаврентія Зизанія (XIV ст.), «Лексиконъ Словеноросскій» Памви Беринди (XVII ст.). Перший пояснював значення лише окремих слів, другий тлумачив 1061 слово, перекладаючи їх на староукраїнську мову.

Найбільшою подією в українській лексикографії кінця XIX — початку XX ст. стало видання 4-томного «Словаря української мови» Бориса Грінченка (1907—1909), який не втратив своєї цінності й понині.

Значними здобутками в галузі української лексикографії по-значене ХХ століття. Вершиною української лексикографії став одинадцятитомний «Словник української мови», який налічує близько 150 000 слів. У 1983 році він був відзначений Державною премією ім. Т. Г. Шевченка.

Останнім часом вийшло чимало енциклопедичних і лінгвістичних словників, зокрема: «Енциклопедія української мови», «Новий тлумачний словник української мови» (у 3-х томах), «Словник іншомовних слів», «Словник епітетів української мови» і низка електронних словників, які дають змогу швидко їх використовувати.

Практикум

334 Прочитайте текст. Значення яких слів вам невідоме? Якими словниками доцільно скористатися, щоб знайти потрібну інформацію?

Не можна приписати формування літературної мови одній людині. Літературна мова виростає зі співпраці визначних і менш визнаних сучасників і з переємності досвіду й змагань поколінь. Проте не можна заперечувати й того, що окремі індивідуальності — письменники, журналісти, мовознавці — можуть надати літературній мові виразнішого характеру в певному напрямі. Якщо в цьому сенсі і з цими застереженнями спитати, хто, які індивідуальності особливо вирішально позначили своєю діяльністю дальший розвиток української літературної мови, то не буде перебільшенням назвати троє прізвищ: Тарас Шевченко, Борис Грінченко, Олекса Синявський. Шевченко заклав перші загальнонаціональні основи української мови свою *геніяльною* інтуїцією і своїм потужним впливом, зумовленим величиною його генія. Наступником поета став учитель Борис Грінченко. Своїм методичним підходом, своєю впертою працьовитістю й посидющістю дав досі неперевершенну словникову, а в межах словника і граматичну, і правописну

Мовні словники, у яких пояснюються значення слів, називаються **тлумачними**.

Тлумачні словники поділяють на історичні, фразеологічні, діалектні, словники мови окремих письменників.

Орфографічні словники є довідниками з написання слів.

Портал — великий сайт, що об'єднує різноманітні сервіси.
Генерація — створення, відтворення.

Орфоепічні словники подають відомості про вимову та наголошування слів.
Установлено, що дитина в 7 років уже використовує близько 5000 слів, а в 14 років — до 10 000. Обсяг словника конкретної особи залежить від роду її занять, освіченості та здібностей. Словник мови прозових творів Т. Г. Шевченка охоплює 20 000 слів.

кодифікацію літературної мови. Третім прийшов Синявський, науковець і професор університету, що вніс у проблеми нормалізації глибоке знання, науковий досвід і методу, не тільки відчуття тенденцій, а й розуміння їх (За Ю. Шевельовим).

- Поясніть, чим зумовлені варіанти у вимові й написанні виділеного слова. Про що це свідчить?

335 Ознайомтеся зі словниковими статтями «Словаря української мови» Бориса Грінченка. Проаналізуйте їх. Поясніть зміни в орфографії. До яких лексичних груп належать ці слова?

Краса́, -сí, ж. 1) Красота. Дочка в тебе буде на ввесь світ красою, а зять — на ввесь світ славою. К. ЧР. 56. Ой хоч знайдеш з русою косою, да не знайдеш з такою красою. Нп.

Краси набіратися. Хорошеть. Поки Явтух ріс та краси набірався, Фрузина ледачила, старілась. Св. Л. 65. 2) Раст. Amarantus caudatus L. ЗЮЗО. I. 111. Ум.

Красень, -ня, м. Красавець. Мир. ХРВ. 131.

Красивий, -а, -е. Придаючій красоту. Прибігли до його трупу, покропили цілющою водою — він сціливсь; покропили красивою — то був гарний, а це ще кращий став. Мнж.

Красий, -а, -е. Пестрий, разноцвітний. Вх. Зн. 29. Краса. Названіє коровы. Kolb. I.

Красило, -ла, с. Красная краска. Та й купили білила, ще й чорного чорнила, червоного красила: дідам бороди білити, хлопцям пояси красити, дівчатам запаски чернити. Грин. III. 95. Ив. 81.

- Складіть і запишіть речення із цими словами.

336 Прочитайте текст. Що нового ви дізналися про освітні сайти? Чи часто вам доводиться користуватися матеріалами з інтернетних джерел?

Метою сайту [tov.a.info](#) є створення довідково-інформаційного порталу* з української мови в мережі Інтернет та диспетчерського центру, який має обслуговувати цей інформаційний термінал, доповнювати інформацію та оновлювати її.

Інформаційно-довідковий портал з української мови надає можливість:

- оперативно ознайомити всіх користувачів з актуальними новинами у галузі української мови в усіх її аспектах і тим самим підвищувати рівень інформованості суспільства про сучасний стан та тенденції розвитку української мови;

- офіційно оприлюднювати зміни або доповнення, що трапляються або матимуть місце в українській мові;

- надавати оперативні консультації та роз'яснення з питань, пов'язаних з українською мовою, шляхом залучення фахівців-україністів, які зможуть через інтернетну мережу коментувати та роз'яснювати складні питання;

- перевіряти написання слів української мови;

- об'єднувати фахівців-лінгвістів, організовувати мовознавчі семінари, круглі столи, конференції в режимі online, а це означає — генерація* нових ідей, концепцій, підвищення рівня інформованості як фахівців, так і широкого загалу.

Проект розрахований на широке коло користувачів: філогів-україністів, учнів закладів загальної середньої освіти

та коледжів, абітурієнтів, студентів-філологів та інших спеціальностей вищих закладів освіти; усіх, хто спілкується українською мовою в повсякденному житті.

- Визначте переваги й недоліки в роботі з інтернетними джерелами.
- Розкажіть про інші освітні сайти. Яким з них ви віддаєте перевагу? Чому?

337 Прочитайте. Про яке явище йдеться в тексті? Із чим воно пов'язане?

У нас шляхи називають гостинцями, бо галичани гостей далеких і близьких сподівалися, сподіваються і будуть сподіватися...

Я задумуюся часто. Чого-то ми все рідше й рідше називамо шляхи гостинцями? Відколи нарядили їх у асфальт, ніби у фрак заморський, то одразу взяли до вжитку чуже, важке й глухе слово «шосе». А в слові «гостинець» вчувається гість. Пасує з хлібом-сіллю виходити на гостинець, бо це слово до слова «хліб» пасує. Ми не відкидаємо й слова «шосе» — тільки хай би воно постояло трохи в синонімічній черві...

Словники — музей слів, у них місце і для старого, і для нового слова знайдеться (*За С. Пушником*).

- З'ясуйте спосіб творення слів заморський, відкидати, словники.
- Пригадайте, чому традиційно в Україні гостей зустрічають хлібом-сіллю.
- Уявіть, що ви — лексикограф, тобто укладач словників. Поясніть значення слова *гостинець*, написавши коротеньку словникову статтю.

338 З'ясуйте за допомогою словників чи інтернетних джерел значення поданих слів.

Свічадо, робітня, жовтавий, літепло, лівиця, сливе, рінь, пря, реченець, дивниця, пішаниця, десница, десниця, дещиця, герць.

СПІЛКУВАННЯ

339 Складіть діалог на одну з тем: «Чи замінить у майбутньому Інтернет учителя?», «Роль Інтернету в оволодінні мовою», «Чому Інтернет не вважають досконалим засобом навчання?».

Домашнє завдання

340 Підготуйте реферат на одну з тем.

1. «Лексикографія як галузь мовознавчої науки».
2. «Словникове багатство України».
3. «Автори словників — подвижники, титани праці».
4. «Побудова словника і словникової статті» (на матеріалі конкретного словника).
5. «Читання словників — то інтелектуальне і духовне зростання».
6. «Українські письменники і вчені про користь словників».

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Що ви запам'ятали про історію українського словникарства?

— У чому полягало значення лексикографічних праць Лаврентія Зизанія й Памво Беринди?

— Схарактеризуйте особливості застосування електронних джерел.

МОРФЕМІКА І СЛОВОТВІР

Мовне портфоліо

- Упродовж опанування розділу підготуйте проект «Новітні запозичення та їхні українські відповідники». Результати виконання проекту подайте як короткий тлумачний словник.

§ 49

МОРФЕМНА І СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА СЛОВА. ОСНОВА ПОХІДНА І НЕПОХІДНА. ТВІРНА ОСНОВА

Морфеми — це атоми семантичної структури, тоді як слова — молекули.

B. Русанівський

Буду я навчатись мови золотої

Словотвір — розділ науки про мову, що вивчає будову слів та способи їх творення.

Морфеміка — учення про значущі частини слова (морфеми). Морфеміка обслуговує дві дисципліни: словотвір і морфологію, адже морфеми виконують як словотвірні, так і словозмінні функції.

Морфема — це найменша неподільна значуча частина слова.

За значенням і функцією в структурі слова морфеми поділяються на **кореневі** і **службові (афіксальні)**.

Корені бувають нез'язані і з'язані. **Нез'язаний (вільний) корінь** може існувати як самостійне слово: **ліс, лісок, узлісся**. **З'язаний корінь** у сучасній мові може виявити себе лише в поєднанні зі службовими морфемами (префіксами, суфіксами): корінь **-н-** (**відняти, підняти, розняти**) самостійно існувати не може, виступає лише в похідних словах.

Непохідна основа — це основа, у складі якої не можна виділити словотвірні афікси і яка не мотивується через зв'язки зі спільнокореневими словами: **сонце, білий, сніг**.

Похідна основа — це основа, у складі якої, крім кореня, є ще словотвірні афікси і яка мотивується через зв'язки зі спільнокореневими словами: **морозиво ← мороз, правдивий ← правда**.

Афікс (від лат. *affixus* — прикріплений) є носієм словотвірного та граматичного значень слова і служить засобом творення похідних слів і форм того ж слова.

Види афіксів

за місцем

префікс, суфікс,
закінчення (флексія),
постфікс

за функцією

словотвірні

граматичні

формотвірні

словозмінні

Формотвірні афікси беруть участь у творенні форм того самого слова: 1) суфікс *-ти-* в дієсловах утворює форму інфінітива (*читати*); суфікс *-в-* (-л-) — форми минулого часу (*писав, писали*); 2) суфікси *-ш-, -иш-* служать для утворення вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників (*довгий — довший, довго — довше*) та ін.

До **словозмінних афіксів** належить закінчення (флексія) (*бігаю, бігаєш, бігає, бігаємо*).

Практикум

У давнину префікси були повнозначними словами, які поступово перетворилися на прийменники або частки, а далі частина їх перейшла в префікси. У наш час також відбувається перехід повнозначних слів у словотворчі морфеми. Особливо помітне це явище в словах-інтернаціоналізмах, які приєднуються до кореня перед ним і виконують роль префікса: *авіа-, авто-, агро-, кіно-, мото-* (*авіамотор, автомобіль, кінотеатр, мотогонки*). Кінцеві елементи складних слів виконують роль суфіків: *-бокий, -думець, -званаєць, -лов, -люб* (*однобокий, однодумець, шевченкознавець, риболов, книгоряб*).

341 Графічно визначте будову слова. Дайте характеристику кожної частини слова.

Музикант, прочитали, промова, прекрасний, хлопчена, прискорювати, задерев'янілий, по-нашому, недокінчений, безжурно, примирення, захист, гідність, заморський, розпалив.

342 Завдання за вибором. Запишіть спільнокореневі слова в одну колонку, а форми слів — у другу.

- A** Блакить, блакитноока, блакитної, блакитніє, блакиті, поблакитнішати, блакитніша, блакиттю, блакитні, блакитнувати, блакитною.
- B** Вовк, вовчок, вовка, вовчик, вовки, вовчище, вовкулака, вовчисько, вовками, вовків, вовчен'ку.

343 Прочитайте. Визначте основу і закінчення виділених слів. Це спільнокореневі слова чи форми слова?

1. Воскову кульку опускаю в нірку, щоб вивудити звідти *павучка*. І він вчепився, той дурний *павук*, той хрестовик, страхітний *павучисько* (В. Бровченко). 2. В землю ввігнали за мить єдину *зеренце*, *зерно*, хлібну *зернину* (А. Малишко).

344 Завдання за вибором. Запишіть слова у дві колонки: 1) з граматичними афіксами, 2) зі словотвірними афіксами.

- A** Мудрий, мудрагель, мудрація, мудрець, мудрість, мудріти, мудрішати, мудрований, мудроці, мудрування, мудрувати, мудро, помудрішаю.
- B** Веселій, веселик, весело, веселіш, веселенько, веселиця, веселісінький, веселість, веселіти, веселішати, веселоці, веселун, веселуха, весельчак, звеселився, повеселішав.
- Визначте морфемну будову 3–4 слів (за вибором).

345 Прочитайте уривок з вірша О. Тебешевської. Знайдіть слова зі словотвірними афіксами.

Немилосердно час біжить,
Зливаються вселенські ріки,
Дороги сходяться на мить
І розминаються навіки.

- Напишіть есе, продовживши тему поезії.

346 Утворіть спільнокореневі слова від поданих так, щоб це були інші частини мови.

Білий, п'ять, свіжий, лід, комп'ютер, мрія, чайка, читати.

СПІЛКУВАННЯ

347 Обґрунтуйте висловлення Артура Кларка: «Єдиний спосіб розширити межі можливого — зробити крок у неможливе».

Домашнє завдання

348 Відредагуйте речення, замінивши спільнокореневі слова синонімами.

1. Батьки нас вчать любити Батьківщину.
2. Тільки нероба нічого не робить.
3. Хороший брат буде завжди брататися.
4. Народний артист — улюбленаць народу.
5. Гріє молоді душі молодий запал.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
- Який зв'язок простежується між морфемікою, словотвором і морфологією?

— Яка різниця між формотвірними і словотвірними афіксами? Проілюструйте відповідь прикладами.

§ 50
**ОСНОВНІ СПОСОБИ СЛОВОТВОРУ.
ІСТОРИЧНІ ЗМІНИ В МОРФЕМНОМУ СКЛАДІ СЛОВА.
ЕТИМОЛОГІЯ ЯК УЧЕННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ СЛІВ**

Вічним двигуном у мові є словотвір. Механізм словотвору діє без перепочинку, виготовляючи потрібні для людини слова.

I. Вихованець

Буду я навчатись мови золотої

Словотвір — це розділ мовознавства, який вивчає структуру слова за способом творення його.

НЕМОРФОЛОГІЧНІ СПОСОБИ ТВОРЕННЯ СЛІВ

Морфолого-сintаксичний	творення похідних унаслідок переходу слів з однієї частини мови в іншу	Поранений тихо стогнав.
Лексико-сintаксичний	творення нового слова внаслідок поступового злиття (зрошення) слово-сполучення в одне слово	одинадцять, сімсот, обидва, сьогодні, горілиць, утридорога, чимдуж
Лексико-семантичний	творення нового слова внаслідок зміни значення, що призводить до омонімії	Дніпро (річка) → «Дніпро» (готель), супутник (людина) → супутник (літальний апарат)

Практикум

349 Прочитайте. Випишіть виділені слова й утворіть від них усі можливі похідні.

Корені можна характеризувати так, як і учнів у класі. Одні з них трудівники. Інші живуть собі тихо, не втручаються в усі сфери життя. Серед 12 тисяч коренів виділяється активне ядро з трьох сотень, навколо якого групуються 20 тисяч слів. Твірними в таких гніздах є слова, що виражають життєво важливі для людини поняття: *бути, мати, нести, ходити, робити, земля, хліб, сіль, білий* (Н. Клименко).

- Позначте схематично словотвірні засоби (префікси, суфікси); визначте, до яких частин мови належать утворені слова.

350 Прочитайте текст. Складіть запитання до статті. Наведіть власні приклади.

ІСТОРИЧНІ ЗМІНИ В МОРФЕМНІЙ СТРУКТУРІ СЛОВА

У процесі історичного розвитку мови первинний морфемний склад слова може зазнавати змін.

Спрощення — це такий процес, коли членована на морфеми основа перетворюється на нечленовану: *вікно* — в минулому в основі виділявся корінь *-ок-* і суфікс *-н-*; у словах *пир, жир, шило, мило, знак* суфікси *-р-, -л-, -к-* зрослися з коренями.

Перерозклад — це переміщення від однієї морфеми до іншої, в результаті чого кількість морфем залишається та-кою ж, але співвідношення між ними змінюється.

У словах *руками, межами* у праслов'янський період *-а-* належало до основи, а закінчення було *-ми*. У такий спосіб виникають так звані складні суфікси *-анин-, -чанин-, -івськ-, -ансък-, -ність-*: *полтавчанин, батьківський*. Зрідка це явище трапляється і серед префіксів: *знедолити, обезболити*.

Ускладненням називається такий процес, унаслідок якого в межах морфемно нечленованих слів починають виділятися ті або інші морфеми. У словах *танок, ранок* виділяється суфікс *-ок-* за аналогією до слів *свідок, випадок* (М. Плющ).

351 Спишіть текст. У виділених словах визначте морфемну структуру. З'ясуйте словотвірне значення, аргументовано доведіть належність до виділеного вами словотвірного типу.

Дню мій стоболісний,
дню чорногрецький
Надзір — правдивий,
від правди — далекий,
Буйний, громохкий, підступний, солодкий,
Предовгий для марень, для дій — закороткий.

(І. Драч)

352 Завдання за вибором. Визначте в словах твірну основу й словотвірні афікси. Позначте схематично словотвірні засоби.

- A** Море, моряк, морський, приморський, заморський, морячка, морячок.
- B** Читати, читання, читанка, перечитувати, читач, зачитатися, читальня.

353 Визначте, яка основа є твірною для поданих слів.

Прибігти (бігти, біганина, біг). Навпросте́ць (простувати, простак, прости́й). Медичний (медик, медицина, медикаменти). Мудре́ць (мудро́ці, мудрий, мудрі́сть). Багатий (бага́тство, багач, багато). Веселий (веселка, веселі́сть, веселити). Гайочок (гай, гайок, гайови́й). Привести (водити, вести, приведені́й).

354 Знайдіть помилки у визначені твірної основи.

Посміх ← посміхатися. Вимисел ← вимислiti. Відлітati ← відліт. Переходити ← перехiд. Вирізати ← виріз. Забіг ← забігати. Підхід ← підходити. Наділяти ← надiл.

355 Утворіть префіксальним способом спільнокореневі слова. Якого значення словам надають префікси? Як можна назвати однакові префікси, що утворюють різні частини мови?

Спів, звук, смак, свист; гадати, мити, рости, сипати; високий, широкий, гострий, чистий, великий, корисливий, системний, художній, хитрий, рідний.

- Поясніть правопис префіксів.

356 Випишіть у дві колонки слова: 1) з новим лексичним значенням; 2) з новими відтінками в значенні. Визначте спосіб творення графічно.

Іскрина, іскристий, іскрити, іскряний, іскринка, іскровий; кавунець, кавунисько, кавунячча, кавунище, кавуновий, кавунчик; квіточка, квітник, квітникар, квітничок, квітонька, квітника́рство, квітнути, квітнення.

357 Поясніть, чи можна на підставі того, що слово має префікс і суфікс, вважати, що воно утворене суфіксально-префіксальним способом. Виконайте словотвірний розбір слів.

Уболівальник, звільнений, підпорядкований, прикордонник, зварник, обхідник, заклопотаність, співдружність, схвалений, оповідач, надкласовий, безгрішний, підфарник.

358 Прочитайте текст. Що нового ви дізналися з нього? У чому полягає роль етимології?

Етимологія — розділ мовознавства, що вивчає походження слів. Термін уживається також у значенні «походження слова».

Завдання й основна мета етимології — знайти й пояснити давні (первинні) значення та форми слів. Важливим поняттям етимології є внутрішня форма, тобто спосіб мотивації слова, семантична й структурна співвіднесеність морфем, з яких воно складається, з іншими морфемами.

Вибір ознаки, що лежить в основі називання, тобто є внутрішньою формою, не завжди визначається її важливістю. Нею може бути одна з багатьох ознак, яка випадково привернула увагу. Це є причиною того, що в різних мовах один і той самий предмет називається на основі різних ознак. Пор.: укр. *швець* — «той, що шие», рос. *сапожник* — «той, хто робить чоботи (рос. сапоги)», болг. *обущар* — «той, хто робить взуття», нім. *Schuhmacher* — «той, хто робить черевики»; укр. *пролісок* — «такий, що росте на узліссі», рос. *подсніжник* — «такий, що цвіте під снігом», нім. *Schneeglockchen* — «сніжний дзвіночок», англ. *snowdrop* — «сніжна крапля» (За М. Кочерганом).

1. **Суфіксально-префіксальний спосіб** полягає в одночасному приєднанні до твірної основи суфікса та префікса:
стіна → *про-стін-ок*;
без атома → *без-атом-н-ий*;
народ → *об-народ-ува-ти*;
вовк → *по-вовч-и*.
2. **Безсуфіксний спосіб** полягає в тому, що від слова, яке є твірною основовою, відкидається закінчення або одночасно із закінченням і словотвірний суфікс:
син-й → *синь*;
відвар-и-ти → *відвар*.
3. **Основоскладання** полягає в утворенні складного слова шляхом поєднання основ двох або більше слів: *босі ноги* → *босоніж*.
4. **Складання скорочених слів:** *Київпастранс, НАТО, КВК*.

359 Прочитайте уривок з роману Є. Гуцала «Позичений чоловік». Поясніть, як автор робить цікаві спроби етимологізації української мови.

Кожна людина схожа на щось чи на когось, і, видно, не просто народ колись давав, нагороджував, ліпив саме такі прізвища, а не інші. Коли чоловік нині в паспорті пишеться Вовк, то, либоно, його пращур своєю поведінкою чи подобою нагадував хижого сіроманця; а коли тепер чоловік знаний як Пшеничний, то в давнину безпремінно був не тільки хліборобом-селянином, а й полюбляв пшеницю-пашницю.

360 Виконайте етимологічний розбір слів, використовуючи тлумачні, етимологічні словники.

Знак, знамено, стяг, батько, віра, держава, правда.

СПІЛКУВАННЯ

361 Чи погоджуєтесь ви з думкою: «Для того, щоб змінити світ, треба спочатку змінити себе»?

Домашнє завдання

362 Підготуйте лінгвістичне повідомлення на одну з тем: «Роль префіксів у збагаченні словника рідної мови», «Роль суфіксів у словотворенні».

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які є способи словотвору в українській мові?
 - Які з них найбільш продуктивні?
 - Про що можна дізнатися з етимологічного словника, крім походження слова?

§ 51

СЛОВОТВІР ІМЕННИКІВ, ПРИКМЕТНИКІВ, ДІЄСЛІВ, ПРИСЛІВНИКІВ

Граматиці підкоряються навіть імператори.

Латинське прислів'я

Буду я навчатись мови золотої

Назви осіб за національністю і територіальною ознакою творяться від іменникових основ — назв топонімів. Найуживаніші суфікси в цих словотвірних типах для назв чоловічого роду *-ин*, *-анин(-янин)*: грузин, галичанин; *-ець(-анець)*: полтавець, американець; *-ич* (*русиch*), *-ак(-як)*: словак, подоляк; *-ит*: одесит.

Назви осіб жіночої статі цього розряду творяться за допомогою суфікса *-ка(a)*, який приєднується до повної або усіченої основи: *білорус* — *білоруска*, *грузин* — *грузинка*, *парижанин* — *парижанка*.

Присвійні прикметники творяться від основ іменників, що позначають людей або тварин:

іменники чоловічого роду II відміни	+ суфікс <i>-ів-</i> (-ов-, -ев-, -ев-)	брат — братів (брата), Іван — Іванів , тигр — тигровий
іменники I відміни	+ суфікс <i>-ин-</i> (<i>-ін-</i>)	сестра — сестрин , Микола — Миколин

При творенні відносних прикметників від географічних назв широко використовується суфікс **-ськ-** і його варіанти **-зък-, -цък-:** **Київ — київський, Париж — паризький, Бахмач — бахмацький.**

Дієслова утворюються від дієслівних основ:

за допомогою префіксів у-(в-), від-(од-),ви-, до-, з-, за-, на-, над-, по-, роз-, про-, пере-	різати — урізати, відрізати, вирізати, дорізати, зрізати, зарізати, нарізати, надрізати, порізати, розрізати, прорізати, перерізати
--	--

за допомогою суфіксів (дієслова недоконаного виду від дієслів доконаного виду і навпаки)	розклести — розкладати, колоти — колинути
--	--

суфіксально-префіксальним способом (дієслова зі значенням супровідної або повторюваної дії)	підморгувати, погукувати
---	---------------------------------

При творенні дієслів від інших частин мови продуктивним є суфіксальний спосіб: **весна — весніти, прозорий — прозоріти, четверта частина — четвертувати, ой — оїкати, ні — нікати;** суфіксально-префіксальний спосіб: **зброя — обезбройти, синій — посиніти, цілий — зцілити** та ін.

Прислівники від інших частин мови **творяться** суфіксальним способом: **тихо, ранком, кроком;** незначне місце займає префіксальний спосіб: **понині, позаторік, забагато.**

Практикум

ЯК ПРАВИЛЬНО?

Слова **лісостеп, залізобетон** пишемо разом, бо вони утворені з двох іменникових основ за допомогою сполучного голосного **о** і виражают одне поняття. Якщо сполучний голосний поєднує два самостійні іменники на означення окремих понять, пишемо через дефіс: **монголотатари, угро-фіни.**

363 Як називають жителів м. Буча Київської області: **бучанинами, бучанами чи бучівцями?** Утворіть назви осіб за територіальною ознакою міст вашої області.

364 Утворіть присвійні прикметники від поданих імен.

Олег, Назар, Богдан, Ігор, Леся, Марія, Олексій, Галія, Наталка, Катерина, Андрій, Віталій, Марина, Андрусь, Івась, Олекса, Микита, Марко, Сергій, Раїя, Алла, Ася.

365 Утворіть присвійні прикметники від поданих іменників. Поясніть, які зміни приголосних відбуваються.

Одеса, Полоцьк, Запоріжжя, Бахмут, Лебедин, Кривий Ріг, Галич, Калуш, Луцьк, Глухів, Бровари, Чортомлик, Велика Лепетиха, Бахмач, Мерефа, Харків.

366 Утворіть іменники — назви осіб чоловічої та жіночої статі за територіальною ознакою.

Донецьк, Херсон, Рівне, Тернопіль, Запоріжжя, Кривий Ріг, Львів, Харків, Суми, Тблісі, Каховка, Луцьк, Житомир.

367 Спишіть, поясніть, яким способом утворено дієслова і прислівники, назвіть твірні основи.

Потяглися журавлі в далеч плавко.
Доганяв їх листопад за селом.
А один, як сирота, гірко плакав
З перебитим у лікті крилом.

А ішов собі хлоп'як через луки.
Запримітив сірому здаля.
Він узяв, як дитину, на руки
І додому приніс журавля.

(Б. Олійник)

СПІЛКУВАННЯ

368 Обговоріть з однокласниками вислів Б. Грасіана «Нехай буде твоє спілкування з друзями школою знань, а бесіда — вишукано прiemним навчанням». Які настанови автора в спілкуванні вам імпонують і чому?

Домашнє завдання

369 Складіть невеликий твір-розповідь з теми «У туристичну поїздку (на екскурсію) всією сім'єю (всім класом)», уживаючи іменники, прикметники, дієслова та прислівники, словотвір яких було вивчено на уроці.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
— Які суфікси є найпродуктивнішими для утворення іменників, що позначають назви осіб за національністю та територіальною ознакою? Наведіть приклади.

— Чому від імені *Кость* утворено присвійний прикметник за допомогою суфікса *-ів* — *Костів*, а від імені *Микола* — за допомогою суфікса *-ин* — *Миколин*?

— Якими способами творяться дієслова та прислівники? Наведіть приклади.

§ 52

СКЛАДНІ, СКЛАДНОСКОРОЧЕНІ СЛОВА, СПОСОБИ ЇХ ТВОРЕННЯ ТА НАПИСАННЯ

У громаді складних слів трапляються маленькі словотвірні дива. Опадання листя народ поетично нарік словами падолист і листопад.

I. Вихованець

Буду я навчатись мови золотої

СКЛАДНІ СЛОВА

Так уже заведено в нашій мові, що складне слово, як тільки з'являється на світ, відразу визнає подвійну залежність. З одного боку, воно прилаштоване до своїх кровних родичів — співвідносного словосполучення та інших складних слів. З другого, потрапляє в полон афіксального словотворення. І тут перед нами розгортається дивна картина. Чим сильніший цей полон, тим більше вкорінюється складне слово в мові, заводить власну родину похідних, утворюваних від нього за допомогою префіксів та суфіксів. Адже воно саме стає родоначальником словотвірного гнізда й торує цією дорогою в ролі твірного. Проте як би не хотілося складному слову бути на цьому шляху звичайнісінькою афіксальною одиницею, йому це не вдається: заважає походження, навіть своя двохосновна структура (Н. Клименко).

370 Визначте стиль мовлення тексту теоретичного матеріалу. Проілюструйте думку вченого власними прикладами.

371 Погрупуйте слова у дві колонки: 1) складні; 2) складноскорочені. Поясніть їх значення та написання. Розкажіть про способи творення складноскорочених слів.

Благоустрій, водолаз, міськбанк, біло-рожевий, світлошкірий, законопроект, квартбюро, земфонд, райцентр, комбриг, військовослужбовець, державно-правовий, спортпрогноз, держбюджет, блок-система, член-кореспондент.

372 Утворіть слова способом осново- і словоскладання.

Аварійний, небезпечний. Більш, менш. Взаємний, діяти. Сухий, стояти. Сталь, варити. Видимо, невидимо. Хліб, сіль. Хліб, робити. Блякливий, синій. Вапняний, піщаний. В один раз. Багато, рік. Час, писати. Випуклий, вгнутий. Сухий, віяти.

373 Утворіть складноскорочені слова. Поясніть їх правопис. З п'ятьма з них складіть речення.

Європейське космічне агентство. Банк міжнародних розрахунків. Донецький басейн. Бюро міжнародного молодіжного туризму. Національна академія наук України. Міністерство фінансів. Об'єднані Арабські Емірати. Бюро закордонної науково-технічної інформації. Автоматизована система управління. Європейське економічне співтовариство. Будівельно-монтажне управління. Міжнародний валютний фонд.

374 Погрупуйте слова у дві колонки: 1) складні безсуфіксальні; 2) складні суфіксальні. Позначте словотвірні суфікси.

Бензобак, бензозаправник, автопоїлка, автобудівник, вагонобудівний, вагонообіг, вовнозаготівля, вовнообробний, газонафтний, ґрунтопідпушувач, авіатранспорт, авіаносець.

375 Чи знаєте ви, скільки може бути складено слів з першою частиною *кіно-*? Запишіть усі відомі вам і порівняйте з кількістю слів у «Словнику-довіднику з правопису та слововживання» С. Головащука (або іншого автора).

376 Запишіть складні слова, знімаючи риску.

Автопоїзд/вуглевоз, вантажо/обіг, *гео/ботаніка*, експерт/почеркознавець, *відео/грама, горо/утворення*, замок/бліскавка, лікар/ортопед, дво/томник, *космонавт/дослідник*.

- Складіть речення з виділеними словами.

377 Прочитайте вірш Л. Костенко. Виконайте словотвірний аналіз виділених слів.

Не знав, не знав *звіздар гостробородий*,
що в *антисвіті* є *антизірки*,
що у народах є *антинароди*,
що у *століттях* є *антивіки*.
Це знаю я. *Жалій* мене, звіздарю!
Це знаю я. *I голову хилю*.
У антисвіті зірочкою марю,
в *антинароді* свій народ люблю.

УЖИВАЙТЕ ПРАВИЛЬНО

У засобах масової комунікації широко вживають словосполучення безвіз, який часто пишуть в лапках: «безвіз». Варто пам'ятати, що в офіційно-діловій сфері потрібно вживати тільки термінологічне словосполучення **безвізний режим**, а в неофіційній — його можна замінювати розмовним однослівним відповідником **безвіз** і писати без лапок! (За К. Городенською)

- Якого змісту надає висловленню повторення словотвірного компонента *анти*? Як ви розумієте останній рядок поезії?

378 Прокоментуйте думку мовознавця. Наведіть власні приклади.

При лексико-синтаксичному способі словосполучення застигає в своїй формі, кам'яні і зливається в одне слово без словотворчих засобів. Наприклад: *Тягниядно, майбутнє* (має бути) (К. Городенська).

379 Прочитайте. До виділених слів доберіть омоніми. Поясніть їх значення. Як називається цей спосіб словотвору?

1. Ми знов і знов розгортаємо немеркнучі сторінки «*Кобзаря*» (О. Гончар). 2. На березі Росі в *Білій Церкві* у 1797–1829 роки створено декоративно-пейзажний парк «*Олександрія*». 3. Прекрасні *схід* і *захід* сонця, один від другого урочистіші (О. Довженко). 4. *Місяць* — цікаве й малодосліджене небесне тіло (З *підручника*).

- Поясніть правопис слів із великої літери.

СПІЛКУВАННЯ

380 Поділіться думками. Спростуйте або підтримайте тезу: «Убогий духом не може бути багатим»...

Домашнє завдання

381 Виконайте словотвірний розбір виділених слів. Поясніть їх значення, ураховуючи значення твірних основ і зміст усього речення.

1. З часів *прапрадіда* Гомера аж до сьогоднішнього дня не має кращого гримера, ніж *добросовісна* брехня (Л. Костенко).
2. Сумно, сумно серед неба. Сяє *білоніцій* (Т. Шевченко). 3. На ще вогких пагорках, на схилах зацвіли наші перші весняні квіти — *мати-й-мачуха* (О. Копиленко).

- Визначте з-поміж поданих речень односкладні й двоскладні неповні. Чим вони різняться?

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.

— Які є способи творення складних та складноскорочених слів?

— Коли складні слова пишуться через дефіс, а коли разом? Наведіть приклади.

§ 53

СТИЛІСТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ СЛОВОТВОРУ

Буду я навчатись мови золотої

Засоби словотвору знаходять своє стилістичне застосування. Стилістичні можливості словотвору виявляються, насамперед, у синонімії словотвірних афіксів.

Суфікси вносять додаткові відтінки й надають словам емоційного характеру: *рука* — *ручка, рученька, ручена, ручице*. До суфіксів

книжного забарвлення належать ті, які утворюють загальній абстрактні назви, назви определені дії. Це віддієслівні іменники на *-ння*, *-ття*: *становлення*, *забуття*. Ці суфікси є продуктивними в офіційно-діловому, науковому та публіцистичному стилях: «збагачення незначної купки за рахунок збіднення основної маси населення».

Книжного відтінку надають словам суфікси *-ізм* (*-изм*, *-їзм*), *-ств(о)*, *-зв(о)*, *-чув(о)*, *-ість*: *історизм*, *натуралізм*, *людство*, *дійсність*, *посередництво*. Вони характерні для всіх стилів. Наприклад: Для моого **хазяйства** це **полегкість**; Цей вечір повен смутку **й доброти**, і **ніжності**, **й роздумливості** повен (С. Тельнюк); Врахає **універсальність** перекладацької праці Лукаша (Г. Кочур).

Суфікси суб'єктивної оцінки (здрібнілості та збільшеності) слугують у тексті засобами ліризму, інтимізації: *блесенький*, *блісінький*; *тонесенький*, *тонісінський*; *ластів'ята*. Наприклад: Зорянь усі на бабусю, чогось сподіваються. Побідкалась старенька, стала жалувати дітей: — Гарні і любі **діточки**..., а **гостинчика** немає, **ластів'ята**, — не купила (С. Васильченко).

У поетичних творах слова з пестливо-здрібнілими суфіксами сприяють передачі психологічних переживань і почуттів:

Чайки! Чайки! Ласкаві птиці...

Хоч дрібку рідної землиці

З маленьких ніжок обтрусять (Яр Славутич).

Збірно-неважливі суфікси *-н(я)*, *-в(а)* надають словам негативного забарвлення: *Поспішала на Каховку звідусіль пазуриста стетова хижачня* (О. Гончар).

Слова, утворені основою і словоскладанням як стилістичний засіб найбільш поширені в офіційно-ділових, наукових і публіцистичних текстах. Виразно книжне забарвлення мають іншомовні словотвірні морфеми *гідро-*, *гео-*, *-лог*, *-філ*, *-ман*, *псевдо-* та українські *само-*, *мало-*, *багато-*: *гідропоніка*, *географія*, *палеонтолог*, *слов'янофіл*, *меломанія*. Українські варіанти складних слів більш образні, експресивні: *пейзаж* — *краєвид*, *фонтан* — *водограй*.

Повторення того самого кореня в різних словах і формах називається **тавтологією**: *травнева гроза на початку травня*.

Тавтологія переобтяжує текст, створює надлишковість, порушує його милозвучність та емоційно-експресивне сприйняття.

Однак тавтологію часто використовують письменники як стилістичний прийом підсилення значення одного слова його словотвірним варіантом: *Щось шепотом шепоче, щось шумом шумить, щось плаче над вбитим селом* (М. Черемшина).

У народних думах, казках, піснях, прислів'ях і приказках тавтологія може поєднуватися з іншою стилістичною фігурою — **плеоназмом**. Це нагромадження синонімічних слів, у тому числі спільнокореневих: *квилить-проквилляє*, *кличе-викликає*, *тьма-тьмуща*.

Практикум

382 Прочитайте текст. Прокоментуйте стилістичне використання засобів словотвору.

Небо ще було прозоре, але то вже стояли передостанні погожі дні. І вода у ставу щодень темнішала і крижаніла, а вранці довгі

Повтор того самого або спільнокореневих слів (**тавтологія**) переобтяжує текст, створює надлишковість, порушує його милозвучність, та емоційно-експресивне сприйняття. У мовлені тавтології необхідно уникати. Однак повтор часто використовують письменники в художній літературі як стилістичний прийом підсилення значення одного слова його словотвірним варіантом.

У науковому стилі повторюваність термінів є однією з його визначальних рис.

пасма трави були геть сиві від паморозі. Але осінь закінчувалася тоді, коли на солоденькій яблуні не лишалося жодного листка — одні зеленкуваті яблука-дички. Так вона й стояла, аж поки не били сильні морози. Тоді плоди коричневіли на гілках, а все рівно не падали. Та інколи, засунувши руку у сніг, а далі у суху промерзлу травичку, вона могла ще віднайти зелене тверде яблучко, ніби щойно з гілки, солодке-пресолодке. Те, що приходить пізно, завжди найдорожче, але й сумне (Т. Крижанівська).

383 Прочитайте приказки і прислів'я. З якою метою спільнокореневі слова вжито в тому самому реченні?

1. Життя прожити — не поле перейти. 2. Вчення в щасті прикрашає, а в нещасті утішає. 3. Правда і з дна моря виринає, а неправда потопає. 4. Не хвалиться мудрий мудростю, а сильний силою. 5. Який росток, такий паросток. 6. На безриб'ї і рак риба. 7. Недосіл на столі, а пересіл на голові.

384 Прочитайте. Визначте стиль і тип мовлення тексту. Чи є в тексті повтор тих самих чи спільнокореневих слів? Спробуйте замінити повтори синонімами. Як це впливає на зміст? Чи доцільна така заміна в текстах наукового стилю?

НІЧНЕ НЕБО

Коли ти піднімаєш очі до нічного неба, то справді дивишся із Землі в глибини космосу, в безкінечний океан зірок.

Зірки — це кулі дуже гарячого газу, що своїми розмірами набагато перевищують Землю. Залежно від температури вони можуть світитися голубим, жовтим або червоним світлом. Зірки, що ніби хаотично розкидані на нічному небі, на окремих його ділянках утворюють щось подібне до візерунків, що називають групами зірок. Такі групи є частинами більших зіркових малюнків — сузір'їв. Сузір'ям дано назви різних тварин, людей і речей, але дуже рідко трапляється, що їх контури відповідають їх назвам (З «Енциклопедії навколошнього світу»).

СПІЛКУВАННЯ

385 Обговоріть проблему «Що значить бути людиною». Розкрийте ваше ставлення до війн. Уживайте слова, різні за способом творення.

Домашнє завдання

386 Виконайте одне із завдань.

A Випишіть із текстів художнього, публіцистичного, наукового стилів 5–6 прикладів стилістичного застосування засобів словотвору. Схарактеризуйте їх усно.

B Випишіть з українських народних дум 5–6 прикладів тавтології. Яка мета їх використання?

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які засоби словотвору найчастіше виявляють свої стилістичні можливості? Наведіть приклади.

— З якою метою письменники використовують у художніх творах тавтологію?

УКРАЇНСЬКА МОРФОЛОГІЯ

Мовне портфоліо

- Упродовж опанування розділу підготуйте проект «Хрестоматія лінгвістичних мініатюр», що складається зі стислих образних текстів про частини

мови. Запропонуйте лінгвістичні мініатюри, складені мовознавцями, письменниками, а також вами.

§ 54

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ, ЗНАЧЕННЯ І ФОРМИ. ОСНОВНІ СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ГРАМАТИЧНИХ ЗНАЧЕНЬ

Досконале засвоєння граматики — це насамперед творчість, творення мовлення, вияв свого «я».

I. Вихованець

Буду я навчатись мови золотої

Океан слів — це безмежжя, незліченність, схильність до необмеженого поповнення. Граматика ж — мудрий господар, володар цього океану. На противагу безмежжю слів граматика — стисливість, суворі правила, які легко застосувати (*I. Вихованець*).

Основними поняттями морфології є граматичне значення, граматична форма, словоформа та частини мови.

Словоформа — це конкретна граматична форма слова: *моя школа* (Н. в.), *іду до школи* (Р. в.), *дізнався в школі* (Д. в.).

Граматичне значення об'єднує граматично цілі групи або класи слів. Наприклад, іменники *герой*, *солдат*, *будинок*, *сад* мають однакові граматичні значення називного відмінка, числа однини, виражають належність до чоловічого роду, мають загальне значення предметності. Неповнозначні слова не є носіями граматичних значень.

Граматичне значення може виражатися закінченням (*хáта* — Н. в., *хáти* — Р. в.); афіксами (*виступáти* — недок. вид, *вýступíти* — докон. вид); перенесенням наголосу (*веснú* — Р. в. одн., *вéсни* — Н. в. мн.); службовим словом (*спíвала б, на землі, хай будує*).

Граматична форма — це сукупність граматичних значень і відповідних засобів вираження їх у конкретному випадку вживання слова. Наприклад, у слові *гарний* закінчення *-ий* виражає значення роду (чоловічий), числа (одніна), відмінка (називний).

Вибір варіантів граматичних форм регулюються граматичними нормами.

Граматична категорія (від грец. *kategoria* — судження) є тим загальним (родовим), що знаходить свій вияв у частковому (видовому) — у граматичному значенні, у конкретних граматичних формах. Наприклад, у категорії відмінка іменників узагальнюється вся різноманітність семи відмінків і система відмінкових форм, дієслівна категорія особи об'єднує граматичні значення 1-ї, 2-ї і 3-ї особи, що виявляються у відповідних граматичних формах.

Парадигма — сукупність усіх граматичних форм слова, що використовуються для вираження відповідних граматичних значень. Парадигму мають тільки змінювані слова.

Практикум

Видозміні слова, що служать для вираження його синтаксичних властивостей (відношень між словами), у мовознавстві називають **словозміною**. Система форм (окрім взята форма конкретного слова), співвідносних із певною системою синтаксичних граматичних значень, називається **його парадигмою**.

Своєрідність видозмінити слів, що належать до іменних частин мови, віддзеркалена в термінах відмінювання і дієвідмінювання (для дієслів).

387 Прочитайте. Визначте граматичні значення змінюваних слів. З'ясуйте, якими частинами мови вони виражаються.

Минуло ще кілька сонцеворотів. Щоразу вічне світило у розповні літа щедро обдарувало землю теплом, а людські серця — добротою. Однаке не з усякого насіння проростала доброта. Із білого — росло біле. Із чорного — чорне: злоба і мста.

Тож люди, допоки жили, доти й протиборствували. Життя від того ставало суворішим, жорстокішим, ущерб виповнювалось безкінечною несамовитістю. Тож мудрі й почали говорити: життя — це боротьба! (Р. Іванічук)

- Поясніть уживання розділових знаків у тексті.

388 Прочитайте. Усно з'ясуйте роль прийменників у вираженні граматичних значень. Поясніть орфограми та пунктоограми. Визначте відмінок іменників, що вживаються з прийменниками.

1. На світі можна жити без еталонів, по-різному дивитися на світ: широкими очима, з-під долоні, крізь пальці, у кватирку, з-за воріт (Л. Костенко). 2. Вже в небі зорі висіяли мак. Дорога спить над ставом очеретяним (Л. Костенко). 3 Хто із миром — із хлібом стрінуть, на добро — і добром в одвіт. Хто з мечем — від меча загине, — бумерангом летить цей світ (М. Жайворон).

389 Спишіть. Підкресліть дієслова. З'ясуйте, які граматичні значення вони виражають.

Життя — це картина. Батьки дають полотно, доля — рамку, оточення — фарби. А малювати доведеться самому.

- Проаналізуйте речення за структурою.

СПІЛКУВАННЯ

390 Чи згодні ви з висловленою думкою: «Тільки від нас залежить — іти чи стояти. Це наш вибір. Але тільки рухаючись уперед, можна дійти до зірок» (І. Мацко)? Відповідь обґрунтуйте.

Домашнє завдання

391 Спишіть, розставляючи потрібні розділові знаки. З'ясуйте, які слова в тексті мають лексичні й граматичні значення. Визначте способи вираження граматичного значення.

Життя вельми пришившилося в наш час ми встигаємо зробити купу справ про які в минулому навіть не можна було й мріяти. Ми постійно поспішаємо біжимо й не встигаємо вчасно подякувати де треба усміхнутися сказати добре слово або просто не бовкнути щось коли можна було й промовчати якби був час подумати (Ніка Нікалео).

- Продовжте текст розповіддю про те, як ви організовуєте свій час.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Що вивчає граматика?
 - Що вивчає морфологія?
 - Назвіть основні способи вираження граматичних значень.
 - Які визначальні ознаки має граматична форма?
 - Що вирізняє граматичну категорію?
 - Які визначальні ознаки має парадигма?

§ 55

ПОВНОЗНАЧНІ ТА СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

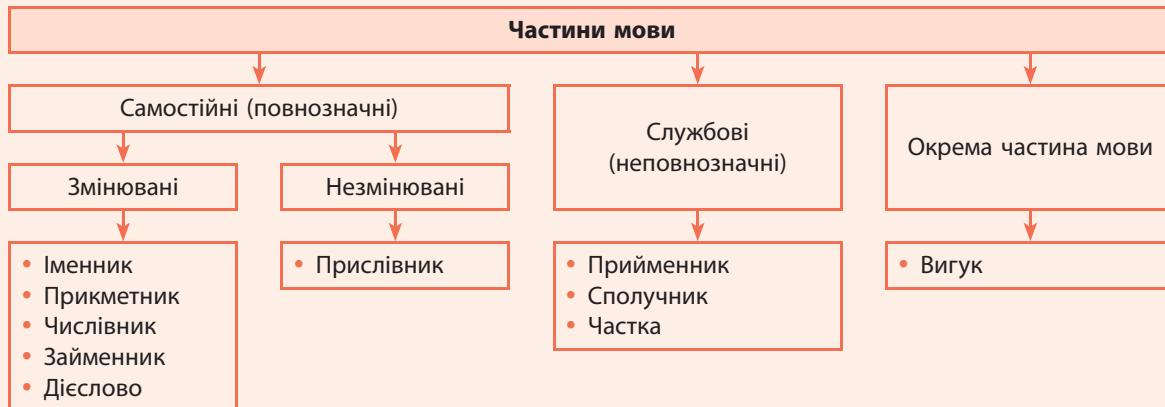
Як намистини, диво калинове —
Частини мови.

Д. Білоус

Буду я навчатись мови золотої

Частини мови — це лексико-граматичні класи слів із подібними семантичними, синтаксичними й морфологічними ознаками.

Практикум

392 Розподіліть слова за частинами мови. Чим ви керувалися при розподілі? Які ознаки вказують на належність слів до тієї чи тієї частини мови?

Талант, талановитий, талановито, п'ятий, п'ятірка, п'ять, п'ятеро, уп'яťох, читач, читати, читання, прочитаний, читаючи, холод, холодний, холодно, холодити, охолоджений.

393 Поміркуйте, чи можна за морфемами *-ий*, *-уть*, *-а*, *-о* визначити, якими частинами мови є слова, до складу яких вони входять. Відповідь обґрунтуйте.

394 Межі між різними частинами мови нестійкі: вони можуть втрачати свої основні ознаки й переходити одна в одну. Знайдіть слова такого типу в тексті, визначте їх частиномовну належність. Наведіть 3–4 власні приклади за поданим зразком.

Уся робота, крім приготування вечері, уже перероблена. Усе в господарці члено стоять на своїх місцях. Позичене — повернуто, загублене — віднайдено. І хата, і господарка світяться чистотою і порядком. Сьогодні прибирати, порати, виносити сміття з хати чи, борони Боже, позичати — забороняється. І неживе, і живе має бути вдома (*Дара Корній*).

395 Запишіть слова за семантичною або граматичною характеристистикою. Визначте їхню частиномовну належність.

- Людяний у своїх діях і ставленні до інших людей.
- Лексикографічний продукт, який містить впорядкований перелік мовних одиниць (слів, словосполучень тощо) з короткими їх

характеристиками або характеристиками позначених ними понять, або з перекладом іншою мовою. 3. Складений займенник зі значенням «невідомо що». 4. Прислівник, що означає «з великою швидкістю». 5. Антонім до слова, що означає «який має низьку або відносно низьку температуру». 6. Зображенувати кого-, що-небудь на площині олівцем, пером, фарбами тощо.

СПІЛКУВАННЯ

396 Чи погоджуєтесь ви з твердженням, що знання, здобуті самостійно, міцніші? Аргументуйте свою думку прикладами.

Домашнє завдання

397 Складіть за зразком портрет відомої особистості (письменника, науковця, громадського діяча, спортсмена, співака та ін.), використовуючи лише іменники, прикметники, дієслова, прислівники.

Прізвище особистості	Іменники	Прикметники	Дієслова	Прислівники
Тарас Шевченко	Кобзар, письменник, художник, геній, пророк, талант	славетний, героїчний, геніальний, незламний, могутній, патріотичний, справедливий, талановитий	писав, вірив, боровся, любив, надихав, співчував, малював, уболівав	сильно, рішуче, незламно, правдиво, пророчо, проникливо, актуально

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Як тлумачать мовознавці термінологічне словосполучення «частини мови»?
 - За якими критеріями частини мови поділяються на самостійні й службові?

§ 56

ІМЕННИК

Іменник! Він узяв собі на плечі
Велике діло — визначати речі.

Д. Білоус

Буду я навчатись мови золотої

Іменник — це повнозначна частина мови, яка означає предмет і відповідає на питання *хто? що?*

ОЗНАКИ ІМЕННИКА

Морфологічні ознаки	Синтаксичні ознаки
Відмінювані слова. Змінюються за відмінками та числами. Мають рід. Початкова форма: називний відмінок однини, а для тих, що вживаються тільки в множині, — називний множини. За лексичними й морфологічними ознаками поділяються на власні й загальні, конкретні й абстрактні, назви істот і неістот, збірні та одиничні	Основна: підмет (називний відмінок або родовий, коли поєднується з кількісним числівником або іншим словом із кількісним значенням — у складному підметі), додаток (у непрямих відмінках). Неосновна: обставина (частіше іменник із притягом, особливо в місцевому відмінку), неузгоджене означення, прикладка, іменна частина складеного присудка

Увага! Назви істот/неістот розрізняють і за граматичними ознаками:

- 1) форма знахідного відмінка однини чоловічого роду назв істот збігається з родовим однини: *запросити друга, зустріти сусіда* (Зн. в.) — *немає друга, сусіда* (Р. в.);
- 2) форма знахідного відмінка однини чоловічого роду назв неістот збігається з називним відмінком однини: *гарний твір* (Н. в.) — *написати твір* (Зн. в.);
- 3) у знахідному відмінку множини іменники всіх родів — назви істот і неістот — мають закінчення, як у називному відмінку: *хустки, романі, вікна*.

Практикум

398 Визначте, які з іменників належать до назв істот, а які — до назв неістот. Поясніть, чи завжди граматичне поняття істоти/неістоти збігається з поняттям живого/неживого в природі.

Зевс, кентавр, вірус, мікроб, народ, гурт, натовп, зграя, людство, селянство, лісовик, адміністрація, малеча, студентство, природа, флора, фауна, загін, табун, рій.

399 Знайдіть у реченнях збірні іменники. Якими засобами виражається в них категорія збірності?

1. У непроглядно густих вербах над низиною потоку пташтво заводило якісь безнадійно гарячі спори, пересипані криком (*М. Грушевський*). 2. Галява скраю переходить в куп'я та очерети... (*Леся Українка*) 3. Чорне вороня сідало громадами на сніг і знову здіймалося з місця (*М. Коцюбинський*).

400 Випишіть із речень іменники, які позначають назви речовини. До яких груп вони належать?

1. З неба, як розтоплене золото, ллеться на землю блискучий світ сонця... (*Панас Мирний*) 2. Срібна зірка йде з водою, срібні в зірки руки, ллеться чисте срібло з відер на ліси та луки (*Є. Гуцало*). 3. Мряка все ще віддих у грудях спирала. Така густа й біла, як молоко (*Б. Лепкий*). 4. Мокрий сніг бив у лице Василькові, заліплював очі, налазив за комір... (*М. Коцюбинський*) 5. Коли відцвітає каштан, здається, що свічки доторяють і з них скапує парафін на зелені підставки (*С. Пушик*).

СПЛІКУВАННЯ

401 Висловіть власну думку про те, чи потрібно сучасній молоді знати минуле свого народу.

Домашнє завдання

402 Випишіть із поданих слів загальні назви, що утворилися від власних, поясніть їхні значення. Зверніться до тлумачних та етимологічних словників, інтернетних джерел.

Лайнер, каравела, ампер, вольт, бойкот, меценат, сендвіч, лавсан, бостон, дрезина, мансарда, пульман, кардан, вулкан, уран, галіфе, олів'є, кардиган, гобелен, силует, саксофон.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які визначальні ознаки має іменник як частина мови?
 - За якими критеріями іменники поділяються на власні і загальні?
 - Наведіть приклади іменників з конкретним та абстрактним значенням.
 - Наведіть приклади іменників-назв іс tot і неістот.

§ 57

КАТЕГОРІЯ РОДУ ІМЕННИКІВ

Лише людині дано здатність розуміти своє місце, призначення, роль... Лише їй одній зрозуміло, що чоловіки — чоловічого роду, жінки — жіночого, із середнім взагалі плутанина...

O. Стукало

Буду я навчатись мови золотої

Рід незмінюваних іменників визначається так:

- 1) іншомовні іменники-назви неістот мають середній рід: *кіно, шосе, журі, кашне*; назви істот мають рід відповідно до статі: *цей месьє, ця леді*;
- 2) власні назви мають рід відповідно до загальної назви: *Токіо* (місто), *Екзюпері* (письменник);
- 3) абревіатури мають рід стрижневого слова: *МВФ* (фонд).

Іменники-назви істот за фахом, родом занять з нульовим закінченням належать до чоловічого роду: *інженер, директор, міністр*. Від них або творяться назви істот жіночої статі (учитель — учителька), або ж вони позначають їх осіб жіночого роду, тому рід таких іменників визначають синтаксично: *професор Вершинін — професор Вершиніна*. Більшість назв тваринного світу позначають істот без указівки на статі: *барс, шпак, метелик, але: півень, курка, курча*.

Є в українській мові порівняно невелика кількість іменників з узагальненим значенням — назви осіб за їхніми характерними діями або особливостями поведінки: *писака, читака, кривляка...* Це **іменники спільногороду**. Вони можуть належати до чоловічого або жіночого роду залежно від статі особи, яку вони називають: *староста Роман і староста Ірина; сирота Тарас і сирота Оксана*.

Іменники спільногороду мають широкі стилістичні можливості: вони виступають то як нейтральні назви (*листоноша, сирота*), то як позитивна характеристика (*бідолаха, трудяга*), то як негативна оцінка (*волосюга, нечепура, зайда, базіка*).

Стилістичні можливості категорії роду не однаково виявляють себе в різних стилях мови. В офіційно-діловому мовленні переважає віддається формам чоловічого роду, щоб підкреслити не статі, а службове і соціальне становище людини: *лаборант Ганна Петренко, секретар Ольга Коваленко, інженер Ірина Кравчук*.

Середній рід часто використовується для створення негативних характеристик дрібних, мізерних душою людей: *Насилу виліз із бебехів пан Цибульський: таке плюгавеньке, товстеньке, кирпаче...* (О. Стороженко).

Іменники *степ*, *кір*, *вибір*, *біль*, *тюль* за характером основ і системою флексій в українській мові належать до чоловічого роду; іменник *путь* — до жіночого.

Деякі іменники мають **паралельні форми роду**:
 фальш — фальшем (ч. р.);
 фальш — фальшию (ж. р.);
 абрикос — абрикосом (ч. р.);
 абрикоса — абрикоси (ж. р.);
 зал — залом (ч. р.);
 зала — залою (ж. р.).

СПЛІКУВАННЯ

409 Г. Сковорода радив: «З видимого пізнавай невидиме». Як ви розумієте цей афоризм? Що ви робите для того, щоб «піznати невидиме»?

Домашнє завдання

410 Визначте рід усіх іменників у тексті.

Чи знаєте ви, що терміни «чоловічий», «жіночий», «середній» дісталися нам у спадок від грецьких учених? У V ст. до н. е. філософ Протагор запропонував поділити всі імена на три роди: *чоловічий*, *жіночий* і ... *речовий*. Пізніше Аристотель запропонував замінити останній термін словом *середній* рід.

У німецькій мові, як і в українській, три роди, у французькій — два, в англійській — фактично жодного, але назви осіб розрізняють семантично — за статтю.

У багатьох народів світу взагалі відсутній звичний для нас поділ слів за родами (*За О. Потапенком*).

- Поміркуйте, чому в різних мовах світу неоднаковий поділ іменників за родами.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.

— Які іменники відносяться до іменників спільного роду? Наведіть приклади.

- Як визначити рід незмінюваних іменників?

§ 58

КАТЕГОРІЯ ЧИСЛА ІМЕННИКІВ

Випередити іменник у кількості слів не спроможна жодна частина мови...

I. Вихованець

Буду я навчатись мови золотої

Число іменників указує на кількісний вияв того, що називає іменник. Більшість іменників мають **однину і множину** — це назви конкретних предметів, які піддаються лічбі й здатні поєднуватися з кількісними числівниками (*п'ять днів, три верби, дві стежки*).

Але є й такі іменники, які мають лише одну форму числа.

Тільки в однині вживаються іменники: 1) збірні (*братство, дрібнота, дітвора, коріння*); 2) з абстрактним значенням (*слова, геройство, патріотизм*); 3) речовинні (*молоко, чай*); 4) власні назви (*Україна, Чигирин*).

Тільки в множині вживаються іменники, що називають: 1) сукупність предметів, істот (*діти, надра, фінанси*); 2) часові поняття, ігри (*роковини, піжмурки, шахи*); 3) парні предмети (*ножиці, окуляри*); 4) речовину (*вершки, парфуми*); 5) географічні назви (*Альпи, Суми*).

У незмінюваних іменниках (*бюро, кафе тощо*) значення кількості виражається формами узгоджуваних слів: *Звертайтесь у довідкове бюро. У місті є кілька трамвайніх депо.*

Іменники, що вживаються тільки в однині, переважно належать до книжних стилів — офіційно-ділового і наукового. Це терміни й абстрактні іменники. З певною стилістичною метою можуть уживатися як множинні іменники, які мають тільки однину: *Болі й шуми в серці можна вилікувати.*

Практикум

411 Прочитайте. Укажіть, від яких іменників множину можна утворити, а від яких — не можна. Поясніть чому.

Доброта, глибина, лічба, щедрість, квасолиння, бджола, буряк, взуття, поліція, студент, студентство, кіннота,

мошкара, *птахівництво*, радість, жінка, *жіноцтво*, Дніпро, ясен, хліб, бій, океан, *гордість*, сум, ворона, вороння, сало, пісок, цемент, камінь, *каміння*, автобус, закон, *милосердя*, олія.

- Визначте морфемний склад виділених слів.

412 Утворіть форму множини наведених іменників, визначте наголос. У яких словах відбулося чергування?

Вухо, око, друг, учитель, засძь, опеньок, олівець, снігур, пташеня, пані, комар, змій, товариш, джміль, трактор, голуб.

413 Згрупуйте за значенням іменники, які вживаються тільки у формі множини.

Сіни, фінанси, консерви, тропіки, висівки, проводи, двері, шахи, заручини, гордощі, Суми, Карпати, переговори, брюки, очистки, вершки, аліменти, окуляри, шашки, чипси, обрізки.

414 Розподіліть на групи за значенням іменники, які мають тільки форму однини.

Сміливість, сіль, малеча, Буг, пиво, Шевченко, масло, верб'я, дрімота, молодь, козацтво, Україна, Швець, мед, ненависть, зілля, комашня, гіркота, ганчір'я, масло, чуйність, Луцьк, юнацтво, молоко, люд.

СПІЛКУВАННЯ

415 Складіть діалог з теми «Мої плани на вихідні».

Домашнє завдання

416 Визначте, як змінюється значення числа в словосполученнях.

Час спати — дохристиянські часи, глибина почуття — морські глибини, атмосфера планети — тиск у кілька атмосфер, вершина розуму — гірські вершини, цейлонський чай — чаї вищого ґатунку, чиста вода — мінеральні води.

- Складіть (за вибором) із 6 словосполученнями речення.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.

— Які іменники вживаються тільки у формі однини? Наведіть приклади.

— Які іменники вживаються тільки

у формі множини? Наведіть приклади.

§ 59

ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ

Усі відмінки творять значенневі дива в реченні.

I. Вихованець

Буду я навчатись мови золотої

До I відмінні належать іменники жіночого і чоловічого, а також спільногороду із закінченням *-а* (-*я*) у Н. в. однини (*робота*, *земля*, *лівша*, *Микола*, *Ілля*, *сирота*).

Відмінки	Тверда група			М'яка група			Мішана група		
	Одніна	Множина		Одніна	Множина		Одніна	Множина	
Н.	-а	-и		-я	-я		-і	-ї	
Р.	-и	-і		-і	-ї		-і	-і	
Д.	-і	-ам		-і	-ї	-ям	-і	-ам	
Зн.	-у	-и		-ю	-ю	-і	-ї	-у	
Ор.	-ою	-ами		-єю	-єю	-ями	-ею	-ами	
М.	-і	-ах		-і	-ї	-ях	-і	-ах	
Кл.	-о	-и		-е	-є	-і	-ї	-е	

До **II відміни** належать іменники чоловічого роду, що в Н. в. однини закінчуються на твердий чи м'який приголосний (дуб, кінь) або мають закінчення -о (Дніпро, Петро, батько), іменники середнього роду із закінченнями -о, -е (перо, поле) та -я (життя, листя) й іменники подвійного роду із суфіксом -ищ- (вовчище, носище).

Відмінки	Тверда група						Мішана група					
	Одніна			Множина			Одніна			Множина		
Н.	-і	-і	-о	-и	-и	-а	-і	-і	-е	-і	-і	-а
Р.	-а	-а	-а	-ів	-ів	-і	-а	-а	-а	-ів	-ів	-і
Д.	-ові(-у)	-ові(-у)	-у	-ам	-ам	-ам	-еві(-у)	-еві(-у)	-у	-ам	-ам	-ам
Зн.	-а	-а	-о	-ів	-ів	-а	-а	-а	-е	-ів	-ів	-а
Ор.	-ом	-ом	-ом	-ами	-ами	-ами	-ем	-ем	-ем	-ами	-ами	-ами
М.	-ові(-у)	-ові(-и)	-і	-ах	-ах	-ах	-еві(-і, -у)	-еві(-і)	-і	-ах	-ах	-ах
Кл.	-у	-е	-о	-и	-и	-а	-у	-е	-е	-і	-і	-а

Відмінки	М'яка група							
	Одніна				Множина			
Н.	-і	-і	-е	-я	-і	-ї	-я	-я
Р.	-я	-я	-я	-я	-ів	-їв	-і	-і
Д.	-еві(-ю)	-еві(-ю)	-ю	-ю	-ям	-ям	-ям	-ям
Зн.	-я	-я	-е	-я	-ів	-їв	-я	-я
Ор.	-ем	-ем	-ем	-ям	-ями	-ями	-ями	-ями
М.	-еві(-і, -ю)	-еві(-ї, -ю)	-і	-і	-ях	-ях	-ях	-ях
Кл.	-е	-ю	-е	-я	-і	-ї	-я	-я

До **III відміни** належать іменники жіночого роду, що в Н. в. однини мають твердий або м'який приголосний основи (ніч, кров, сіль), та іменник *мати*.

До **IV відміни** належать іменники середнього роду, що в Н. в. однини мають закінчення -а (я), а при відмінюванні у Р., Д. і М. в. у них з'являються суфікси -ат-(-ят-), -ен- (ім'я — імені, курча — курчати, теля — теляти).

Відмінки	III відміна				IV відміна			
	Одніна		Множина		Одніна		Множина	
Н.	-і	мати	-і	матер-і	-а	-я	-а	-а
Р.	-і	матер-і	-ей	матер-ів	-и	-і(-я)	-і	-і
Д.	-і	матер-і	-ам	матер-ям	-і	-і	-ам	-ам
Зн.	-і	матір	-і	матер-ів	-а	-я	-а	-а
Ор.	-ю	матер'-ю	-ами	матер-ями	-ам	-ем(-ям)	-ами	-ами
М.	-і	матер-і	-ах	матер-ях	-і	-і	-ах	-ах
Кл.	-е	мати	-і	матер-і	-а	-я	-а	-а

417 Спишіть. Поясніть уживання великої літери. Визначте рід і відміну іменників. Позначте відмінкові закінчення

Багата на таланти українська земля. Яким сузір'ям сяють вони в її багатовіковій історії! Серед них і Людина з іменем Дніпра, як назвав Дмитро Павличко Бориса Тена. Щедрою була доля, давши йому хист поета, музиканта, перекладача. Найбільше Бориса Тена знають як автора перекладу Гомерових поэм «Іліада» та «Одіссея». Він лауреат премії імені Максима Рильського, заслужений діяч польської культури (*К. Ленець*).

418 Запишіть слова у відповідних формах. Перевірте себе за орфографічним словником. Які особливості відмінювання цих іменників?

1. У давальному і місцевому відмінках однини: рука, нога, муха, кожух, бік, річ, книжка, плуг. 2. У давальному відмінку однини: брат, тракторист, секретар, товариш, герой, дуб, день, доказ. 3. У родовому відмінку однини: сон, успіх, актив, з'їзд, гнів, гай, дощ.

419 Визначте рід, відміну та групу іменників. Запишіть їх у формі родового відмінка однини, указавши можливі паралельні закінчення. Які особливості відмінювання цих іменників? Перевірте себе за поданою після вправи таблицею.

1. Агрегат, апарат, комар, мороз, сум, майдан, кір, віск, мед, бобер, джейран, гейзер, айсберг, гібрид, елемент, зал, камінь, млин, гай, вишняк, очерет, міст, акт, ніж, барвінок, гектар, бур'ян, пліт, інститут, хор, материк, меридіан, грам, процент, абзац, горб, щавель, вал, вид, рід, десяток, тин.

2. Крим, Париж, Миколаїв, Луцьк, Бориспіль, Псъол, Кіпр, Миргород, Чернігів, Львів, Тернопіль, Виноградів, Кривий Ріг, Дунай, Дніпро, Київ, Хуст.

- З-поміж поданих загальних назв знайдіть слова іншомовного походження, усно провідмінайте їх в однині і множині.

**ЗАКІНЧЕННЯ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ II ВІДМІНИ
В РОДОВОМУ ВІДМІНКУ ОДНИНИ**

-а (-я)	-у (-ю)
1) назви осіб, імена та прізвища: <i>Дмитра, учителя, хлопця</i> ;	1) назви речовин, матеріалів; <i>сиру, меду, піску</i> , але: <i>вівса</i> ;
2) назви тварин, речей, предметів: <i>вовка, коридора, ліхтаря</i> ;	2) назви збірних понять та позначені сумарності: <i>старостату, народу, полку</i> ;
3) назви населених пунктів: <i>Тернополя, Києва</i> , але: <i>Кривого Рогу, Нового Бугу</i> ;	3) назви споруд, просторових понять: <i>палацу, краю</i> ;
4) інші географічні назви з наголосом на закінченні: <i>Дінця, Остра</i> ;	4) назви явищ природи: <i>дощу, граду, землетрусу</i> ;
5) назви мір довжини, ваги, часу: <i>метра, грама, тижня</i> ;	5) назви процесів, станів, властивостей: <i>бігу, аналізу, пульсу</i> ;
6) терміни іншомовного походження: <i>атома, конуса, відмінка</i> , але: <i>роду, виду, складу, способу</i>	6) географічні назви (крім населених пунктів): <i>Криму, Каеказу, Китаю</i> ;
	7) назви абстрактних понять, особливо складні та префіксальні: <i>живопису, суходолу, успіху</i> ;
	8) назви танців, ігор: <i>боксу, балету, танцю</i> , але: <i>футбола, волейбола, гопака</i>

До відмін не належать:

- 1) незмінювані іменники: *таксі, метро;*
- 2) множинні іменники: *санки, ночви;*
- 3) субстантивовані прикметники і дієприкметники: *черговий, учений.*

Іменники чоловічого роду в Р. в. мають закінчення:

-а	-у
брата	люду
носа	саду
метра	інституту
суфікса	розуму
млина	грому

420 Поставте іменники у формі родового відмінка однини. З'ясуйте за словником іншомовних слів їх значення. Якому стилю мовлення вони властиві?

Ваучер, ринок, вексель, дебет, фініш, документ, конденсатор, папір, термін, експеримент, реквізит, формуляр, експорт, заголовок, підпис, індекс, заклад, ксерокс, адресат, адресант, бланк, комп'ютер, адрес, імпорт, ексклюзив.

421 Визначте відміну іменників. Складіть з кожним речення так, щоб іменник стояв у родовому, давальному або місцевому відмінку однини чи множини. Об'єднайте речення темою «У зоопарку».

Ім'я, плем'я, дівча, ягня, орля, зайченя, індичка, тигреня.

422 Поставте іменники в кличному відмінку.

Пані вчителька, пан господар, добродій Петренко, колега Степанюк, добродій Микола, пані Марія, Степан Пилипович, голубка Наталка, друг Андрій, дід Михайло, батько Тарас.

- П'ять слів на власний вибір уведіть як поширені звертання в реченні, передаючи уявну телефонну розмову.

423 Запишіть імена, по батькові та прізвища в родовому, давальному й орудному відмінках. Використовуйте паралельні форми закінчень.

Станіслав Олександрович Сергійчук, Валерія Юріївна Оніщук, Анатолій Михайлович Ярмолюк, Ганна Сергіївна Кравчук, Олекса Костьович Терно, Катерина Іллівна Шевченко, Христина Іванівна Соколенко.

Буду я навчатись мови золотої

Закінчення *-ові, (-еві, -еві)* паралельно вживаються в давальному відмінку, як правило, у назвах істот; *-у (-ю)* мають іменники іншомовного походження. Іменники, зокрема власні назви прикметникового походження на *-ів, (-ів), -ов* (*Київ, Львів, Петров*) мають тільки закінчення *-у (-ю)*.

Практикум

424 Поставте іменники в давальному відмінку однини, запишіть можливі паралельні закінчення. За словником з'ясуйте значення іншомовних слів. Доберіть до них українські відповідники (де можливо).

Акціонер, Тарас, аудитор, Дмитро, бізнесмен, Ігор Олександрович, виробник, інвестор, кредитор, лідер, посередник, постачальник, споживач, депозит, аргумент, акціонер, індекс, моніторинг, рейтинг, агентство, сервіс, виробництво.

425 Визначте рід і відміну іменників. Запишіть їх, поєднавши з прийменником за або з (зі). Поясніть правопис.

Вість, галузь, доповідь, магістраль, домовленість, подорож, нехворощ, ніч, любов, даль, відвертість, мораль, кров, потужність, радість, мідь, сіль, піч, рентабельність, інертність, продуктивність, прибутковість, пружність, відповідальність.

- Складіть чотири поетичні рядки, дібравши з поданих слів ті, що римуються.

**карнізу і карніза
сараю і сараї
каменю і каменя
столу і стола**

426 Виправте помилки, обґрунтуйте зроблені виправлення.

1. Вона відчула страшенну біль. 2. На залізничному путі стояв поїзд. 3. Мій дід був з козаків і не виносив фальшу. 4. Тут треба розділити першу дріб на другу. 5. Наша експедиція мандрує по горам і долинам. 6. Треба цікавитися про події в світі. 7. Марічка пішла за водою. 8. Заняття з маркетингу відбувається по віторкам. 9. У бібліотеку надійшла література з різних галузів науки.

СПІЛКУВАННЯ**427** Прочитайте. Висловте власну думку з порушеної проблеми.

«Мені не вистачило часу» — ось найпоширеніше виправдання, яке ми використовуємо, коли чогось не зробили. У всіх нас однакова кількість часу, так що це тільки привід, і нічого більше. Задумайтесь над справжнім значенням моїх слів. У Опра Вінфрі, Білла Гейтса, Марка Цукерберга і Дж. К. Ролінг нітрохи не більше часу, ніж у нас з вами. Це стосується всіх історичних особистостей, які досягли неймовірного успіху, — Томаса Едісона, Сьюзан Б. Ентоні, Мартіна Лютера Кінга мол., Есті Лаудер, — у всіх них було не більше 24 годин на добу... але і не менш (*Лі Кокерелл*).

Домашнє завдання**Перевірте себе**

- Дайте відповіді на запитання.
 - Що покладено в основу розподілу іменників за відмінами.
 - На чому ґрунтуються розподіл іменників I та II відмін за групами.

— Прокоментуйте правила написання закінчень іменників чоловічого роду II відміні в родовому відмінку одинини.

§ 60**ПРИКМЕТНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ**

Кожен із нас має гордитися своєю чудовою мовою, адже вона того варта.

О. Гончар

Буду я навчатись мови золотої

Прикметники — це слова, що вказують на ознаку предмета й змінюються за родами, числами та відмінками. Прикметники відповідають на питання який? яка? яке? які? чий? чия? чиє? чиї?

ОЗНАКИ ПРИКМЕТНИКА

Морфологічні ознаки	Синтаксична роль
Відмінювані слова, змінюються за родами, числами й відмінками. Початкова форма: називний відмінок однини чоловічого роду. Можуть мати форму ступеня порівняння (якісні прикметники). За лексичними й морфологічними ознаками поділяють на якісні, відносні та присвійні	Основна: узгоджене означення. Неосновна: іменна частина складеного присудка

РОЗРЯДИ ПРИКМЕТНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Якісні	виражають безпосередньо виявлені ознаки предмета, без відношення до іншого предмета	гучна слава, теплий день, сміливий юнак
Відносні	виражають ознаку предмета опосередковано — через відношення до іншого предмета, явища, дії або стану	дерев'яний стіл, сонячний день, зелене листя, працьовита дівчина
Присвійні	виражають належність предмета певній людині або тварині	батькова шапка, орлине крило

Якісні прикметники відрізняються від відносних і присвійних за певними ознаками:

утворюють ступені порівняння	теплий — тепліший — найтепліший
від них творяться похідні прикметники за допомогою суфіксів зменшеності і збільшеності та префікса пре-	гарний — гарненький — прегарний
вступають в антонімічні відношення	повний — худий, високий — малий
можуть приєднувати прислівник трохи, мало, дуже, надто та под. зі значенням міри або ступеня вияву ознаки	відомий — мало відомий, дуже відомий
можуть утворювати якісно-означальні прислівники або іменники з узагальненим значенням прикмети	смачний — смачно, холодний — холодне
можуть мати коротку форму	дрібен, певен, повен, ясен, весел.

Відносні прикметники можуть переходити в розряд якісних на основі переносних значень: *вишневий сік* (відн.) — *вишнева хустка* (якісн.); *срібна ложка* (відн.) — *срібна голова* (якісн.). Такі прикметники називаються відносно-якісними.

Присвійні прикметники можуть утрачати свою конкретну предметну ознаку та набувати загальної родової віднесеності чи властивості, тоді вони переходять до розряду присвійно-відносних або присвійно-якісних прикметників: *ведмежа голова* (присв., голова ведмедя); *ведмежа шуба* (відн., шуба з хутра ведмедя); *ведмежа послуга* (якісн., погана послуга).

Не виражаютъ значення присвійності ті прикметники, що входять до складу фразеологічних зворотів і термінологічних назв: *дамоклів меч*, *гордіїв вузол*, *петрові батоги* (назва трави, ботанічний термін), та власні назви, що походять від присвійних прикметників: *Київ*, *Харків*, *Шевченкове*.

Практикум

429 Прочитайте текст. Випишіть прикметники й укажіть розряди їх за значенням. Визначте стиль тексту. З'ясуйте роль прикметників у текстах художнього та публіцистичного стилів.

Усе частіше трапляються в мові прикметників означення типу *курортне літо; спортивний літопис; фестивальний графік; кавунний сезон; сімейний ансамбль* та ін. Чим пояснити це? Справа в тому, що відносні прикметники мають низку особливостей, які надають їм переваги при виборі кількох можливих форм вираження тієї самої думки. Як зрозуміти вислів *кавунний сезон*? Це оновлена форма добре відомого виразу *сезон кавунів*. Прикметники, співвідносні за значенням з іменниковими словоформами, помітно активізувались у сучасній українській мові: *новини футболу і футбольні новини; матч на кубок і кубковий матч; розмова по телефону і телефонна розмова*. Характеристика предмета-іменника за допомогою іншого іменника передає тимчасовий, випадковий зв'язок між названими поняттями. Формою прикметника підкреслюється постійність і типовість ознаки поняття, названого іменником.

(За Н.Дзюбишиною-Мельник)

ЩО ТАКЕ ТАЙМ-МЕНЕДЖМЕНТ?

Більшість людей усе частіше помічають, що завантаження особистими справами і роботою настільки велике, що вони просто не знають, як усе встигнути. Від такого завантаження з'являється поганий настрій, млявість, дискомфорт і відсутність бажання що-небудь робити. Щоб цього не сталося, потрібно зайнятися тайм-менеджментом, тобто навчитися грамотно планувати свій час.

А щоб розвинути в собі цю звичку, варто знати основні правила тайм-менеджменту.

Робота в певні години. У кожної людини є особисті біоритми. У час, на який припадає пік активності, і потрібно працювати з повною ефективністю.

Приоритетність. Важливий крок у тайм-менеджменті — це розставити пріоритети у справах за ступенем важливості.

Фільтрування інформації. Фільтрувати інформацію потрібно для того, щоб не перевантажувати свій мозок *непотрібними* відомостями і не витрачати на них свій час. Для цього варто навчитися вивчати тексти, вибираючи тільки необхідні.

Концентрування на одному завданні. Візьміть собі за правило не розпочинати виконувати нове завдання, якщо ще не закінчили попереднє.

Спочатку найважче. Спочатку доцільно виконувати найскладніші справи. Адже якщо ви будете постійно відкладати важку справу на потім, ризикуєте її ніколи не зробити.

Плануйте справи заздалегідь. Якщо ви спочатку витратите як мінімум 10 % часу на планування справ до реалізації їх, це заощадить 90 % часу в період виконання. Планувати свої справи потрібно, починаючи від вагоміших, і переходити від довгострокових до короткострокових (*З інтернетних ресурсів*).

- Доберіть і запишіть якісні, відносні й присвійні прикметники до слів *інформація, час, справи*. З трьома словосполученнями складіть речення.
- Поясніть орфограми у виділеніх словах.

Буду я навчатись мови золотої

УЖИВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ У РІЗНИХ СТИЛЯХ МОВЛЕННЯ

У художньому та розмовному стилях уживаються прикметники

з префіксом *пре-*;
з суфіксами *-езн-, -елезн-, -енн-, -ісіньк-*;
вищого і найвищого ступенів порівняння;
короткі й повні нестягнені форми;
складні прикметники, утворені повторенням основ

прекрасний, прездоровий;
величезний, довжелезній, здоровенний, тонісінький;
надзвичайний, добріший, найрозумніший;
певен, рад, срібній, вірная;
мудрий-премудрий, добрий-добрий

У діловому й публіцистичному стилях уживаються прикметники

з префіксами *ультра-, архі-, над-, гіпер-, транс-*

трансконтинентальний, архіважливий

У науковому стилі прикметники набувають

термінологізованого значення

ультрафіолетові промені, гіпертрофічний стан

Практикум

Не виражають значення присвійності прикметники, що входять до складу фразеологічних словосполучень і термінологічних назв: *ахіллесова п'ята, дамоклів меч, адамове яблуко, петрів батіг* (бот.), *воловий язик* (діал., назва росл.). Не мають присвійного значення і прикметники, що стали географічними назвами або прізвищами: Шевченкове, Романишин.

430 Прочитайте. Назвіть характерні ознаки стилю кожного тексту. З'ясуйте стилістичну роль прикметників. Визначте розряди прийменників за їх значенням.

1. Вчилися ми в Коцюбинського любити і цінувати українську народну пісню, фольклор, думи і мудрість народну. Народ наш — найталановитіший, найдотепніший мовотворець і піснетворець. Ми ж, його співці і піснярі, чайно прислухаємося до свого народу, до чудесної мови його працелюбних дочек і синів та, вловивши якесь щонайвлучніше слово, швиденько, як найбільшу нашу радість, як справжнє відкриття, дбайливо вставляємо та *приладжуємо* у свій твір (П. Тичина).

2. Акція — цінний папір без установленого терміну обігу, що засвідчує пайову участь у статутному фонді *акціонерного товариства*, підтверджує членство в акціонерному товаристві та право на участь в управлінні ним. Акція дає право його власників на одержання частини прибутку у вигляді *дивіденду*, а також на участь у розподілі майна за умови ліквідації акціонерного товариства (*Із кн. «Мова ділових паперів»*).

3. І *сплеск* весла, і місяць уповні, і ніч пливе на золотім човні в зірчастий луг ромашкового неба, і шепчеш ти, що кращого не треба на світі щастя і тобі, ѹ мені (Г. Коваль).

4. Рідна мова моя, материнська, чудова, на далекі зірки у піснях полетить (С. Литвин).

- З'ясуйте за словником значення виділених слів.

431 Поясніть значення фразеологізмів. Яка роль у них прикметників? До якої групи за значенням вони належать?

Мокрим рядном накрити; у баранячий ріг скрутити; всипати березової каші; гніздо осине; зачароване коло; за широкою спиною.

432 Доберіть до поданих прикметників іменники. Уведіть кілька словосполучень у складні речення (на вибір). До якого стилю належить ця лексика? Значення незрозумілих слів з'ясуйте за словником.

Комерційний, дипломатичний, страховий, торговельний, банківський, бюджетний, інвестиційний, кредитний, кошторисний, безвідсотковий, майновий, цінний, пільговий, дрібнооптовий, номінальний, оптимальний, орендний, підзвітний, рентабельний, приватний, позичковий, валовий.

433 Уставте замість крапок пропущені прикметники-епітети. Схарактеризуйте стилістичну роль прикметників у тексті.

Весна була (яка?) ..., Сніг запав, зарябів (якими?) ... латками таловин. По низинах і шляхах стояли (які?) калюжі. Удень відбивалися в них (які?) ... хмари, а вночі — (які?) ... зорі і (який?) ... серп (якого?) ... місяця. (Який?) ... вітер з'їдав сніги, але на ранок підмерзали шляхи, (яка?) ... вода в коліях бралася (якою?) ... плівкою, а (яка?) ... паморозь укривала наче сіллю, (яку?) ... землю (З. Тулуб).

- Порівняйте ваш текст з авторським. Зробіть висновок про доцільність використання художніх засобів у тексті.

СПІЛКУВАННЯ**434** Висловіть власні міркування з проблеми «Іカリ з-поміж нас».**Домашнє завдання****435** Напишіть невеликий твір (10–12 речень) з теми «Стояла я і слухала весну...»**Перевірте себе**

- Дайте відповіді на запитання.

— За яких умов відносні прикметники функціонують у мовленні як якісні, а присвійні — як відносні та якісні?

— У чому полягають особливості функціонування в мовленні прикметників різних лексико-gramатичних розрядів?

§ 61**СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ**

Варто лише уважніше, прискіпливіше ставитися до того, як ми говоримо, щоб висловлюватися дедалі правильноше, щонайчіткіше, найбільш доступно, точно і змістово.

Г. Сюта

Буду я навчатись мови золотої

Деякі відносно-якісні прикметники можуть утворювати ступені порівняння або синтаксично виражатися кількісними словами: *творчий* — більш *творчий*, найбільш *творчий*, винятково *творчий*; *діловий* — більш *діловий*, найбільш *діловий*, дуже *діловий*.

Вищий ступінь порівняння вказує, що в одному предметі ознака виявляється більшою мірою, ніж в іншому. **Найвищий ступінь порівняння** вказує, що ознака виявляється найбільшою мірою.

ТВОРЕННЯ ФОРМ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Вищий ступінь	
Проста форма	Складна форма
основа прикметника + <i>-iš-</i> , <i>-iš-</i> <i>веселий</i> → <i>веселіший</i> , <i>довгий</i> → <i>довший</i> <i>тонкий</i> → <i>тонший</i> , <i>важкий</i> → <i>важчий</i>	<i>більш (менш)</i> + початкова форма прикметника <i>вагомий</i> → <i>більш вагомий</i> , <i>вдалий</i> → <i>менш вдалий</i>
Найвищий ступінь	
Проста форма	Складна форма
<i>най-</i> + форма вищого ступеня прикметника <i>спритніший</i> → <i>найспритніший</i> , <i>вагоміший</i> → <i>найвагоміший</i>	<i>найбільш (найменш)</i> + початкова форма прикметника <i>складний</i> → <i>найбільш складний</i> прикметник вищого ступеня + від усіх, над усе <i>дорожчий</i> → <i>дорожчий над усе</i>

Деякі якісні прикметники **не утворюють ступенів порівняння**:

назви кольорів, що перейшли з розряду відносних	кремовий, шоколадний, волошковий, брунатний, лимонний, вишневий, бузковий, каштановий
назви масті коней	вороний, буланий, карий
назви ознак абсолютноного порогу інтенсивності	сліпий, босий, мертвий, німий, голий
назви складних ознак	чорнобокий, блідо-рожевий
назви ознак, що виражають міру ознаки суфіксом, префіксом, складанням основ чи синтаксично	низенький, вузкосінкий, страшений, злющий, препоганий, надзвичайний, ультрамодний, густо-синій, білоніжний, надто хитрий
прикметники, що мають безвідносний вияв ознаки	голубуватий, білястий

Прикметники у формі вищого ступеня в сталих словосполученнях, що стали термінами, утратили значення вищої міри: *старша медсестра, нижчий клас ссавців*.

Відрізняються стилістичним уживанням синонімічні за значенням форми:

- проста форма найвищого ступеня (*найвищі гори*) уживається в усіх стилях;
- складена форма найвищого ступеня (*найбільш високі гори, вищі над усі гори*) — у науковому й діловому;
- проста форма вищого ступеня з прийменниковою формою займенника *все* (*вище за всіх*), яка виражає найвищу міру вияву ознаки.

Практикум

436 Утворіть ступені порівняння якісних прикметників. Випишіть окремо ті, що не утворюють ступенів порівняння.

Свіжий, малиновий, чалий, добрий, лисий, жонатий, жовтогарячий, бордовий, премудрий, вишневий, молодий, веселий, порожній, русий, синюватий, зеленавий, старший викладач, молодший науковий співробітник, білявий.

437 Прочитайте речення. Визначте стилістичну роль прикметників найвищого ступеня порівняння.

Найогидніші очі порожні, найгрізніше мовчить гроза, найнікчемніші дурні вельможні, найпідліша брехлива сліоза. Найпрекрасніша мати щаслива, найсолодші кохані вуста, найчистіша душа незрадлива, найскладніша людина проста.
(B. Симоненко)

438 Прочитайте текст. Знайдіть якісні прикметники, визначте ступінь порівняння, прокоментуйте способи творення їх.

ЯК ПРИВЕРНУТИ УВАГУ СЛУХАЧІВ

Уміння привертати її утримувати увагу слухачів має велике значення в будь-якій розмові. Один із найважливіших способів — вдалий вибір теми розмови. Не менше значення має також добір слів, використання наочності. Усі люди прагнуть дістати найсвіжіші відомості протягом якнайкоротшого часу. Отже, увагу можна привернути, розповідаючи щось

надзвичайне, таке, що викликає подив. Привертає увагу слухачів і гарний стиль висловлення. Речення короткі й прості набагато зрозуміліші, ніж довгі й складні, перенасичені іншомовними словами. Велике значення має тон і сила голосу, темп мови, смислові паузи, доречні жести (За І. Томаном).

439 Відредактуйте речення.

1. Ком'ютеризація — найбільш характерніша ознака нашого часу. 2. Ця зустріч з актрисою була самою найкращою у моєму житті. 3. Вона розумінше своєї сестри. 4. Самі передові фермерські господарства одержали високий урожай зернових.

СПІЛКУВАННЯ

440 Б. Антоненко-Давидович стверджував, що «хоч ці форми ступенювання прикметників — проста й складена — є ніби паралельні, проте українська художня література й жива народна мова віддавали перевагу, за окремими винятками, простій». Чи спостерігаємо нині в усному мовленні таку тенденцію в уживанні ступенів порівняння прикметників?

Домашнє завдання

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
— Які форми ступенів порівняння прикметників поширені в усному мовленні?

- Як утворюється вищий та найвищий ступінь порівняння прикметників?
— Від яких прикметників не можна утворити ступені порівняння?

§ 62

ПОВНІ І КОРОТКІ ФОРМИ ПРИКМЕТНИКІВ, СТЯГНЕНІ І НЕСТЯГНЕНІ ФОРМИ ПОВНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Мова вмирає, коли наступне покоління втрачає розуміння значення слів.

В. Головородсько

Буду я навчатись мови золотої

У сучасній українській мові вживаються переважно **повні форми прикметників**, що мають в усіх формах відмінкові закінчення: *веселій, весела, веселі, веселого, веселих, веселим і т. ін.* **Коротких форм прикметників** у сучасній мові мало: *зелен, рад, ясен, славен, повен, красен тощо.*

Більшість повних прикметників мають **стягнені форми** закінчення: *добра — добре.* Але в поетичній мові вживаються і **повні нестягнені форми** називного й знахідного відмінків однини жіночого і середнього роду та жіночого роду називного й знахідного відмінків множини: *веселая, веселее, веселії, веселую.*

Практикум

У поетичній мові, у народній творчості та в усному літературному мовленні вживаються короткі й повні нестягнені форми прикметників: *І шумить, і гуде, дрібен дощик іде* (Нар. творч). *Сійте в головах думи вольнії!* (І. Франко).

Уживання нестягнених форм прикметників у сучасному літературному мовленні стилістично обмежене, якоюсь мірою відтворює собою певну українську мовленнєву минувшину, національно забарвлена й оригінальну, самобутню: *Гори мої високі! Простіть, високі, мені! Високі і голубі! Найкращі в світі й найсвяті! (Т. Шевченко)*

442 Прочитайте. Знайдіть прикметники, визначте відмінок їх. Визначте форми прикметників.

1. Як ішли ми зелен лугом к зелен гаю, солов'ї нам ткали пісню диво-дивну (Б. Олійник). 2. І шумить, і гуде, дрібен дощик іде, а хто ж мене, молодую, та й додому проведе? (Нар. творчість) 3. Літо красне минуло, сніг лежить на полі (Лесья Українка). 4. І ти моя, єдина, ведеш за собою літа мої молодії (Т. Шевченко).

443 Прочитайте. Поміркуйте, якими смисловими, емоційно-експресивними чи функціонально-стилістичними відтінками різняться наведені словосполучення й форми ступенів порівняння прикметників. Уведіть три пари з них у речення.

Красен день — красивий день, сріben дзвін — срібний дзвін, ясен місяць — ясний місяць, славен край — славний край.

444 Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. Розкажіть про особливості вживання повних і коротких форм прикметників у різних стилях мовлення.

Повні форми прикметників з неоднаковою активністю використовуються в усіх стилях мови. З-поміж них найзвичнішими і найчастотнішими є стягнені форми повних прикметників — повністю нормативні і міжстильові. Крім них, у фольклорі, в розмовно-побутовому мовленні і в деяких жанрах художніх текстів широко вживаються й нестягнені форми прикметників: *зелений — зелена — зеленес — зелений*.

Короткими прикметниками є слова незмінні, кожне з яких має тільки одну форму. Це невелика кількість широковживаних лексем: *годен, дрібен, зелен, красен, ладен, певен, славен* та ін. У словниках короткі прикметники звичайно подаються разом з повними прикметниками (П. Дудик).

445 Запишіть речення. Визначте синтаксичну роль коротких форм прикметників. Чи узгоджуються вони з означуваними іменниками? Яку ще синтаксичну роль, крім означення, вони виконують?

1. Я ладен стати з козаками й битись з ворогами (І. Нечуй-Левицький). 2. Тепер, коли ти згадала Говерлу, я вже цілком певен, що той ліс був десь у Карпатах (О. Забужко). 3. Жив ув одному замку лицар красен, давніми битвами славен (І. Іваничук). 4. Ой хмариться, туманиться, дрібен дощик збирається (Нар. творчість).

● Зробіть висновок про синтаксичну роль коротких форм прикметників.

СПІЛКУВАННЯ

446 Прокоментуйте думку видатного українського педагога В. Сухомлинського: «Сім'я — це те первинне середовище, де людина повинна вчитися творити добро».

Домашнє завдання

447 Випишіть із творів художньої літератури 5–6 речень із повними й короткими формами прикметників. Визначте їхню стилістичну функцію.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які форми прикметників називають повними, а які — короткими?
 - Чим відрізняються стягнена і нестягнена форми повних прикметників?
 - У яких стилях мовлення і з якою метою використовують нестягнені форми прикметників?

§ 63**ТВОРЕННЯ ВІДНОСНИХ І ПРИСВІЙНИХ ПРИКМЕТНИКІВ.
ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ**

Щоб мова тобі повністю відкрилася, маєш бути захопленим у неї.

О. Гончар

Буду я навчатись мови золотої

Відносні прикметники утворюються переважно від іменникових основ, рідше — від дієслівних і прислівників:

основа іменника + -н- , -ан- (-ян-), -ов- , -ев- (-єв-)	ознака предмета за матеріалом, з якого його зроблено	<i>мідний, гречаний, пшоняний, березовий, смушевий, баєвий</i>
основа іменника + -н-	ознака предмета за просторовими відношеннями; за призначенням; за часом	<i>стінний годинник, районний відділ; віконна рама, машинний завод; столітній, денний, осінній</i>
основа іменника + -ськ- (-зък- , -цък-)	значення належності до установи, країни, міста, особи	<i>сільський, паризький, ткацький, бідняцький</i>
основа іменника іншомовного походження + -ичн(ий) , -ічн(ий) [-їчн(ий)]	різні ознаки	<i>історичний, класичний, ортопедичний; академічний, ідилічний, органічний</i>
основа дієслова + -льн- , -ч-	різні ознаки	<i>навчальний, точильний, складальний, вірчий, споживчий</i>
основа прислівника + -шн- , -жн-	різні ознаки	<i>завтрашній, справжній</i>

Присвійні прикметники утворюються від назв людей і тварин:

основа іменника I відміни (назва людини) + -ин- , якщо основа закінчується на [j], — -ін- (на письмі — -їн-)	Ольга — Ольжин, мачуха — мачушин; Софія — Софійн, Марія — Маріїн, Ілля — Іллін
основа іменника II відміни (назва людини) + -ів- (-їв-), який чергується з -ов- , -ев- (-єв-)	Петро — Петрова — Петрів, батько — батькова — батьків; Юрій — Юріїв — Юрієвого, Сергій — Сергійв — Сергієва
основа іменника (назва тварини) + -ин- , -ін- (на письмі — -їн- , -ач- (-яч-) та ін.	бджола — бджолиний, орел — орлиний, змій — зміїний, соловей — соловійний; собака — собачий, теля — телячий; вовк — вовчий, ведмідь — ведмежий

Практикум

Якщо прикметник виражає належність предмета не одній тварині, а позначає загальну родову віднесеність чи властивість тієї або тієї тварини, то він входить до розряду **присвійно-відносних** або **присвійно-якісних** прикметників: *ведмежа голова, лисячий хвіст* (присвійні); *ведмежа шуба, лисяний комір* (відносні); *ведмежа послуга, лисячий погляд* (якісні).

448 До поданих словосполучень доберіть синонімічні «прикметник + іменник». Виділіть суфікси й закінчення в прикметниках.

Книжка Ігоря, прізвище Галі, пісня синички, вуха зайця, казка дідуся, лапки качки, пір'я курки, слово батька, пісня матері, сміх дитини, коса дівчини, слід лисиці.

449 Утворіть прикметники із суфіксом: 1) -ськ-; 2) -ин-. Поясніть, які зміни приголосних основи відбулися й чому.

1. Волинь, Баку, Рівне, Прага, Запоріжжя, Прилуки, Збараж, товариш, Черкаси, Буг, Кременчук, Золотоноша, Овруч, узбек, чуваш, латиш, Рига, чех.
 2. Мелашка, Одарка, Галя, Раїя, Ольга, Ганна, Наталка, Тетяна, Наталя.
- Зі словами, утвореними від виділених, складіть речення.

450 Утворіть від основ іменників прикметники із суфіксами -н-, -ен-, -ан-(ян-), -ов-. Визначте розряд за значенням, групу.

Хвилина, стіна, глина, срібло, половина, ім'я, машина, камінь, олово, солома, дерево, мед, дух, віск, буква, баштан, орган, вина, зміна, осінь, полин, сон, день.

- Поясніть написання н і нн у суфіксах прикметників.

451 Запишіть прикметники в алфавітному порядку, поставивши замість крапок н або нн. Обґрунтуйте свій вибір. Поставте в словах наголос.

Невбалага..ий, бездога..ий, неподола..ий, невпізна..ий, благослове..ий, числе..ий, силе..ий, здорове..ий, отаке..ий, шале..ий, піща..ий, чаву..ий, буквe..ий, широче..ий, звіри..ий, писем..ий, визнач..ий, притама..ий, підйом..ий, стара..ий, свяще..ий, вогне..ий, солов'ї..ий, неоцінє..ий, непримире..ий.

452 Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. Знайдіть прикметники й визначте спосіб їх творення.

ПОЧНІТЬ З ПРОСТОГО — І ЗМІНЮЙТЕ СВІТ!

«Вам набридло робити щось руками — то можете придумати, як виконувати це автоматично», — переконують винахідники на фестивалі Sikorsky Challenge 2017.

Роман Федевич зі Львова вирішив подбати про безпеку теплиць. Проект хлопця, який навчається у Львівському технологічному ліцеї, називається «Безпечна теплиця».

«У теплиці, що я розробляю, є датчик температури. Ви можете задати певну температуру в програмі, і теплиця автоматично відкриватиметься і закриватиметься залежно від цього показника», — пояснює свою ідею Роман.

Ще одна біда — коли теплиця відкрита, у разі сильного вітру створюється протяг, від чого вікна або вона сама можуть зламатися. На даху моделі «Безпечної теплиці» стоїть датчик вітру. «Коли дме вітер, електродвигун генерує певну напругу і передає її на плату. Так отримуємо інформацію, що є вітер. Якщо вітер легенький, теплиця не закривається. Якщо сильніший — закривається», — каже хлопець.

«Створювати щось нове — цікаво!» — переконаний Роман Федевич (*M. Прокопенко, газета «День»*).

Буду я навчатись мови золотої

У сучасній українській мові вживаються переважно повні форми прикметників. Коротку форму, крім кількох якісних, мають присвійні прикметники із суфіксами *-ів*-(-*ів*), *-ин*-(-*ін*-).

Повні форми прикметників **змінюються** за родами, відмінками й числами.

ВІДМІНКОВІ ЗАКІНЧЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Відмінок	Одніна				Множина	
	Тверда група		М'яка група		Тверда група	М'яка група
	чоловічий і середній рід	жіночий рід	чоловічий і середній рід	жіночий рід		
Н.	-ий, -е	-а	-ій, -є	—	-і	-і
Р.	-ого	-ої	-ь, -ого	-ь, -ої	-их	-іх
Д.	-ому (-ім)	-ій	-ь, -ому (-ім)	-ій	-им	-ім
Зн.	Н. або Р.	-у	Н. або Р.	-ю	Н. або Р.	Н. або Р.
Ор.	-им	-ою	-ім	-ь, -ою	-ими	-іми
М.	(на) -ому, -ім	(на) -ій	(на) -ьому, -ім	(на) -ій	(на) -их	(на) -іх

В українській мові є група складних прикметників із другим компонентом *-лицій*: *кругло лицій*, *білолицій* і под. Вони мають відмінкові закінчення твердої групи (називний, знахідний і орудний відмінки однини чоловічого і середнього роду та всі форми в множині) і м'якої групи в інших відмінках усіх трьох родів: *білолицій* — *білолицього* — *білолицьому* — *білолицього* — *білолицім* — (на) *білолицьому(-ім)*; *білолиці* — *білолицих*.

Практикум

453 Провідмінайте прикметники разом з іменниками. Визначте тип відмінювання (за групою), схарактеризуйте особливості його.

Білолицій хлопець, довгошия жирафа, Сергіїв мопед, столітня війна, великий район, материна пісня.

454 Випишіть прикметники. Виконайте їх морфологічний розбір.

Глеястий берег переходив у зелений, засланий спорищевими килимами, моріжок*. Тут, на спориші, і викачувалися купальники, гріючи ребра проти чарівного сонечка. Далі за моріжком стояла могутня стіна сторічних берестків.

Ніяке дерево не шумить так журливо, як старі берести. На вербах листя м'яке, ніжне, навіть лагідне. І шум вербовий ніжний і лагідний. Жерстяне дубове листя у вітровій викрешує іскри, в його шумі гнів, завзяття, наступальний порив. І дуби не шумлять — гудуть. А берести, старі меланхоліки, беруть серце в полон, сповнюють солодкими болями, заносять бозна куди, аж плаче те серце — і не знати від чого: від туги, від щастя чи поривань (І. Семенченко).

Моріжок — густа молода трава.

СПЛІКУВАННЯ

455 Складіть діалог «На вулиці незнайомого міста». Використовуйте прикметники.

Домашнє завдання

Виконайте тестові завдання online

456 Складіть невеликий твір (10–12 речень) з теми «Подорожуємо Україною», обравши один із цікавих вам куточків нашої країни. Уживайте в тексті відносні й присвійні прикметники в різних відмінкових формах. Позначте розряд прикметників, відмінок, рід і число.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Як творяться присвійні прикметники?
 - За допомогою яких суфіксів творяться відносні прикметники? Наведіть приклади.

§ 64 ЗАЙМЕННИК

Займенники — ніби порожня тара, яку мовець наповнює потрібним їому змістом.

Ю. Карпенко

Буду я навчатись мови золотої

Займенник — самостійна частина мови, яка вказує на предмети, ознаки, кількість, але не називає їх.

Займенники, подібно до іменників, прикметників і числівників, відповідають на питання *хто?* *що?* *який?* *чий?* *скільки?*

Займенник без контексту має тільки вказівне значення. Проте в тексті це значення стає конкретним, співвідноситься з окремою особою чи предметом, ознакою, кількістю. У тексті займенник є заступником іменника, прикметника, числівника, урізноманітнюючи мовлення й виступаючи засобом зв'язку.

У реченнях займенники можуть бути підметом, додатком, означенням: *I я згадав своє село. Кого я там коли покинув* (Т. Шевченко).

Розряди займенників

→ Особові	я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони
→ Зворотний	себе
→ Присвійні	мій, твій, наш, ваш, його, її, їхній, свій
→ Питальні	хто?, що?, який?, чий?, котрий?, скільки?
→ Заперечні	ніхто, ніщо, нічий, ніякий, ніскільки, нікотрий
→ Відносні	хто, що, який, чий, котрий, скільки
→ Вказівні	цей, той, такий, стільки
→ Означальні	всякий, весь, кожний (кожен), інший, сам, самий, жодний (жоден)
→ Неозначені	дехто, дещо, деякий, хтось, щось, що-небудь, хто-небудь, якийсь, будь-який, будь-хто, будь-що, абихто, абищо, абиакий, хтозна-що, казна-що, казна-хто

Із частками будь-, -небудь, казна-, хтозна- займенники пишуться через дефіс, а із частками аби-, де-, -сь — разом: будь-що, чий-небудь, казна-що, хтозна-який, хтозна-чий, хтось, абищо, дещо, деякий.

Практикум

457 Прочитайте. Визначте основну думку текстів, прокоментуйте її. Ви-пишіть займенники, визначте розряд за значенням, морфологічні ознаки й синтаксичну роль у реченні.

1. Мудрий скарбничий — пам'ять людська. Вона зберігає часом звичайні собі, нічим непримітні з першого погляду бувальщини, наче знає: настане у житті людини такий час, а може, така мить, що вони оживуть знову, осяються промінням почуттів і винагородять її поезію, ім'я якій — спогад.

Спасибі ж тим, хто дарує нам щастя добрих спогадів.

(Гр. Тютюнник)

2. Покладатися можна тільки на самого себе.

А втім — чому тільки на себе?

А — пам'ять?

Навіть у цілковитій самотності людина ніколи не буває цілком самотня. Бо пам'ять зберігає образи й голоси людей, з якими ти спілкувався, їхній розум, їхній досвід, їхні поради, слова і вчинки (В. Нестайко).

458 Запишіть слова, розкривши дужки, у дві колонки: 1) займенники; 2) інші частини мови. Поясніть правопис.

Що(небудь), коли(небудь), (аби)хто, (аби)куди, (аби)кого, (аби)де, ні(до)чого, (ні)який, (ні)де, (ні)коли, який(сь), котрий(сь), (де)кілька, (де)який, ні(за)що, (ні)звідки, (ні)як, (казна)де, (казна)хто, (казна)коли, (казна)що, ні(від)кого, де(небудь), який(небудь), чий(небудь), (будь)який, (будь)де, (будь)як, (будь)що, скільки(небудь), скільки(сь).

459 Поставте займенники в родовому та орудному відмінках без при-йменника і з прийменниками до, з. Поясніть, у яких випадках уживається приставний *н*.

Він (вона, воно, вони), цей, що-небудь, хтось, хто, казна-що, який-небудь, свій, той, деякий, аби-хто, дещо, котрий-сь, їхній, такий, кожний, скільки, ніякий, хтозна-хто, дехто.

● Поерайте всі особові займенники з прийменниками *назустріч*, *по-дібно до*, *згідно з* і запишіть.

460 Вишишіть із вірша Л. Костенко займенники, укажіть їх розряди. Ви-значте, де можна, рід і число.

Ті журавлі, і їх прощальні сурми...
Тих відлітань сюїта голуба...
Натягне дощ свої осінні струни,
торкне ті струни пальчиком верба.
Сумна арфістка — рученьки вербові! —
по самі плечі вкутана в туман.
Зіграй мені мелодію любові,
ту, без котрої холодно словам.

За значенням і граматичними
ознаками **займенникові слова**
неоднотипні, вони поділяються
на **три групи**: 1) узагальнено-
предметні (співвідносяться
з іменниками); 2) узагальнено-
но-якісні (співвідносяться
з притметниками); 3) узагальнено-
кількісні (співвідносяться
з числівниками).

Буду я навчатись мови золотої

У розряд займенників можуть переходити слова з інших частин мови. Явище **прономіналізації** (від латин. *pronomina* — займенник) полягає в тому, що окрім слова можуть утрачати своє конкретне значення предметності, ознаки або кількості і набувати узагальненої вказівки на предмети чи ознаки та лексично зближуватися із займенниками.

Найчастіше прономіналізуються числівники **один** (**одна, одні**), **другий** (**друга, другі**), що виступають у значенні займенників **якийсь, той, інший, сам**: **Одні** одно говорили, а **другі** друге — і з тих розмов спліталася сітка, в якій ні кінця ні початку (М. Коцюбинський); Якби **один другому** не допомагав, то світ би пропав (Нар. творчість).

Практикум

КОРИСТУЙТЕСЯ БАГАТСТВОМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ!

набивати собі ціну
прийти в себе
зарекомендувати себе
не по собі
сам собі пан
кусати собі лікті
який ґедъ укусив
дивитися ні на що
чого душа бажає
будь що буде
ні в якому разі
ні про що говорити

461 Прочитайте. Знайдіть слова, що виступають у ролі займенників. Доберіть до цих слів займенники-синоніми, прочитайте речення з ними. Які речення стилістично виразніші?

1. Тому доля запродала од краю до краю, а другому оставила те, де заховають (Т. Шевченко). 2. Одно-однісінське під типом сидить собі в старій ряднині (Т. Шевченко). 3. Хоч і сова, аби з другого села (Нар. творчість). 4. У великих містах легко знайти першу-ліпшу роботу (М. Чернявський).

462 Знайдіть у тексті займенники, зробіть їх повний морфологічний розбір.

Є в житті кожного народу часи, коли нікому ніщо не прощається, коли всяке добро або зло, зроблене людиною, падає на незримі чаші найтонших терезів історії. І щасливий той, хто, винісши народне горе і попрацювавши немало і немало проливши крові на полях битв, може потім уже сказати собі і світу, що в найстрашнішу годину не було у нього зерна неправди за душою. Але горе тому, хто по злобі, мізерності, по нікчемності душі своєї піддається в фатальну хвилину слабодухості, своїм низьким інстинктам і кине товаришів своїх і народ свій в ім'я мнимого врятування особистого життя, в ім'я брехливих обіцянок ворога (О. Довженко).

СПІЛКУВАННЯ

463 Продовжте висловлену думку.

Зроблене тобою до тебе ж і повернеться (В. Черчилль).

Домашнє завдання

464 Продовжте кожен рядок трьома-четирма прикладами, що містять займенники. Визначте розряди займенників.

Фразеологізми: *брати себе в руки*; ...

Прислів'я та приказки: *Яка совість, така й честь*; ...

Загадки: *Що за штука і день, і ніч стука?* ...

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Яку частину мови називають займенником?
 - Які морфологічні ознаки має займенник? Відповідь проілюструйте прикладами.
 - Які синтаксичні функції займенника?
- На які розряди поділяють займенники?
- Який займенник не має форми називного відмінка?
- Як тлумачати прономіналізацію в мовознавстві? Наведіть приклади.

§ 65

СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ ЗАЙМЕННИКІВ

Граматика — душа мови, поза нею естетика мови просто неможлива, оскільки саме граматичні норми та особливості їх використання є тим ядром, що дає можливість правильно донести думку, комунікативні завдання, які ставить перед собою мовець.

Ю. Прадід

Буду я навчатись мови золотої

У науковому, діловому і публіцистичному стилях займенники вживаються як важливий засіб єдності частин тексту, для вираження присвійності (*його, її, їх, їхні*) та як сполучні слова (*що, який, котрий, скільки*), які слугують для поєднання частин складнопідрядного речення: *Зазначимо, що життям українців, їхньою культурою в Канаді цікавилися завжди* (З газети).

У художньому стилі займенники можуть вживатися і як засіб образності — для підсилення враження, у формі повтору, протиставлення тощо: *У вас, у нас, ви — Січ, а ми — Полтава. У вас права, ми ж — охоронці права* (Л. Костенко). Усталеним прийомом поетичної мови є вживання пафосної одинини імен, осіб на *ти* замість пошанної множини:

Вродився каторжним Іваном
І сонце котиш звіддаля.
Ти впрігся в плуг. Ти в плузі — паном.
Твій переліг — уся земля...
(І. Драч про І. Франка)

Уживання займенника *я* в поетичному тексті є засобом вираження особи ліричного героя, що зливається з авторським «я»:

Був я вітром, був я лютим, був я нордом.
Став я ніжним, став я птахом і крилом.
(Б. Олійник)

У художньому та розмовному стилях заміна особового займенника *я на ми* часто супроводжується появою експресивних відтінків: іронії, зневаги, ворожості: *Прокіп: — В чужій хаті питаютися, чи можна сісти, а не лізуть на покуття по-свинячому. — Нічого, ми й непрошенні сядемо...* (Григорій Тютюнник).

Займенники *я*, *ти* не мають форм множини. Слови *ми*, *ви* означають не множину *я*, не множину *ти*, а групу осіб, до якої належить *я* або *ти*. Щоправда, у науковому стилі використовується займенник *ви* та його форми: *у нашому дослідженні*, *ми дійшли висновку*.

Займенник *ви* у ввічливій пошанній формі поєднується з присудком у формі множини: *Я ціную турботу і чесність, з якою Ви поставилися до перекладів моїх творів* (Е. Хемінгей).

Займенник *ви* залежно від контексту може мати не тільки пошанне, а й іронічно-жартівливе забарвлення, наприклад: (до мінометів) «*Дозвольте перевірити ваш приціл...*» (О. Гончар). Присвійні займенники надають мовленню відтінку інтимності: *Моя ти дolenko святая* (Т. Шевченко). Неозначені займенники (*казна-хто, хтозна-що, ...*) мають виразно знижений розмовний (або просторічний) характер: *I хiба це риба! Казна-що, не риба...* (О. Довженко). Займенник *воно* набирає експресивного забарвлення у випадках вираження зневаги, презирства або навпаки — співчуття: *Воно ж, товкуще, навіть не завважить...* (Л. Костенко).

(З підручника А. Коваль «Стилістика»)

Практикум

465 Спишіть текст, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте свій вибір. Поясніть написання особового займенника *ви* з великої літери.

Дякую Вам, мамо, за перший скарб — пісні над колискою.

Дякую Вам, мамо, за другий скарб — рідну українську мову. Вона вперше засвітилася мені (у,в) Вашому слові як світ (у, в) ранковому сонці.

Дякую Вам, мамо, за третій скарб — молитву до Бога. Бо (у,в) українця (і,ї) скрипка, (і,ї) пісня, (і,ї) молитва, (і,ї) мова мають одну душу (*За Я. Гояном*).

466 Визначте стилістичну роль займенників.

1. Притулюсь, пригорнувшись я до рідного слова, — це наснага моя, На яку я молюсь (*В. Крищенко*). 2. У своєму житті треба залишати місце й для свого життя (*Л. Костенко*). 3. А якось раз приходжу, застаю — співає пісню — при мені! — твою. Про нашу греблю, про ті наші верби, про дні, що душу спомином печуть... (*Л. Костенко*) 4. Моя любове, ти — як Бог, я вже не вірю, що ти є. У безлічі земних тривог згубилося ім'я твоє (*Д. Павличко*). 5. Хто ж то діяв, хто ж то діяв? — начебто не я... (*В. Корж*) 6. Хто знає, що тут відбулося? Хто розказав це людям до пуття? (*Л. Костенко*) 7. Ну хто про що, а я про Наливайка (*Л. Костенко*).

467 Допишіть до підмета-займенника *ви* один із поданих у дужках присудків. Свій вибір обґрунтуйте.

(Який, які) Ви (добрий, добре). (Така, такі) Ви (сумлінна, сумлінні). Ви (готовий, готов, готові)? (Якась, якісь) Ви (печальна, печальні). (Такий, такі) Ви (елегантний, елегантні). (Яка, які) Ви (вродлива, вродливі). А Ви, нівроку, (сердитий, сердиті). (Який, які) Ви (стараний, старанні).

Виконайте тестові завдання online

468 Займенники мають широке загальне значення, і недоречне їх використання в мовленні може породжувати двозначність. Відредактуйте подані речення таким чином, щоб уникнути двозначності.

1. Тетяна годує кішку, вона задоволена. (Хто задоволений? Тетяна чи кішка?)
2. Світлана привітала подругу, вона була дуже рада. (Хто радий? Світлана чи подруга?)
3. Дмитрик попрохав друга покласти зошит у свій портфель. (У чий портфель?)
4. Михайло застав товариша у себе вдома. (У кого саме вдома?)

СПІЛКУВАННЯ

469 Прокоментуйте висловлення.

Світ завжди виглядає світлішим, якщо ми робимо щось одне для одного, а не для себе... (*Ч. де Лінт*)

Домашнє завдання

470 Запишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте стилістичну роль займенників.

Прилітають солов'ї не всі одразу напровесні десь надвечір чуємо пробують у гущавині голоси лиш поодинокі солісти. Це він прилетів господар а її ще нема вона з'явиться пізніше. Як справжній лицар і глава сім'ї він огляне свої володіння балку верби і переконавшися що все на місці приготує гнізечко заховавши його під віттями так щоб ніякий шуліка не помітив а після того вже зволить прибути й вона пані солов'їха чи молоденька соловейкова наречена. Верба з віттям то їхня планета! Там панують їхні співи й любов... (*О. Гончар*)

Перевірте себе

- Дайте відповідь на запитання.
— У чому полягають особливості використання займенників у художньому стилі? у науковому? в офіційно-діловому?

— Якими експресивними відтінками супроводжується заміна основних займенників у художньому та розмовному стилях? Наведіть приклади.

§ 66

ЧИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Чужу мову можна вивчити за шість років, а свою треба вчити все життя.

Вольтер

Буду я навчатись мови золотої

Числівник — самостійна частина мови, яка позначає кількість предметів або їх порядок при лічбі та відповідає на питання скільки? котрий?.

ОЗНАКИ ЧИСЛІВНИКА

Морфологічні ознаки	Синтаксична роль
Відмінювані слова. Змінюються за відмінка-ми (один, два — також за родами; один — за числами). Початкова форма: називний відмінок. За лексичними і морфологічними ознаками поділяються на кількісні (власне кількісні, збірні й дробові) та порядкові	Означення (порядкові й кількісні — у непрямих відмінках); підмет (у називному відмінку — самостійно або разом з іменником у родовому відмінку); додаток (кількісні — у знахідному відмінку разом із залежним іменником); іменна частина складеного присудка

Тільки числівник *один* змінюється за родами і числами (*один, одна, одно, одні*). Числівник *два* поєднується з іменниками чоловічого роду, а *два* — з іменниками жіночого роду. Числівники *нуль, тисяча, мільйон, мільярд* мають рід (*нуль, мільйон, мільярд* — чол. рід; *тисяча* — жін. рід); уживаються в однині і множині (*нуль — однина, нули — множина*). Числівники *обидва, обидви; півтори* мають чоловічий і жіночий рід.

Слова з кількісним значенням розрізняються за морфологічними ознаками, властивими іншим частинам мови. Наприклад: *двійка, п'ятірка, сімка, вісімка, десятка, сотня* означають предмет (що?); морфологічні ознаки: ж. р., одн., Н. в. — це іменники. *Двохразове* (використання) (яке?); морфологічні ознаки: с. р., одн., Н. в. — це прикметник.

Практикум

471 Випишіть числівники, складіть з ними словосполучення.

Сотня, пара, десяток, четверо, мало, шостий, раз, тисяча, вісімсот, дюжина, п'ятірка, удвічі, півтора, двійка, кілька, сто-надцять, двадцять сім, мільйон, половина, одиниця, третина, мільярд, п'ять восьмих, по двоє, десятка, трійка, дев'яносто, сорок, кількадесят, тридцять третій, обидві, безліч, шістка, утрьох, триста, шістдесят, дев'ять, удвоє.

- Чи можна вважати синонімічними слова *число* і *числівник*? Обґрунтуйте свою думку.

472 Прочитайте речення. Випишіть числівники. Визначте їхні морфологічні ознаки й синтаксичну роль.

1. Чотири речі нам потрібні, щоб невеселих збуться дум: здорове тіло, добра вдача, ім'я хороше, світлий ум (*Рудакі*).
2. Мене вимчав на сьомий поверх автоматичний ліфт, число «сім» обіцяло щастя, бо сім по сім буде сорок дев'ять, а коли сорок дев'ять розділити на два, то вийде двадцять чотири з половиною, а двадцять чотири з половиною — це майже мій вік, все збігається, все прекрасно! (*П. Загребельний*) 3. Є тисячі доріг, мільйони вузьких стежинок, є тисячі ланів, але один лиш мій (*В. Симоненко*).

473 Прочитайте текст і за його змістом сформулюйте основні правила вживання числівників на позначення часу.

«Котра година?» — запитали Вас. Припустімо, стрілка Вашого годинника стоїть на 9-й годині. То як же правильно відповісти українською? Природними для української мови

у цьому випадку є форми з порядковим числівником. Отже, треба відповісти: «*Зараз дев'ята година*».

Для позначення неповних годин в українській мові існують форми з прийменником «на» (як правило, для позначення часу до половини години) та з прийменником «за» (після половини години), наприклад: *чверть на сьому*, *двадцять на сьому*, *за десять сьома*. Можна українською сказати *чверть на сьому* і *чверть по шостій*, *за двадцять сьома* і *двадцять до сьомої*. Форми з прийменниками *на* й *за* — найусталеніші. У розмовній літературній мові це звучить природно. У «строгих» стилях, зокрема в офіційно-діловій сфері, військовій справі, вживаються конструкції, в яких на першому місці називаються години, а потім — хвилини. Це відповідає цифровому позначенню часу (*Н. Сологуб*).

474 Доповніть прислів'я, дописавши числівники. Поясніть значення фразеологізмів. У яких ситуаціях мовлення їх можна вжити?

1. ... вода на киселі.
2. ... разів відмір, а ... відріж.
3. ... п'ятниць на тиждень.
4. ... колесо до воза.
5. Бути на ... небі.
6. ... як палець.
7. не ждуть.

● Уведіть 2–3 фразеологізми (на вибір) у складне речення.

475 Прочитайте. Підготуйте повідомлення про стилістичну роль числівників, доповнивши власними прикладами.

Числівники часто використовуються в народнопісенній творчості для позначення здебільшого магічно-символічних чисел, пов'язаних з релігійними і язичеськими віруваннями: *Виступає нас не мало — аж дванадцять косарів* (Нар. пісня). З цією ж метою числівники та відчислівникові утворення використовують поети: *Тричі крига розмерзла, тричі розставала, тричі наймичку у Київ Катря проводжала* (Т. Шевченко).

Числівник не належить до особливо виразних стилістичних засобів, тому в художньому мовленні кількість числівників незначна. У мовленні персонажів вони вживаються для гіперболізації: *тисячу разів казав тобі, сто раз треба нагадувати*. У публіцистичному стилі числівник використовується з агітаційною метою як стилістичний засіб експресивного видлення предметно-числового образу: *Ніколи серця мільйонів не бились у такому наднапруженні, як у роки світової війни* (З газети). Найуживаніший числівник в офіційно-діловому стилі, де він виконує свою пряму функцію — позначає кількість або порядок предметів при лічбі: *У фонд надійшло сто тисяч гривень* (О. Пономарів).

СПЛІКУВАННЯ

476 «У нас на кожну проблему можна лягти й заснути. Прокинутись через сто років — а вона та сама», — зауважує Ліна Костенко в одному зі своїх творів. Які проблеми, на вашу думку, вважають «вічними»? Чи існують шляхи їх розв'язання?

Домашнє завдання

477 Підготуйте повідомлення в публіцистичному стилі про звичаї, традиції, вірування, пов'язані із числівниками-символами.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Що називають числівником?
 - На які розряди за лексичними та морфологічними ознаками поділяють числівники?

— Яку синтаксичну роль виконують числівники?

§ 67

РОЗРЯДИ ЧИСЛІВНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ. ГРУПИ ЧИСЛІВНИКІВ ЗА БУДОВОЮ

Чоловік має два вуха, щоб багато слухав, а один язык, щоб менше говорив.

Народна мудрість

Буду я навчатись мови золотої

Розряди числівників за значенням і граматичними ознаками

кількісні (скільки?)

порядкові (котрий?)

власне кількісні
два, тридцять шість

дробові
четири восьмих, сім цілих три десятих

перший, сорок третій

збірні
троє, десятеро

неозначенено-кількісні
кілька, багато

Групи числівників за будовою

прості

складні

складені

мають один корінь
один, третій,
семеро, мало

мають два корені
двадцять, чотириста,
кількасот

містять два або більше простих чи складених числівників
тисяча дев'ятсот, девяносто п'ятий

Практикум

478 Спишіть речення, уставляючи пропущені літери. З'ясуйте групу за будовою і значення вжитих числівників.

1. З ос..ні він безпремінно наймає д..сятин з п'ятнадцять, а то і всі двадцять поля (*Панас Мирний*). 2. Сад був ще зовсім молодий — його посадили років сім чи вісім тому самі працівники Інституту Міжпланетних сполучень (*В. Бережний*). 3. Від інших вул..ць її відрізняли асфальтовий тротуар, двадцять добре збудовані будинки (*І. Семенченко*). 4. Два-три слівця н..нароком, дві-три слізинки на очах... (*П. Грабовський*)

479 Визначте, якою частиною мови є слова *пара*, *десятак*, *дюжина*, *сотня*, *тисяча*, *частина*, *половина*, *третина*, *четвертіна*. Які з них за змістом тотожні дробовим числівникам?

480 Прочитайте прислів'я. Визначте розряд числівників за значенням і групу за будовою. Згадайте й запишіть 3–4 прислів'я із числівниками.

1. Наговорив сім міхів горіхів, гречаної вовни, та всі не повні. 2. Сім верст до небес, і все пішки. 3. На грам амуніції, на десять амбіцій. 4. В роботі «ох», а єсть за трьох. 5. Хоч три дні не їсти, аби з печі злізти. 6. Краще на п'ять хвилин раніше, ніж на хвилину пізніше. 7. Одна ластівка не робить весни. 8. Мудрій голові досить два слова. 9. Дві господині в хаті не дадуть ради копченяті.

481 Прочитайте уривок зі статті Олени Куренкової «12 обручів Закарпаття, потрапити у які матимете за щастя».

«**8 ОБРУЧ — ЦЕ КОЛИ СТИСКАЄТЬСЯ СЕРЦЕ:**
ВОДОСПАД ТРУФАНЕЦЬ

Вода спадає 5 виразними каскадами із загальної висоти 36 м, гарантуючи цьому водному об'єкту звання найвищого водоспаду українських Карпат. Видимо є лише невелика частка краси та могутності водних мас, споглядати її можна зі спеціально встановленого дерев'яного містка біля підніжжя. Включений у 1997 році до Карпатського біосферного заповідника, водоспад є однією з «найзручніших» туристичних атракцій, адже знаходиться прямо обабіч траси Н-09 Ясіня—Рахів, і за будь-яких умов просто не може бути непоміченою.

- Спишіть уривок, записуючи цифри словами. Визначте розряд числівників за значенням та будовою.
- Зробіть морфологічний розбір двох числівників (на вибір).

482 Перегляньте підручники з географії, історії, математики, фізики, хімії. Як часто і з якою метою автори використовують числівники? Зробіть висновок про доцільність і важливість використання числівників у текстах наукового стилю.

СПІЛКУВАННЯ

483 Прокоментуйте думку Віктора Гюго: «У кожної людини три характеристики: той, який їй приписують, той, який вона сама собі приписує, і, нарешті, той, який є насправді».

484 Робота парами. Прочитайте епіграф до теми. Розкрийте зміст прислів'я в діалозі з однокласником.

Домашнє завдання

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які конструкції на позначення часу вживаються в офіційно-діловому та розмовному стилях? Наведіть приклади.
 - На які групи за будовою поділяють числівники?

— У чому полягає відмінність використання числівників у художньому й офіційно-діловому стилях?

§ 68

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ. ПАРАЛЕЛЬНЕ ВЖИВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ З ІМЕННИКАМИ В НЕПРЯМИХ ВІДМІНКАХ

Надто старанні пошуки слів часто псують все мовлення. Найкращі слова — ті, що являються самі по собі; їх, здається, підказує сама правда.

Квінтлілан

Буду я навчатись мови золотої

ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ

Типи відмінювання числівників		
I тип	II тип	III тип
1 один, одно (одне), одна, одні	2, 3, 4 два, дві, три, чотири	5–20, 30, 50–80 п'ять — двадцять, тридцять, п'ятдесят — вісімдесят
	багато, кілька; усі зібірні	кільканадцять, кількадесят, кількасот
IV тип	V тип	VI тип
40, 90, 100 сорок, дев'яносто, сто	200–900 двісті — дев'ятсот	0, 1000, 1 000 000, 1 000 000 000 нуль, тисяча, мільйон, мільярд

Відмінкові закінчення числівників

Відмінки	I тип	II тип	III тип
Н.	один	четири	п'ятдесят
Р.	одного	чотирьох	п'ятдесяти, п'ятдесятъох
Д.	одному	чотирьом	п'ятдесяти, п'ятдесятъом
Зн.	один або одного	четири або чотирьох	п'ятдесят або п'ятдесятъох
Ор.	одним	чотирма	п'ятдесятъма, п'ятдесятъома
М.	...одному(-im)	...чотирьох	...п'ятдесяти, ...п'ятдесятъох
	IV тип	V тип	VI тип
Н.	сорок	п'ятсот	тисяча
Р.	сорока	п'ятисот	тисячі
Д.	сорока	п'ятистам	тисячі
Зн.	сорок	п'ятсот	тисячу
Ор.	сорока	п'ятьмастами, п'ятьомастами	тисячею
М.	...сорока	...п'ятистах	...тисячі

Практикум

486 Прочитайте речення. Випишіть числівники. Визначте їх відмінок.

- Зараз у машині, розрахованій на сімох пасажирів, сиділо всього троє: шофер за кермом, праворуч нього — обважнілий мужчина, що, видно, куняв, а за спину в них у темряві причаївся ще хтось третій (О. Гончар).
- Й пішов устеленою

**СКОРИСТАЙТЕСЯ
МОДЕЛлю-ОПОРОЮ!****ІІ тип відмінювання**

-ох, -ом, -ома, -ох

ІІІ тип відмінювання

1. -ох, -ом, -ома, (на) -ох

2. -и, -и, -ма, (на) -и

ІV тип відмінювання

-а, -а, -а, (на) -а

килимами доріжкою в бік величезної трієри, що стояла при березі, вп'явшись у воду ста вісімдесятма шістьма веслами (*I. Білик*). 3. Торг завис на дев'яноста карбованцях і далі — ні тпру ні ну (*M. Стельмах*).

487 Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Поставте числівники у формі родового, орудного й давального відмінка.

— Я щодня стикаюся з проблемами і молодих людей, які скаржаться на брак енергії, млявість, хронічну втому. Запитую: «Чи ви снідаєте?» — і отримую відповідь, мовляв, бракує часу, немає апетиту... За всіма стандартами — і нашими, і європейськими — сніданок має бути! Він має становити не менш ніж 25 % від добового раціону, — пояснює лікар-дієтолог, кандидат медичних наук Олександра Кириленко.

Правильне харчування зранку покращує роботу мозку і збільшує працездатність на 30 %. Фахівці наголошують, що людині зранку потрібно отримати 30 % денної норми білків, 50 % — денної норми вуглеводів і зовсім небагато жирів — менш як 20 %. Вуглеводи — це головне, але й вони різні. Не підходять прості вуглеводи — шоколад, печиво з білого борошна, білий хліб, мед, картопляне пюре, очищений рис, кукурудза, цукерки. Складні (повільні) вуглеводи — це цільнозернові злаки, сирі овочі, фрукти (За матеріалами статті *O. Миколюк у газеті «День»*).

488 Зіставте відмінювання прикметників твердої групи чоловічого й середнього родів однини, займенників *той*, *те* та числівників *один*, *одно* (*одне*). Зробіть відповідні висновки.

Буду я навчатись мови золотої

У складених числівниках кожна складова частина змінюється за відповідними типами відмінювання простих і складних числівників.

Неозначенено-кількісні числівники кілька, декілька відмінюються як числівник *два*; *багато*, *небагато* — як числівники *три*, *четири*; *кільканадцять* — як *п'ять*.

Збірні числівники *двоє*, *троє*, *семero* та ін. мають такі самі відмінкові форми, як *два*, *три*, *сім* і т. д. Збірний числівник *обидва* (*обидві*) має в непрямих відмінках такі форми: *обох*, *обом*, *обома*, *на обох*.

У **дробових числівниках** чисельник відмінюється як кількісний числівник, а знаменник — як порядковий (*дvi третiх*, *двох третiх*, *двою третiм* і т. д.).

Порядкові числівники змінюються як прикметники. У складених порядкових числівниках змінюється лише останнє слово (*тисяча дев'ятсот дев'яносто сьомий рiк*, *тисяча дев'ятсот дев'яносто сьомого року...*).

Необхідно взяти до уваги й такі правила вживання числівників з іменниками в непрямих відмінках:

1. Після числівників *два*, *обидва*, *три*, *четири* іменник ставиться у множині в тому ж відмінку, що й числівник: *два сини*, *три столи*, *четири човни*; *двох синів*, *трьох столів*, *четирьох човнів*. Числівники *два*, *три*, *четири* не сполучаються з іменниками, які не підлягають лічбі (*честь*, *бензин*, *кисень*, *праця*), а також

- з іменниками IV відміни. Для їх переліку вживаються збірні числівники: *двоє пташенят, троє кошенят, четверо ластів'ят*.
2. Збірні числівники не мають роду й числа. Разом з керованим іменником вони виступають одним членом речення — підметом чи додатком. У непрямих відмінках збірні числівники замінюються формами власне кількісних числівників: *двоє вікон, двох вікон, двом вікнам, двоє вікон, двома вікнами, у двох вікнах*.
 3. У сполученні з назвою істоти у західному відмінку відбувається заміна збірного числівника: *зустрів двох хлоп'ят*, але *побачив двоє дверей*.
 4. При збірних числівниках *обидва, обидві* вживаються іменники в називному відмінку множини, як і при числівниках *два, дві: обидва плуги, обидві книжки*, але при числівнику *обоє* іменник ставиться в родовому відмінку множини: *обоє хлопців*.
 5. Після числівників *тисяча, мільйон, мільярд* та після дробових числівників іменник завжди стоїть у родовому відмінку: *тисяча жителів, тисячею жителів, тисячами жителів; п'ять других відсотка, п'яти другим відсотка, п'ятьма другими відсотка* (але: *п'ять з половиною місяців*).

Практикум

**СКОРИСТАЙТЕСЯ
МОДЕЛЮ-ОПОРОЮ!**

V тип відмінювання

200–400

-ох, -ом, -ома, -ох

500–900

-и, -и, -ма, (на) -и

489 Запишіть цифри словами. З утвореними словосполученнями складіть речення.

2/3 (склянка); 4/9 (метр); 3/5 (виграш); з 567 постраждалими; на 385 місцях; у 1654 виборців.

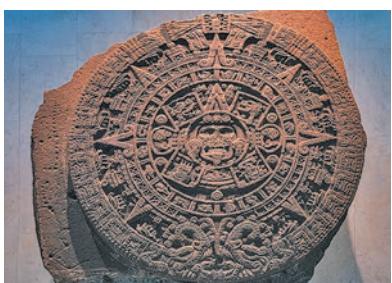
490 Запишіть цифри словами, розкрийте дужки. Обґрунтуйте правила вживання числівників з іменниками.

Продали 26 (двері); закупили 472 (трактор); відвантажили 194 (мішок); здали 15 000 000 (гривня); купили 111 (комп'ютер); залишилося 37 (акція); взяли в оренду 40 (підприємство); утворили близько 100 (асоціація).

491 Перепишіть, записуючи числа словами й пов'язуючи їх з іменниками. Визначте відмінок числівників та іменників. Написання відмінкових закінчень аргументуйте правилами.

Відоме прекрасне творіння давніх ацtekських майстрів — «Камінь Сонця». Цей величезний кам'яний диск діаметром 3,6 (метр), товщиною 1 (метр) і масою 24 (тонна) слугував жрецям календарем. Він створений приблизно в 1479 (рік) в період розквіту індіанської цивілізації. На камені — концентричні кола, дивні символи, геометричні фігури. У них відбито давні уявлення про всесвіт. У центрі каменя висічено обличчя бога Сонця — Тонатіу. По боках видно 4 (квадрат) із вигадливими знаками. Вони символізують 4 (епоха), які пережило людство. У першу епоху правив бог вічної молодості, у другу — бог вітру, у третю — бог дощів, а в четверту богиня вод, яка накликала на людей всесвітній потоп. Камінь-календар користується популярністю, але ще не всі знаки-символи розшифровані.

(З календаря)

«Камінь Сонця». Зберігається в Національному музеї антропології Мексики (м. Мехіко)

СПІЛКУВАННЯ

492 Обговоріть тему «Як правильно спланувати свій тижневий бюджет». Уживайте в мовленні числівники.

Домашнє завдання

493 Утворіть кількісні та порядкові числівники, провідмінійте їх разом із дібраними до них іменниками.

540; 384; 17 200; 811; 7 253 015; 8950; 19,3; 0,5.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Як відмінюються числівник *один*?
 - Як відмінюються числівники *два, три, чотири*?
 - Які особливості відмінювання числівників третього типу?

- Які особливості відмінювання числівників четвертого і п'ятого типів?
- Як відмінюються порядкові числівники?
- Які особливості відмінювання дробових числівників?

§ 69**НАПИСАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ І ВІДЧИСЛІВНИКОВИХ СЛІВ**

Сила слова! Слово дволіке, як римський бог Янус. З одного боку воно пусте й безвартісне, з іншого — всемогутнє, спроможне потрясати не тільки душі, а й цілі світи.

П. Загребельний

Буду я навчатись мови золотої**Разом пишуться:**

складні кількісні числівники	одинадцять, п'ятдесят, триста
складні порядкові числівники й схожі з ними прикметники, останнім компонентом яких є <i>-сотий, -тисячний, -мільйонний</i>	дев'ятисотий, п'ятсоттридцятитисячний, шістдесятп'ятимільйонний; багатотисячний
складні прикметники, першою частиною яких є числівник, написаний літерами	двадцятоповерховий, семиразовий, стовдцятп'ятирічний
складні прислівники, утворені сполученням прійменника із числівником	вдвоє, вдруге, надвое, удвох

Через дефіс пишуться:

порядкові числівники, написані цифрами й літерами	7-й, 10-ї, 11-го, 35-мільйонний, 4/2-тисячний
складні прикметники, першим компонентом яких є числівник, написаний цифрами	20-річний, 10-поверховий
складні прислівники, утворені за допомогою прійменника по від порядкових числівників	по-перше, по-друге, по-третє

Окремо пишуться:

складені кількісні та порядкові числівники	тисяча п'ятсот тридцять вісім, дві тисячі вісімнадцятий
порядкові числівники, до складу яких входять слова з половиною й под.	три з половиною тисячний загін
прислівники, утворені сполученням прийменника по зі збірним числівником	по двоє, по троє, по четверо

Практикум

Нарощення складається з однієї літери, якщо порядковий числівник закінчується на -ої, -ою: з 10-ї години.

Дволітерне нарощення буває тоді, коли порядковий числівник закінчується на приголосний і голосний: на 27-му кілометрі; у 2-му томі.

494 Доберіть і запишіть 10 складних прикметників, першою частиною яких є числівник. Складіть із 4–5 прикметниками речення.

495 Дослідники зазначають, що складні прикметники-кольороназви можуть утворитися за допомогою числівникового компонента *сто-, три-, семи-* і прикметників основ: *трибарвний, семибарвний, триколорний, стоцвітний*. Утворіть подібні прикметники і запишіть. У текстах якого стилю використовують такі прикметники? Наведіть приклади.

496 Прочитайте текст. Поясніть написання виділених числівників і від числівникових слів.

Римська система числення в її сучасному варіанті складається з таких базових знаків: I — 1; V — 5; X — 10; L — 50; C — 100; D — 500; M — 1000.

Система розташування цих цифр така: числа до трьох включно утворюються за допомогою додавання одиниць (II, III), — *четириразове повторення будь-якої цифри заборонено*.

Щоб утворити числа більше трьох, додається або віднімається велика і менша цифра, для вирахування менша цифра ставиться перед більшою, для збільшення — після, (4 = IV), та ж логіка діє і з іншими цифрами (90 = XC).

Римські цифри використовуються у таких випадках: номер століття або тисячоліття (XIX століття, II тисячоліття до н. е.); порядковий номер монарха; номер тому в багатотомній книзі (іноді — номера частин книги, розділів або глав); інші важливі події або пункти списку, наприклад (V постулат Евкліда, Ігри XXII Олімпіади тощо); валентність хімічних елементів та ін.

(З інтернетних джерел)

Виконайте тестові завдання online

СПІЛКУВАННЯ

497 Поясніть вислів Оноре де Бальзака: «Бувають люди, подібні на нулі: їм завжди потрібно, щоб попереду були цифри».

Домашнє завдання

498 Напишіть короткий твір (12–14 речень) з теми «Мова цифр завжди переконлива».

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які особливості правопису числівників?

— Як треба писати відчислівникові слова?

§ 70

ДІЄСЛОВО ЯК ЧАСТИНА МОВИ. ФОРМИ ДІЄСЛОВА. ЗМІНИ ЗВУКІВ В ОСОБОВИХ ФОРМАХ ДІЄСЛІВ. БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА

Дієслово — частина мови, що надає тексту сили.

Е. Слободянюк

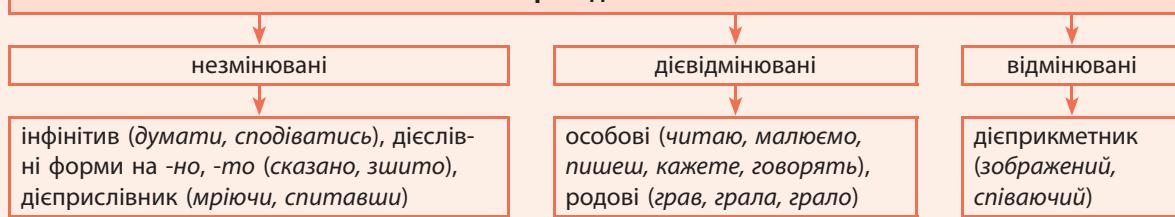
Буду я навчатись мови золотої

Дієслово — самостійна частина мови, яка означає дію або стан предмета, відповідає на питання *що робити? що зробити?* і в реченні найчастіше буває присудком.

Лексичне значення дієслова широке:

- реальна фізична дія особи: *ити, малювати;*
- абстрактна дія: *знати, визначити;*
- стан особи чи предмета: *виблискувати, нездужати;*
- стан природи: *дощити, світати;*
- ставлення особи до кого-небудь, чого-небудь: *любити, шанувати;*
- волевиявлення: *хотіти, бажати;*
- зміни: *потемніти, затвердіти;*
- динаміку, рух: *ити, летіти.*

Форми дієслова

Дієслово може бути будь-яким членом речення, але найчастіше виступає в ролі присудка.

Практикум

Дієслова із суфіксом **-ся(-сь)**, які виражают зворотну дію, називаються зворотними: *навчатися, закохатися*.

Сучасний дієслівний суфікс **-ся(-сь)** — це давня коротка форма зворотного займенника себе в Зн. в. однини: *Я не боюся. — Я ся не бою* (діал.).

Уживається **-ся(-сь)** після інфінітивного суфікса **-ти(-ть)** або закінчення в особових формах дієслова: *вмивати — вмиватися, взувати — взуватися.*

499 Прочитайте. Випишіть усі дієслівні форми, назвіть їх основні граматичні ознаки, визначте синтаксичну роль у реченні.

Дієслово спрощі відзначається великою силою. Здатне тримати на своїх раменах багато іменників. Та й не тільки їх. Через те його можна порівняти з Гераклом — героєм давньогрецької міфології, у якого була неймовірна фізична сила. Дужість дієслова забезпечує добрий лад у реченнях. Але найбільше приятелють дієслова з іменниками. Вони разом відграють у мові вирішальну роль (*I. Вихованець*).

- Про які подвиги Геракла вам відомо? Назвіть фразеологізми, пов’язані з давньогрецькою міфологією.
- **Працюймо парами.** Використовуючи подані слова, складіть словосполучення, потім обміняйтесь зошитами для взаємоперевірки:
 - 1) «дієслово + іменник»: *галерея, театр, однокласники;*
 - 2) «дієслово + прислівник»: *сумно, успішно, уважно, увачері.*

500 Спишіть, підкресліть дієслова. Визначте, у якій формі їх ужито.

По-старому височать на землі великі пам'ятники духу — собори, обрамлені витягнутими вгору спорудами нового типу. По-старому неспокійна людина хапається клаптика теплої землі й високого неба, щоб відчути точку опори, щоб знайти на мить саму себе та спробувати щось у собі *сягнути*.

Але землю вкриває асфальт і бетон, небо затягується димами й ревом моторів, і кудись шалено, у метушливій тривозі летить життя, засмоктує й не залишає тієї чистої години для душі, коли можна замислитись над собою й подумати про головне.

Куди ж іде життя? Чи ми ведемо життя, чи життя веде нас, кинувши нам для забави дешеві замінники слова — телевізор, футбол, алкоголь?

Щоб залишитись людиною, вона сама мусить важити хоча б стільки... Але для цього їй потрібні найвищі зусилля розуму й духу. Вона мусить відродитись, щоб зrozуміти, що на ній, особисто на ній лежить і *спадщина* предків, і доля землі — вітчизни людей (Є. Сверстюк).

- З'ясуйте за словником значення виділеного слова.
- Поміркуйте над запитанням: «Чи ми ведемо життя, чи життя веде нас?» Висловте власну думку.

501 Використовуючи лише дієслова, можна багато розповісти. За піданим зразком розкажіть про свій день.

Зустрілися — загорілися. Загорілися — одружилися. Одружилися — роздивилися. Роздивилися — посварилися. Посварилися — помирілися...

502 Замініть словосполучення інфінітивом. Позначте графічно основу дієслова.

1. Вручити нагороду.
 2. Зробити операцію.
 3. Пити чай.
 4. Накласти штраф.
 5. Подзвонити по телефону.
 6. Обробляти поле боронами.
 7. Класти солому в скірти.
 8. Дати гарантію.
 9. Обмінюватися листами.
- Розкажіть про морфологічні ознаки інфінітива.

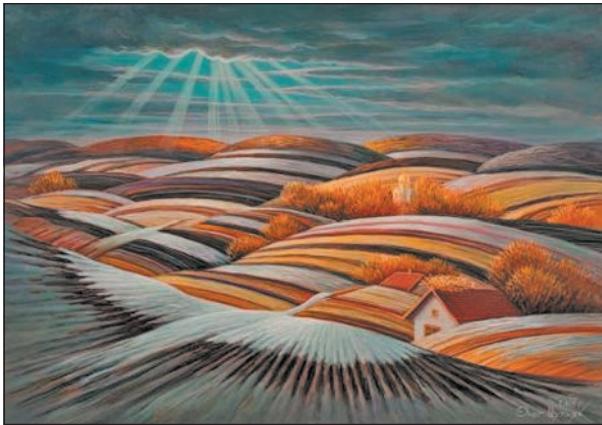
Буду я навчатись мови золотої

Особливою формою дієслова є **безособові дієслова**, що означають дію без відношення до будь-якої особи: *світає*, *темніє*, *морозить*, *дихається*, *думається*, *дніє*, *вечоріє* тощо. Вони означають явища природи, фізичний або психічний стан людини.

У дійсному способі безособові дієслова мають одну форму 3-ї особи одинини теперішнього (*світає*) і майбутнього часу (*світатиме*, буде *світати*), форму середнього роду минулого часу (*світало*). У умовному способі мають форму середнього роду (*таланило б.*).

Безособові дієслова виконують роль головного члена в односкладних безособових реченнях: *За вікном поволі світає* (За В. Кучер).

Значення безособовості можуть набувати особові дієслова: за допомогою постфікса *-ся*: *співати* — *не співається*.

503 Прочитайте текст. Випишіть дієслова, що означають дію безвідносно до особи. Порівняйте такі дієслова з особовими формами.

Вечоріє. Надворі все впорано, січки на цілий тиждень нарізано, дров цілій стос наколено, води повну діжку наношено. У хаті також усе напечене та наварене, і такі тут пахощі, що хоч би й святим був, не втримаєш — згрішиш і покуштуеш чогось смачного... (У. Самчук)

● Що означають у тексті безособові дієслова?

504 **Працюймо групами.** Складіть текст за картиною О. Шупляка «До рідних гнізд», використовуючи безособові дієслова, а також особові в значенні безособових.

СПІЛКУВАННЯ

505 Прокоментуйте думку Юрія Ілленка: «Дієслів є рівно стільки, скільки потрібно людині, щоб народитися, полюбити і вмерти. Оце фактично юсі потрібні людині дієслова: народитися, любити, вмерти. Та й ота трійка зводиться до одного-єдиного дієслова — бути».

Домашнє завдання

506 Український мовознавець В. Русанівський зазначає, що кількість дієслів у поетичних текстах набагато менша, ніж у прозі та драматургії. Науковець пояснює це тим, що поезія менше схильна до компресії, опишу дій, ніж проза. Проаналізуйте вживання дієслів (разом із дієприкметниками та дієприслівниками) на 500 словоформах у художній літературі (окремо в прозі, поезії та драматургії), у мові науково-технічних книжок і публіцистики, складіть діаграму.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які лексичні та морфологічні ознаки має дієслово? Наведіть приклади.
 - Які синтаксичні функції виконує дієслово?

§ 71**ДВІ ОСНОВИ ДІЕСЛОВА. ПОДІЛ ДІЕСЛІВ НА ДІЄВІДМІНИ.
СЛОВОЗМІНА ДІЕСЛІВ I ТА II ДІЄВІДМІНИ**

Ну а візьмімо назву дієслово, сама підказує, що діє слово.

Д. Білоус

Буду я навчатись мови золотої

Дієслівні форми творяться від двох основ: основи інфінітива і основи теперішнього часу.

Основа інфінітива виділяється в неозначеній формі дієслова після відкидання *-ти*: *пек-ти, вози-ти*.

Основа теперішнього часу виділяється у формі 3-ї особи множини теперішнього (або майбутнього) часу після відкидання закінчення: **бач-ать, воз-ять, пиш-уть, шука[й-у]ть**.

Практикум

507 Спишіть текст. Розставте пропущені розділові знаки.

Знання з економіки потрібні людині не менше ніж знання з хімії фізики географії та біології. Людина як відомо живе у світі економічних явищ вона купує і продає отримує доходи сплачує податки наймається на роботу навіть розпочинає свою справу. Зрозуміло що краще коли людина чинить ці дії свідомо розумно використовуючи свої сили та інші ресурси (*З інтернетних джерел*).

- Визначте основу дієслівних форм у тексті.

Буду я навчатись мови золотої

Дієвідмінювання — це зміна дієслів за часами (у дійсному способі), особами й числами.

Розрізнати дієвідміну дієслів можна за формою інфінітива.

I дієвідміна

Особові закінчення: **-у(-ю), -еш(-єши), -е(-є), -емо(-ємо), -ете(-єте), -уть(-ють)**: **печу, печєши, печє, печємо, печете, печуть**

В основі інфінітива наявні суфікси -а- , -и- (що не випадають в особових формах) та -ува- , -ну-	співати, біліти, будувати, кинути
В основі інфінітива наявні звукосполучення -оро- , -оло-	боротися, колоти
Односкладова основа на голосний	пити, лити
Односкладова основа на приголосний	нести, могти
Окремі дієслова	хотіти, гудіти, соніти, ревіти, іржати

II дієвідміна

Особові закінчення: **-у (-ю), -иш (-їш), -ить, -іть (-їть), -имо, -імо (їмо), -ите (-їте), -ать (-ять)**: **спішу, спішиш, спішишть, спішимо, спішише, спішати**

В основі наявні суфікси -а- , -и- , -и-(-ї-) (що випадають в особових формах)	писати (пишу), любити (люблю), горіти (гориш)
В основі наявний суфікс -а- після шиплячих та й (що в особових формах випадає)	мовчати — мовчиш, деренчати — деренчить
Окремі дієслова	бігти, боятися, спати, стояти

Практикум

508 Визначте дієвідміну дієслів за основою інфінітива, знайдіть дієслова, у яких основа теперішнього часу збігається з основою інфінітива.

Летіти, співати, мерзнути, хотіти, тривожитися, шуміти, ловити, виховувати, бажати, кричати, доїти, стояти, стукоунути, стугоніти, плакати, нести, дати, жати, лити, мести, везти,

умирати, ігнорувати, сміятися, полоти, молоти, розв'язувати, взяти, бігти, трясти, жбурляти, пробиватися.

509 Запишіть дієслова у 2-й особі однини теперішнього часу. Доберіть до них дієслова-антоніми в тій же формі.

Мирюся, обвинувачую, будую, ходжу, обідаю, люблю, їжджу, реву.

510 Запишіть прислів'я, додаючи особові закінчення дієслів.

1. Не той господар землі, що по ній брод..., а той, хто по ній плугом ход... . 2. Як буд.. робити, то буд.. й родити. 3. Хліборобська нива люб.. вчасні жнива. 4. Як хоч.. багато жати, то треба мало спати. 5. Зима спита.., де літував. 6. Зга.. на жнивах хвилину, втрат.. не одну зернину. 7. Добрі жорна все перемел...

- Визначте вид складнопідрядних речень.

Буду я навчатись мови золотої

ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ В ОСОБОВИХ ФОРМАХ ДІЄСЛІВ ТЕПЕРІШНЬОГО І МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ

Чергування	Приклади	Чергування	Приклади
г/ж	<i>стерегти</i> — <i>стережу</i>	зд/ждж	<i>іздити</i> — <i>іжджу</i>
з/ж	<i>різати</i> — <i>ріжу</i>	д/дж	<i>ходити</i> — <i>ходжу</i>
х/ш	<i>колихати</i> — <i>coliшу</i>	п/пл	<i>топити</i> — <i>топлю</i>
с/ш	<i>просити</i> — <i>прошу</i>	в/вл	<i>ловити</i> — <i>ловлю</i>
т/ч	<i>крутити</i> — <i>кручу</i>	б/бл	<i>любити</i> — <i>люблю</i>
ст/щ	<i>мостити</i> — <i>мощу</i>	ф/фл	<i>графити</i> — <i>графлю</i>
к/ч	<i>пекти</i> — <i>печу</i>	м/мл	<i>ломити</i> — <i>ломлю</i>

Практикум

511 Поставте дієслова в 1-й особі однини теперішнього часу. Підкресліть приголосні, що чергаються, і прокоментуйте.

Скакати, смикати, голубити, косити, пестити, полоскати, ненавидіти, тесати, молоти, просити, хрестити, кликати, бігти, мазати, реготати, губити, водити, чистити, топити, бrestи, бродити, чесати, кресати, стерегти, ходити, летіте.

- Складіть 2–3 речення з будь-якими з поданих дієслів.

СПІЛКУВАННЯ

512 Прочитайте виразно вірш І. Низового. Яку проблему порушив автор? Висловте власне ставлення до проблеми.

Свята правда! Мова золота,—
Ми нею всі, дасть Бог, оволодіємо,—
До Києва дороги не пита:
Сама її знаходить! З нею дійдемо
Куди завгодно, будь-коли!

Вона — така ясна,
А всі слова — промовисті.
Вона синів і дочок об'єдна
В єдине ціле на засадах совіті!

Домашнє завдання

513 Складіть словниковий диктант (20 слів) з вивченої теми, намагаючись не повторювати дієслова із вправ, виконаних на уроці.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які дієслова належать до І дієвідміни? Наведіть приклади.
 - Які дієслова належать до ІІ дієвідміни? Наведіть приклади.

§ 72

ВИДИ ДІЕСЛІВ

Дієслово — рух, дія, образ.

B. Русанівський

Буду я навчатись мови золотої

Розрізняють два види дієслів — **доконаний і недоконаний**.

Дієслова недоконаного виду виражають тривалу дію або стан, незавершеність і відповідають на питання *що робити?* Вони виступають у всіх трьох часах: *бігав, ловиш, прийду*.

Дієслова доконаного виду виражають завершенну, результативну дію або стан і відповідають на питання *що зробити?* Вони не мають форми теперішнього часу: *пробіг, зловлю*.

Дієслова недоконаного і доконаного видів можуть утворювати співвідносні пари: *брати — забрати, писати — написати, ловити — піймати*.

ТВОРЕННЯ ВИДОВИХ ФОРМ ДІЕСЛОВА

Засоби творення	Приклади
Префікси	читати — <i>про</i> читати, вітати — <i>привітати</i>
Суфікси	стукати — <i>стукнути</i> , відчиняти — <i>відчинити</i>
Чергування звуків	видирати — <i>видерти</i> , скакати — <i>скочити</i>
Зміна наголосу	скликáти — <i>склýкати</i>
Зміна основи слова	брати — <i>взяти</i> , шукати — <i>знайти</i>

У деяких дієсловах значення доконаного і недоконаного виду може виражатися однією формою: *женити, ранити, веліти, наслідувати, вінчати, атакувати, телеграфувати, телефонувати, організувати: Працюй, як **велити** тобі совість (що робить? — недоконаний вид); Командир **велів** готовуватись до походу (що зробив? — доконаний вид).* Такі дієслова називаються **дновидовими**.

Окремі дієслова мають тільки форму недоконаного виду (*городувати, вимагати, чекати, мислити, мріяти, гомоніти, ледарювати, ворогувати, стежити тощо*) або тільки форму доконаного виду (*розпитатися, натерпітися, провчитися, розпишатися, наочити*). Такі дієслова називаються **одновидовими**.

514 Прочитайте текст. Визначте основну думку. Знайдіть у тексті дієслова і визначте їх вид.

Здавна кожне державне об'єднання намагається підняти свій прапор, затвердити й представити іншим свої відзнаки і клейноди, виявити себе і свою сутність у національній символіці.

Гербом України є тризуб, а прапор має два кольори — жовтий і синій. Який же зміст, яка історія в цих символах?

На території України зображення тризуба з'явилося дуже давно. Розрізняють його на монетах Володимира Великого та інших київських князів.

Багато дослідників схильні до думки, що тризуб з'явився з грецької культури. Згадаймо Посейдона зі скіпетром у формі тризуба як символу божественної влади царя й могутності над водою стихією. Прозерпіна, дружина підземного бога Плутона, також має тризуба. Вона царює над підземними водами й заганяє їх у зерна та коріння рослин. Поєднання хреста з тризубом знаходять також на візантійських, татарських монетах (*За В. Супруненком*).

515 З'ясуйте, за допомогою яких засобів утворено видові пари дієслів.

Лити — налити, розв'язати — розв'язувати, ловити — піймати, заспівати — заспівувати, зігріти — зігрівати, виробити — виробляти, летіти — прилетіти, падати — впасти, заходити — увійти, рубати — рубонути, збирати — зібрати, видерти — видирати, закотити — закачувати, засипати — за- сипати, розрізати — розрізати, викидати — викинути.

516 До дієслів доконаного виду доберіть дієслова недоконаного виду, у яких видова співвіднесеність виражається зміною суфікса або перенесенням наголосу.

Заморозити, причепити, проказати, відсіяти, розробити, розвозити, підстерегти, виносити, вилити, замалювати, переключити, закликати, приладнати, влаштувати, запорошити.

СПІЛКУВАННЯ

517 Чи погоджуєтесь ви з думкою, що за роки незалежності в Україні відроджено лише кілька традицій минувщини? Висловте власні міркування.

Домашнє завдання

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.

— Як розрізняти дієслова доконаного та недоконаного виду?

— Які дієслова належать до двовидових?

до одновидових?

§ 73

ЧАСИ ДІЕСЛІВ, ЇХ ТВОРЕННЯ

Дієслово справді відзначається великою силою.

I. Вихованець

Буду я навчатись мови золотої

Значення теперішнього, майбутнього, минулого часу мають дієслова дійсного способу.

ТВОРЕННЯ ЧАСОВИХ ФОРМ ДІЕСЛОВА

Минулий час	
Основа інфінітива + суфікс -л- (-в-)	водити — води в , води ла , води ло , води ли
Основа інфінітива – суфікс (чиста основа), може зникати суфікс -ну-	нести — ніс, везти — віз, зів'янути — зів'яв
Майбутній час	
Проста форма — від дієслів доконаного виду	несу — принесу, кажеш — перекажеш
Складна (синтетична) і складена (аналітична) форми — від дієслів недоконаного виду	казати — казатиму, буду казати

Форми дієслова одного часу можуть уживатися в значенні іншого: минулий час — у значенні теперішнього: *Вийшов за школу — світа не видно, спілить очі, рве за поли, з ніг вальє* (С. Васильченко); майбутній час — у значенні минулого: *Сиджу — як загуде в грібі, як сипне, війне снігом у вікна — зразу стемніло* (С. Васильченко) або теперішнього часу: *Сивий ус, стару чуприну вітер розвіває; то приляже та послуха, як кобзар співає...* (Т. Шевченко).

Практикум

519 Утворіть від дієслів усі можливі часові форми, поясніть особливості їх творення.

Палити, дати, радити, просити, гнати, зичити, мріяти, могти, змогти, скласти, складати, відбудовувати, допомогти, допомагати, перевезти, брати, забрати, називати.

- Складіть п'ять речень зі словами (на вибір), у яких дієслівні форми одного часу вживалися б у значенні іншого.

520 Прочитайте уривок із художнього твору. Визначте стилістичну роль часу дієслів.

Любові на світі більше, ніж думають люди. Але через те, що вона потай народжується і тихцем у зітханнях чи слозах умирає, менше гадається і менше говориться про неї. І тільки пісня не соромиться вечорами розкривати людям чари їхньої молодості, свято і муку душі, тривогу довірливого серця і чорну розлуку чи зраду. Тоді, в печалі чи радості, добрішим і кращим стає чоловік і з подивом бачить, скільки зайвого мулу невідомо для чого осіло в його середині, як швидко сіра буденщина розхлюпала його чашу кохання (*M. Стельмах*).

521 Прочитайте текст. Випишіть дієслова, визначте їх вид і час. Поясніть стилістичний потенціал різних часових форм дієслова.

Цієї ночі в повітрі пахло Часом. Томас посміхнувся. Оде цікаво! Чим може пахнути Час? Пилом, годинниками й людьми. А коли подумати над тим, як звучить Час, то дійде висновку, що він звучить, наче струмок у темній печері, мов чийсь крики, мов стукіт грудок, якіпадають на віко порожньої скрині, наче дощ. А цієї ночі — Томас вистромив руку за вікно кабіни — цієї ночі можна майже відчути його на дотик (*Рей Бредбери*).

- Поміркуйте над запитанням: «Чим може пахнути Час?»

522 Ознайомтеся з уривком зі статті сучасної дослідниці Т. Грубої. Визначте час дієслів. Поміркуйте, чому в науковому стилі найбільш уживаними є дієслова в теперішньому часі.

Останнім часом відбувається зниження загального рівня володіння культурою мовлення... Водночас опитування вчителів-словесників і старшокласників, спостереження над навчально-виховним процесом у профільній школі засвідчують: учні усвідомлюють те, що вміння чітко й зрозуміло висловлювати свою думку, говорити грамотно, не лише привертати увагу до власного мовлення, але й впливати за його допомогою на слухачів — це своєрідна характеристика професійної придатності людей будь-якого фаху.

СПІЛКУВАННЯ

523 Чи погоджуєтесь ви з думкою, що відбувається зниження загального рівня володіння культурою мовлення? Висловте власні міркування.

Домашнє завдання

524 Запишіть текст прогнозу Гідрометцентру на наступну добу, використовуючи інтернетні джерела або телепередачу. Чому в ньому використовується лише одна часова форма? Чи завжди значення часу передається за допомогою дієслівних форм? Як можна ще висловити цю думку? Відповідь обґрунтуйте.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які морфологічні ознаки мають дієслова теперішнього, минулого і майбутнього часу?
 - Які форми майбутнього часу мають дієслова доконаного й недоконаного виду? Наведіть приклади.

§ 74 СПОСОБИ ДІЄСЛІВ

Тільки дієслова здатні висловлювати енергійність і конкретний заклик до дії.

Лео Бернетт

Буду я навчатись мови золотої

Спосіб дієслова вказує на характер віднесеності дії до дійності як реальної чи нереальної.

Дієслова дійсного способу	Дієслова умовного способу	Дієслова наказового способу
означають реальну дію, яка відбувалася, відбувається чи відбудеться	означають дію, можливу за певних умов, або бажану	означають наказ, прохання, побажання, пораду, заклик до виконання дії
змінюються за часами, числами, в теперішньому і майбутньому часі — за особами, а в минулому — за родами	форм часу не мають, змінюються за числами, а в однині — за родами	форм часу не мають, змінюються за числами; в однині мають просту форму 2-ї (<i>ти</i>), а в множині — 1-ї (<i>ми</i>) і 2-ї (<i>ви</i>) особи
<i>любив, люблю, любитиму, полюбили, полюбимо</i>	<i>сказав би, запам'ятала б, спало б</i>	<i>прилинь, знайди, хай світить, ходімо</i>

У дієсловах наказового способу після *д*, *т*, *з*, *с*, *л*, *н* перед закінченнями *-мо*, *-те* пишемо знак м'якшення: *злазьмо*, *злазьте*.

Після *б*, *п*, *в*, *м*, *ф*, *ж*, *ч*, *ш* та *р* знака м'якшення не пишемо: *ставмо, поруште, вдармо*.

Форми одного способу можуть вживатися в значенні іншого: 1) наказового в значенні дійсного: *А хтось тоді і порадь...* (порадив); 2) наказового в значенні умовного: *Вийди* (вийшов би) з дому вчасно, то не запізнився б; 3) умовного в значенні наказового: *Пождав би* (жди) ти безмісичної ночі (Леся Українка); 4) дійсного в значенні наказового: *Пошли* (пошли) новий універсал, моїм іменем *накажеш* (накажи) (Н. Рибак).

Практикум

525 Запишіть речення, уставляючи пропущені літери й розкриваючи дужки. Підкресліть дієслова. Визначте спосіб їх.

1. Заходило сонце, мінялося барвами небо: то (жовто)гарячими, то прос..нюватими, доки (не)загусклло в німій ..чоровій проз..лені (Гр. Тютюнник). 2. І (зоре)пади пишуть повість про літо перами (жар)птиць, і ..ремож..на з..мовість конає в серці гор..лиць (І. Муратов). 3. Я покажу вам сад, де на колінах яблуні спить вітер (М. Вінграновський). 4. Спинюся я і довго буду слухатъ, як бродить літо по з..млі моїй (Л. Костенко).

526 Замініть подані речення реченнями з дієсловами умовного способу. Якого стилістичного забарвлення набувають їхні синонімічні варіанти?

Готуйтесь до кожного уроку. Слідкуйте за дотриманням норм української літературної мови. Відредагуйте цей текст. Прочитайте нові книжки.

527 Подані дієслова поставте в форму 2-ї особі однини наказового способу. Поясніть уживання знака м'якшення.

Насипати, ужалити, передбачити, звузити, вдарити, попередити, узгодити, перевірити, стати, підносити, підноситися, збільшити, зважити, озвучити.

528 Прочитайте побажання психологів. Прокоментуйте їх.

КІЛЬКА ПОБАЖАНЬ, ЯК СТАТИ УСПІШНИМ

Знаходьте час для роботи — це умова успіху.

Знаходьте час для роздумів — це джерело сили.

Знаходьте час для ігор — це джерело молодості.

Знаходьте час для читання — це джерело знань.

Знаходьте час для дружби — це джерело вашого щастя.

Знаходьте час для мрії — це шлях до зірок.

Знаходьте час для прояву відчуттів — це шлях до радості.

Знаходьте час для веселості — це шлях відновлення.

- Визначте спосіб дієслова. Чи можливо в цьому тексті використати дієслово іншого способу? Відповідь обґрунтуйте.

СПІЛКУВАННЯ

529 Складіть «Кілька правил успішного учня». Прокоментуйте їх.

Домашнє завдання

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Яку дію виражає дійсний спосіб дієслова? Наведіть приклади.
 - Які морфологічні ознаки мають дієслова умовного способу?
- Яку дію виражає наказовий спосіб дієслова? Наведіть приклади.
- Які морфологічні ознаки мають дієслова наказового способу?

§ 75

СТАН ДІЕСЛОВА. ПЕРЕХІДНІ Й НЕПЕРЕХІДНІ ДІЕСЛОВА

Дієслово — режисер усієї вербалної фрази.

Л. Тенєр

Буду я навчатись мови золотої

Дієслова по-різному виражаютъ відношення дії (або стану) до особи-діяча й предмета-об'єкта.

Дієслова **активного стану** позначають дію, джерелом якої виступає сам виконавець дії (у реченні він — підмет): Слівак виконує арію. Виконувана дія безпосередньо спрямовується на предмет

(у реченні це прямий додаток, виражений іменником або займенником у знахідному відмінку без прийменника).

Дієслова **пасивного стану** вказують на дію пасивну, тоді об'єкт дії стає підметом, а суб'єкт — додатком у формі орудного відмінка без прийменника: *Арія виконується* (*виконана*) *співаком*. Дієслова пасивного стану творяться від дієслів активного стану за допомогою постфікса *-ся*.

Дієслова **зворотного стану** позначають дію, спрямовану на дійову особу: *Молоді цілються* — люди з них милуються (І. Муратов). Такі дієслова мають постфікс *-ся*:

Візьміть до уваги, що українська мова уникає пасивних конструкцій, природніше сказати *vas запрошує директор*, ніж *ви запрошуетесь директором*.

Практикум

531 Ірина Мацко в книзі «Імбір для душі» радить читачам: «Додайте до страви добру жменю рішучості, сили волі та впевненості у власну перемогу», «Додайте до страви ложку віри у щасливе майбутнє». Чи пов'язані такі поради із загальновідомою думкою: коли готуєш їсти, будь у добром настрої, бо зі стравою «передаються» емоції, почуття, настрій того, хто її готував? Опишіть процес приготування улюбленої страви лише дієсловами. Визначте морфологічні ознаки дієслів.

532 Визначте стан дієслів у словосполученнях. Складіть із ними речення.

Держава будується, другі зустрічаються, хліб кришиться, річка розливається, готуватися до свята, піклуватися про матір, підніматися на гору, летіти до Одеси, читати вірші.

Буду я навчатись мови золотої

Однією з найважливіших граматичних ознак дієслова є ознака перехідності (неперехідності).

Перехідні дієслова	Неперехідні дієслова
означають дію, що переходить або спрямована на предмет, названий іменником або займенником у Зн. в. без прийменника чи в Р. в. (якщо присудок уживається із часткою <i>не</i>)	означають дію, що не переходить на предмет, тому вони не вимагають додатка у знахідному відмінку без прийменника
<i>посадити</i> (що? Зн. в.) грушу, зустріти (кого? Зн. в.) знайомих, <i>не чути</i> (чого? Р. в.) голосу	<i>Щоб часом дарма не блудити, чужого розуму питайся</i> (Нар. творчість).

Деякі перехідні дієслова можуть втрачати перехідність і виступати в значенні неперехідних. Це буває тоді, коли немає при дієсловах додатка, вираженого іменником у знахідному відмінку без прийменника. Порівняймо: *читати книгу, виконати вправу* (тут дієслова *читати, виконати* — перехідні) і *виразно читати, швидко виконати* (дієслова *читати, виконати* — перехідні, але вжиті зі значенням неперехідних).

Якщо до перехідного дієслова додати частку *-ся* (-сь), то воно стає неперехідним: *умивати — умиватися*.

У сучасному українському вжитку дієслова **відправляти**-*ся* / **відправитися** під впливом російських **отправлятися** / **отправитися** стали єдиними виразниками різних значень руху, пор.: Автобус **відправляється** з Києва о 8 годині; Обережно! Поїзд **відправляється**; Ми **відправляємося** в дорогу. Для кожного з названих уживань в українській мові є свої дієслівні відповідники: Автобус **відбуває** (**вийжджає**) з Києва о 8 годині — Автобус **відбуває** (**вийжджає**) з Києва о 8 годині; Обережно! Поїзд **відправляється** — Обережно! Поїзд **рушає**; Ми **вирушаємо** в дорогу; Вони **вирушають** у подорож автобусом (К. Городенська).

533 Прочитайте речення, випишіть дієслова, згрупувавши їх за ознакою перехідності/неперехідності. Обґрунтуйте свій вибір. Утворіть усі часові форми дієслів.

1. Усі, навіть найдрібніші, приємності, які ми робимо комусь, не забуваються (Н. Гербіш). 2. Розгадував я шелест яворів (В. Крищенко). 3. Ми з осінню зіграєм в дві руки цю увертуру для стрімкого падолисту (С. Костюк). 4. З небокраю очей не звожу, де завії танцюють чардаш... (Л. Сердунич) 5. Усе віддати можна у ремонт,— авто, годинник, одежину з плюшу... Але найбільша марнота з марнот — полагодити знівечену душу (М. Жайворон).

534 Прочитайте текст. Випишіть із нього дієслова, визначте перехідність/неперехідність, стан, синтаксичну роль. Утворіть усі часові форми дієслів.

Бабуся завжди все робила мовчкі. Здавалося, вона дослухалася до чужих думок. Так це чи не так, але чомусь їй завжди вдавалося розгадувати людські таємниці, тож вона подумки підбирала потрібний лік і завжди досягала мети: липовим медом на сирниках склеювала шматки розчавленого серця; задобрювала варениками зі шкварками зголоднілу душу; омивала узваром із яблук брудні патьоки від внутрішніх сліз. І чимось таким ще заправляла бабуся всі свої страви, що всі негаразди забувалися вмить (Н. Гербіш).

СПІЛКУВАННЯ

535 Складіть власну «теплу історію» до чаю, розкажіть її.

Домашнє завдання

536 Напишіть есе «Яку добру справу я зробив (зробила) нещодавно».

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які є способи визначення перехідності й неперехідності дієслів? Наведіть приклади.
 - Розкажіть про категорію стану дієслів.

§ 76**ДІЕПРИКМЕТНИК. АКТИВНІ ТА ПАСИВНІ ДІЕПРИКМЕТНИКИ, ЇХ ВІДМІНЮВАННЯ. ТВОРЕННЯ І ПРАВОПИС ДІЕПРИКМЕТНИКІВ**

...З'явився з-поміж дієслів Діеприкметник. І всіх, хто вмів виконувати дієслівну й прикметникову роботу, стали називати діеприкметниками.

I. Вихованець

Буду я навчатись мови золотої

Діеприкметник — це відмінена дієслівна форма, що передає ознаку за дією, яка розгортається в часі або місце в минулому, і відповідає на питання який? яка? яке? які?.

ОЗНАКИ ДІЕПРИКМЕТНИКА

дієслівні	прикметникові	
стан активний і пасивний; час минулий і теперішній; вид доконаний і недоконаний	жевріючий вогонь, освітлена кімната; сяючий обрій, заварений чай; розпиляний, пилианий пов'язаний з іменником; змінюється за родами, відмінками і числами; у реченні є означенням або іменною частиною складеного присудка	засмалений сонцем, засмалена сонцем, засмалене сонцем, засмалені сонцем; На клуні стовбичив <u>промоклий</u> бусол; Чорна <u>ніч інкрустована</u> ніжністю (Л. Костенко)

Практикум

537 Прочитайте. Знайдіть і випишіть дієприкметники, назвіть дієслівні й прикметникові ознаки їх.

Вітряки! Натруджені старі дідугани, мало вас зосталося на землі нашій. А ті, що збереглися, стоять почорнілі на белебні з потрощеними дошками і, здається, звели до неба скалічені руки й благають пощадити їхню старість...

Відлопотіли вони своє, відмололи зерно на борошно, відстугонали жорнами та ступами й тепер, покинуті й забуті, стогнуть під свавільними вітрами, ніби скаржаться на свою долю. У кожного вітряка своя доля, яка тісно переплелася з долею людською, бо ж люди, немов ті вітряки, живуть на вітровінні, не знаючи спокою. А іноді падають на землю від свавільних вихорів із потрощеними крильми. І не кожному судилося злетіти в небо...

Щоб скорити висоту, людині потрібні інші крила.

(За І. Цюпово)

- Складіть завершення тексту.

Буду я навчатись мови золотої

ТВОРЕННЯ ДІЕПРИКМЕТНИКІВ

Активний стан

теперішній час: основа дієслова теперішнього часу + -уч-(-юч-) для I дієвідміни і -ач-(-яч-) для II дієвідміни	квітучий сад, хвилюючий погляд, ваблячий вигляд
--	---

минулий час: основа інфінітива + -л-	опале листя, розквітлий сад
--------------------------------------	-----------------------------

Пасивний стан

минулий час: основа інфінітива + -н- (якщо основа закінчується на -а-); -ен-(-ен-) (основа на приголосний та -и-, -i-(.-ї-)); -т- (від односкладових дієслівних основ)	написаний звіт, засіяне поле; бачений зблизька, напоєний дощем, принесений додому; подертий наплічник
--	---

Активні дієприкметники недоконаного виду на вираження дієвої ознаки людини обмежені вживанням: *стояча вода*, але не *стояча людина*. Така форма не властива українській мові, треба вживати описову форму: *людина, яка стоїть*.

ЯК ПРАВИЛЬНО?

Замість неправильної форми **засієний**, уживайте дієприслівник **засіяний** із суфіком **-н-**, який додається до діеслова з основою на **-а** [засі́я + н + ий].

538 Прочитайте текст. Випишіть дієприкметники. З'ясуйте, від яких дієслів вони утворені та яку роль у реченні виконують.

А поглянеш на розсипані хатки, на завіяні снігом лужки та діброви, на мовчазні під місяцем верби, на притихлі садочки й криниці — і звідусіль сколихнеться, оживе чиесь кохання. Отак від хати до хати, від стежки до стежки будеш іти давніми чи свіжими слідами його, будеш неждано стрічатися з ним, як он із тією парою, що йде закутана одним кожухом (*M. Стельмах*).

539 Утворіть від діеслів активні дієприкметники минулого часу.

Зів'янути, обважніти, постаріти, розтанути, пошерхнути, почорніти, пожовтіти.

540 Працюймоарами. Випишіть: 1) активні дієприкметники, визначте їх час, вид, форми творення; 2) пасивні дієприкметники, виконайте їх словотвірний аналіз, з'ясуйте морфологічні ознаки.

1. Коли весною зацвіте трава в палаючих серпанках, в степ на курган крутий іде старенька зморена журавка (*Д. Луценко*). 2. Прийшла моя пора тебе зустріти, ступить на твій клекочучий поріг (*M. Вінграновський*). 3. Посивілий з літами в бою, я над квітами щастя стою (*B. Сосюра*). 4. Широке вікно — ніби величезна рама, у якій красується жива картина, створена природою (*I. Цюпа*). 5. Купана-цілована хвилями Дніпровими, люблена-голублена сивими дібровами, з колоска пахучого, з кореня цілющого, із усмішки і слізози, сонця, вітру і грози наша мова (*H. Білоцерківець*).

541 Замініть діеслівні словосполучення на словосполучення «дієприкметник + іменник». Уведіть 2 з них у речення. Визначте синтаксичну роль дієприкметників.

Оприлюднити статтю, сонце палає, розв'язати задачу, дозріли вишні, загострити ніж, розгорнути книгу, розkvітли дерева, провести нараду, перебудувати хату, виростити сад, умити дитину.

542 Поширте подані речення узгодженими означеннями, вираженими дієприкметниками.

Безмежні степи запорізькі. І невимовно чарівні вони прозорого ранку і в пору зачину жнив, коли море колосся дорідного і дозрілого, стрічаючи сонце, туманиться червоним золотом, переливається барвами райдуги й набирає такої вроčистої тиші, немов само собою замилувалося.

Родючі поля запорізькі. Та цього літа напрочуд заколосились вони ще буйним врожаєм. Аж стебло погнулося, понатужилось під вагою зернистого колосу (*Я. Баш*).

543 Доберіть щонайбільше правильних відповідників до ненормативних слів та словосполучок із дієприкметниками.

Блимаючий вогник, діючий закон, біжучий рядок, проживаючий на вулиці Київській, уточнюючі відомості, воююча сторона, блокуючий пристрій, початкуючий письменник, конкурюча фірма, самоклеюча стрічка.

СПІЛКУВАННЯ

544 Прокоментуйте думку Бориса Антоненка-Давидовича: «...Невласність активних дієприкметників українській мові — це не вада її, що спонукає запозичати граматичні форми з інших мов, а її особливість».

Домашнє завдання

545 Заповніть таблицю прикладами з поданих речень і власними.

НАПИСАННЯ НЕ З ДІЄПРИКМЕТНИКАМИ

Дієприкметник-означення пишеться		Дієприкметник-присудок пишеться окремо
разом	окремо	
без залежних слів (виступає як прикметник)	із залежними словами	є протиставлення

1. Той Сон і Син (не)гойдані ніким. Мій день народження — це ти. Повите муками у тебе є минуле. В огні буденної людської суети у мене є майбутнє (не)заснуле. 2. Думки (не) виказані стали за порогом. Рости, моя розбуджена тривого! 3. (Не)меркнучий Дніпре! В якім переброді народ переходить в майбутній світі? 4. На Псло, на Ворсклу, на Сулу, на юні води (не)початі ліг золотий осінній сум. 5. В душі моїй печаль стоїть (не)ждана, в проміннях пам'яті обличчя дорогі (*Із тв. М. Вінграновського*).

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які морфологічні ознаки дієприкметника уподоблюють його до прикметника? Відповідь проілюструйте прикладами.
 - Які морфологічні ознаки дієприкметника дають підстави розглядати його як

особливу форму дієслова? Відповідь проілюструйте прикладами.

- Які синтаксичні функції виконує дієприкметник?
- Які дієприкметники називають пасивними? Прокоментуйте способи їх творення.

§ 77

ДІЄПРИКМЕТНИКОВИЙ ЗВОРОТ. ПЕРЕХІД ДІЄПРИКМЕТНИКІВ У ПРИКМЕТНИКИ. БЕЗОСОБОВІ ФОРМИ НА -НО, -ТО

Без знання української мови українські устремління виявляться збудованими на піску.

О. Потебня

Буду я навчатись мови золотої

Дієприкметник разом із залежними словами називається **дієприкметниковим зворотом**.

Якщо дієприкметник виступає присудком, дієприкметниковий зворот комами не виділяється (між групою підмета та групою присудка кома не ставиться).

**Скористайтеся моделлю-
підказкою!**

Якщо присудок виражений дієприкметником, **дієприкметниковий зворот комами не віділяється**: *Городи скрізь пообсаджувані понад Россю високими вербами* (І. Нечуй-Левицький).

546 Запишіть речення, уставляючи пропущені букви й розділові знаки. Підкресліть дієприкметникові звороти. Прочитайте речення, правильно їх іntonуючи.

1. Спить Галич заколисаний шер..хом яс..нового листя ошпар..ного першим морозцем (*P. Федорів*). 2. А повітря насто..яне на ароматах смолини і мокрого листя пр..емно дурманить голову (*C. Шморгун*). 3. І захолонувши у дивній граці зітхають свіжістю дівочою акації вітрами обціловані до ніг (*B. Симоненко*). 4. Хіба можна собі уявити українс..ку хату не закві..ану рушниками? (*B. Скуратівський*)

547 Уведіть у речення подані дієприкметникові звороти так, щоб вони стояли на початку, усередині та в кінці речення. Поясніть уживання розділових знаків.

Надрукований текст. Перероблене видання.

Буду я навчатись мови золотої

Засоби розрізнення прикметника і дієприкметника:

- 1) наголос: у прикметниках наголошується суфікс, у дієприкметниках — корінь: *варéний* — *вáрений*;
- 2) суфікс дієслівної основи *-a-*, *-i-*, *-i-*, *-i-*, який у дієприкметнику зберігається перед суфіком *-n-*: *пíдписати* — *пíдписанý*.

Практикум

548 Працюймо парами. Випишіть словосполучення: 1) з прикметниками, 2) з дієприкметниками. Свій вибір обґрунтуйте.

Печена картопля, печéна картопля, пекучий біль, палаюче сонце, сипучий пісок, варені яйця, зріла ягода, варена курка, нездоланий народ, нездоланий народ, квітучий сад, розквіт-лий сад, битий шлях, солоний піт, солені огірки, нездійснена мрія, нездійсненна мрія, несказане слово, несказанна туга.

549 Прочитайте. Випишіть дієприкметники, зробіть морфологічний розбір їх.

Західний антрополог запропонував дітям з африканського племені пограти в одну гру. Він поставив біля дерева кошик, наповнений смаколиками, і оголосив, звернувшись до дітей: «Той з вас, хто першим добіжить до дерева, отримає всі солодощі».

Коли він запропонував почати забіг, діти міцно зчепилися руками і побігли всі разом, а потім всі разом сиділи і насолоджувалися ласощами.

Вражений антрополог запитав в усміхнених дітей, чому вони побігли всі разом, адже кожен із них міг сам насолодитися фруктами. На що здивовані діти відповіли: «Обона-

то». Хіба можливо, щоб один був щасливий, якщо всі інші сумні?

«Обонато» їхньою мовою означає: «я існую, бо ми існуємо». (З інтернетних джерел)

- Сформулюйте висновок цієї притчі. Що для вас означає «обонато»?

Буду я навчатись мови золотої

Від пасивних дієприкметників творяться **безособові дієслівні форми на -но, -то** шляхом заміни закінчення на суфікс -о: *розбитий — розбито*. Ці форми невідмінювані.

У реченнях із формами на -но, -то підмета не буває й не може бути, ці форми, як і безособові дієслова, на особу не вказують. Висловлення з такими формами підкреслюють результативність дії: *заяву підписано, діло зроблено, вірши вивченено*.

Практикум

Аптека-музей у Львові

550 Знайдіть у реченнях віддієслівні безособові форми на -но, -то і з'ясуйте їхню синтаксичну роль.

1. Найстаріший в Україні зоопарк відкрито 1878 року в Харкові. 2. У 1970 році компанією (Hewlett-Packard) представовано розробку обчислювальної системи (комп'ютера), яка повністю розміщувалась на верхній частині столу і мала клавіатуру, маленький дисплей (монітор) і принтер. 3. У 2017 році розроблено прототип процесора з 50 квантовими розрядами. 4. Першу в Україні аптеку було відкрито у Львові 1445 року. 5. Першу в Україні станцію швидкої допомоги засновано в Києві 1881 року. 6. Український літак Ан-225 «Мрія» визнано найбільшим і найпотужнішим транспортним літаком, що будь-коли підіймався в повітрі.

551 Утворіть від дієприкметників безособові дієслівні форми на -но, -то. Складіть із 3–4 утвореними дієслівними формами коротке оповідання.

Розроблений, визначений, запланований, застосований, відпрацьований, здійснений, створений, зазначений, розпочатий, названий, нагороджений, розташований.

СПІЛКУВАННЯ

552 Розкажіть про нові знахідки й наукові відкриття, використовуючи дієслівні безособові форми на -но, -то.

Домашнє завдання

553 Уявіть, що вам треба розказати про свій населений пункт людині, яка ніколи в ньому не була. Використовуйте речення з дієприкметниковими зворотами й безособовими формами на -но, -то.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.

— Що називається дієприкметниковим зворотом? Наведіть приклади.

— Які синтаксичні функції виконують безособові форми на -но, -то?

§ 78 ДІЕПРИСЛІВНИК

Мова — найважливіший національний ідентифікатор, завдяки якому кожна нація вирізняється з-поміж інших, усвідомлюючи себе самодостатнім та самочинним суб'єктом історії.

O. Федик

Буду я навчатись мови золотої

Дієприслівник — особлива форма дієслова, що означає додаткову дію або стан і відповідає на питання *що роблячи? що зробивши?*

ОЗНАКИ ДІЕПРИСЛІВНИКА

дієслова	прислівника
вид (доконаний/недоконаний), перехідність/неперехідність, час (теперішній, минулий), може мати залежні слова	незмінюваний, виконує роль обставини

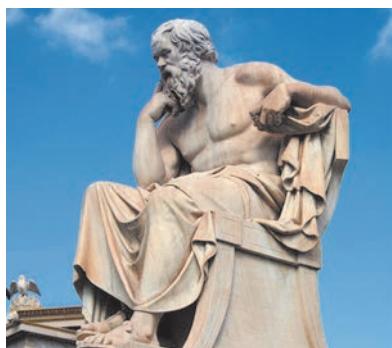

Практикум

554 Прочитайте. Випишіть дієприслівники, визначте їх час і вид, поясніть спосіб творення.

Прикладом мудреця, який долав розбіжність у поглядах, не доводячи процес пошуку істини до конфлікту, є знаменитий філософ Сократ. Він не вдавався до конфліктогенів, а, з'ясувавши позицію співрозмовника в чітко сформульованій ним тезі, низкою послідовно поставлених запитань змушував його сформулювати антitezу, що суперечила б попередній тезі, і в такий спосіб самому переконатися, що він помилявся (З інтернетних джерел).

- Розкажіть, як ви розв'язуєте конфлікти. У розповіді використовуйте дієприслівники.

555 Розгляньте таблицю, доповніть її власними прикладами.

ТВОРЕННЯ ДІЕПРИСЛІВНИКІВ

Спосіб творення	Приклади
Недоконаний вид	
Теперішній час: основа тепер. часу + <i>-учи(-ючи)</i> (дієслова I дієвідміни)	
основа тепер. часу + <i>-ачи(-ячи)</i> (дієслова II дієвідміни)	
Минулий час: основа інфінітива + <i>-вши, -ши</i>	
Доконаний вид	
Минулий час: основа інфінітива + <i>-вши, -ши</i>	

556 Утворіть від поданих дієслів дієприслівники.

Перевірити, перевіряти, згадати, згадувати, читати, чути, почути, підняти, підіймати, штовхати, штовхнути.

557 Працюймоарами. Випишіть окремо дієприслівники доконаного і недоконаного виду. Виділіть у них твірну основу й суфікс.

Зразок: прикрасивши; моделюючи.

Асоціюючись, систематизуючи, вирядивши, символізуючи, пробігши, виконавши, проаналізувавши, стосуючись, дивлячись, принісши, створивши, розгорнувши.

Буду я навчатись мови золотої

Дієприслівник разом із залежними словами утворює **дієприслівниковий зворот**, який у реченні відокремлюється комами.

Дієприслівники завжди пов'язуються з тим іменником (займенником), що й дієслово-присудок: *Читаючи роман, захоплююсь фантазією автора*.

Окремі дієприслівники можуть переходити у прислівники: *Раділи люди встаючи* (Т. Шевченко); *Люблю читати лежачи*.

Практикум

У складі фразеологізму дієприслівниковий зворот комою не виділяється: *сидіти склавши руки*.

558 Спишіть. Уставте пропущені літери й розділові знаки. Сформулюйте правила відокремлення дієприслівниківих зворотів та одиничних дієприслівників.

- Світить річка блукаючи заплавами зникаючи у мар..вах небосхилу (*О. Гончар*).
- Квіти стуливши барвиsti пелюстки заснули. Задзижчала оста..я бджілка поспiшаючи на пасіку (*А. М'ястківський*).
- Дитячий щебет наповнюючи хату робить її по-справжньому щасливою (*Н. Зубицька*).
- І тремтить схвильоване коло..я прихилившись до моого плеча (*О. Теліга*).
- Життя — така ..лика ковзаниця. Кому вдалось не падавши пройти? (*Л. Костенко*)

- Підкресліть дієприслівники і дієприслівникові звороти. Зробіть висновок про їхню стилістичну роль.

559 Доберіть з дужок правильний варіант продовження речення. Свій вибір обґрунтуйте. Проаналізуйте склад дієприслівникового звороту за синтаксичними зв'язками. Поясніть уживання розділових знаків. Виконайте морфологічний розбір дієприслівників.

- Працюючи наполегливо, ... (робота була закінчена раніше; він закінчив роботу раніше).
- Проходячи недалеко від будинку, ... (бліснуло світло; ми помітили відблиски світла).
- Сівши за книжку, ... (йому нічого не було чути; він уже не чув нічого).
- Проходячи мимо книгозбирні, ... (їй впали в око нові книги на вітрині; вона затрималась перед вітриною, щоб переглянути нові книги).
- Наблизившись до берега, ... (йому почувся пleskіt хвиль; він почув пleskіt хвиль).

560 Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання частки *не* з дієприслівниками.

- Важко кидати землю, (не)залишивши на ній доброго сліду (*І. Цюпа*).
- У своїй кузні кує новорічне сонце, кує, (не)

покладаючи рук (М. Стельмах). 3. (Не)подумавши, кілочка (не)застряжеш (Нар. творчість). 4. (Не)доспавши, (не)доївши часто, ми (не)втомними верталися додому, ми сідали за столи, і ще більше нам хотілось піznати мудрість книг (К. Герасименко). 5. І спустився, (не)знаючи того, що журавлі, яких він хотів наздогнати, полетіли (не)зупиняючись на південь своїм великим шляхом перелітних птахів... (О. Іваненко)

561 Відредактируйте речення. Поясніть можливість помилок, пов'язаних з уживанням дієприслівників.

1. Не засвоївши добре правила вживання апострофа, мені знову довелося звернутися до «Українського правопису».
2. Згадуючи своє дитинство, мені так хотілося знову побувати в ньому.
3. Супроводжуючи гостей, нас приємно вразило їхнє бажання якнайбільше дізнатися про наш край.
4. Пролухавши передачу по радіо про Василя Симоненка, у мене з'явилось бажання глибше ознайомитися з його творчістю.
5. Побувавши у фольклорній експедиції, нами було записано багато красивих пісень.
6. Викликаючи таксі економ-класу, воно обійтеться вам дешевше, ніж на стоянці.

Виконайте тестові завдання online

СПІЛКУВАННЯ

562 Академік М. Амосов у книзі «Роздуми про здоров'я» пише: «У більшості хвороб винна не природа, не суспільство, а сама людина. Частіше вона хворіє від ліні, жадібності, а іноді й від нерозуміння ціни здоров'я». Складіть усний виступ «Ціна здоров'я», використовуючи дієприслівники.

Домашнє завдання

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які ознаки дієприслівника уподібнюють його до прислівника? до діеслова? Відповідь проілюструйте прикладами.
 - Які синтаксичні функції виконує дієприслівник?
 - Що називається дієприслівниковим зворотом? Наведіть приклади.

§ 79

ПРИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Багато говорити і багато сказати — не одне й те ж саме.

Софокл

Буду я навчатись мови золотої

Прислівник — це незмінювана частина мови, яка виражає ознаку дії, стану, ознаку іншої ознаки і відповідає на питання як? коли? де? куди? звідки? якою мірою? чому? з якою метою?

У реченнях прислівники найчастіше виконують роль обставини, інколи — означення: *Раз то мовить по-грецьки, у друге — по-турецьки* (Нар. дума); *На той час я уже встиг забути, що таке ковбаски по-віденському, флячки по-львівським, кава по-турецьким...* (Р. Іваничук).

Практикум

564 Розглянте таблицю. Поставте однокласникам запитання за змістом таблиці.

РОЗРЯДИ ПРИСЛІВНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Розряд	Значення	Питання	Приклади
Означальні			
Якісно-означальні	якість ознаки, дії	як?	гарно, весело, добре
Кількісно-означальні	кількість і міра вияву дії, стану чи ознаки	скільки? як багато? якою мірою?	мало, багато, двічі, трохи, незвичайно
Способу дії	спосіб, яким відбувається дія чи виявляється ознака	як? яким способом?	напам'ять, нашвидку руч, вдвое, втроє
Обставинні			
Місця	місце дії, напрямок у просторі	де? куди? звідки?	угорі, ліворуч, вдома, вниз
Часу	час перебігу дії	коли? відколи? доки?	торік, допізна, донині
Причини	причина або зумовленість дії	чому? з якої причини?	згарячу, знічев'я
Мети	мета дії	для чого? з якою метою?	навмисне, на зло

565 Прочитайте прислівники. Визначте їх розряд за значенням.

Дорого, вузько, ясно, потроху, дотепер, торік, учора, іноді, вголос, зозла, глибоко, зранку, ненароком, згарячу, **на самперед**, трохи, відразу, знизу, завжди, мимоволі, добре, важко, тепло, мовчки, широко, колись, напоготові, по-вашому, пошепки, наперекір.

- З виділеними прислівниками складіть речення. Яку синтаксичну роль виконують прислівники в складених реченнях?

566 Розподіліть прислівники за розрядами.

Здалеку, багато, вчора, впевнено, ліворуч, спросоння, напростиць, назирці, нашвидкуруч, яскраво, сумно, там, по-завчора, зосліпу, утричі, тоді, навколо, спокійно, холодно, надзвичайно, набагато, зненацька, по-літньому, напам'ять, гаряче, мало, зараз, зумисне, вниз, здалека, звідусіль, понині.

Буду я навчатись мови золотої

Більшість прислівників, крім найдавніших *тут, там, туди, сюди, тоді, коли* та ін., утворені від інших частин мови.

Практикум

567 Виконайте словотвірний аналіз прислівників. Визначте їх походження.

Багато, розумно, давно, гуртом, уплав, по-нашому, по-материнському, двічі, тричі, довго, надзвичайно, віддавна, щороку, угорі, здалеку, згарячу, знічев'я, наперекір, напоказ, навприсядки, босоніж, наосліп, всередині.

- Доберіть до виділених прислівників синонімічні фразеологізми.

568 Пригадайте, що таке омофони. Поясніть написання поданих слів.

Посередині — по середині; назустріч — на зустріч; по-новому — по новому; забагато — за багато; услід — у слід; надворі — на дворі; навіки — на віки; удень — у день; удвоє — у двоє.

- Складіть поетичний каламбур з однією парою слів на вибір.

569 Складіть речення, у яких би наведені слова виступали то прислівниками, то іменниками.

Ранком, зимою, кроком, гуртом, силою, миттю.

Буду я навчатись мови золотої

У діловому, науковому й публіцистичному стилях прислівники звичайно стилістично нейтральні. У художньому й розмовному стилях, крім стилістично нейтральних прислівників, уживаються емоційно забарвлені фразеологічні звороти-синоніми: *сором казати, а гріх таїти; брехнею не далеко зайдеш; оженити неволею; виступцем тихо йти*.

У розмовному мовленні поширені прислівники типу *завдовжки, завшишки, завдальшки, віднинки*, що вказують на приблизний розмір або час. Прислівники, похідні від іменників у формі орудного відмінка (*повагом, ходором, підтюпцем*) надають мовленню виразного національного колориту. Це ж стосується й прислівниківих повторів різного виду (з *давніх-давен, тихо-тихо, видимо-невидимо*), складних слів (*стрімголов, натщесерце*) і прислівників із суфіксами суб'єктивної оцінки *-еньк-, -ечк-, -есеньк-, -ісіньк-* (*недавнечко, веселенько, байдужісінько*).

Практикум

570 Прочитайте. Аргументовано визначте стиль уривків. Проаналізуйте роль і значення прислівників у текстах. Прислівники яких розрядів переважають у різних стилях?

Клас прислівників виник унаслідок **адвербіалізації** (переходу іменних частин мови в прислівник), який відбувався поступово, шляхом переосмислення іменних слів на основі зміни синтаксичної ролі в реченні: за містю означальної при іменнику — на обставину у зв'язках із дієсловом.

1. Збириались ми на косовицю завжди довго. І ось одчиняються ворота... Я лежу на возі... Навколо мене дід і батько з косарями. Я бачу навколо себе вгорі їх велетенські спини, а над спинами і косами, які вони тримають у руках, як воїни зброю, у високому темному небі світять мені зорі й молодик. Чумацький віз тихо рипить піді мною, а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу. Дивлюсь я на мое небо, повертаю з возом і косарями праворуч і ліворуч, і зоряний всесвіт повертає разом з нами, і я непомітно лину в щасливий сон.

(За О. Довженком)

2. Ще змалку батьки маленької Христини (США) не раз помічали, що дівчинка «терпить» надзвичайно гострий біль. Вона не плакала навіть коли поламала ногу. Згодом відкрились і зовсім дивовижні речі. Дівчинка просто не знала, що таке біль... Причини цього рідкісного явища ще не з'ясовані. Є припущення про відсутність в організмі людини речовини «Р». Якщо організм не виробляє її достатньо, бальове відчуття не виникає.

(За В. Мезенцевим)

СПІЛКУВАННЯ

571 Канадський письменник Робін Шарма висловив таку думку: «Перестаньте бути в'язнем свого минулого. Станьте архітектором свого майбутнього». Що означає, на вашу думку, бути «архітектором свого майбутнього»?

Домашнє завдання

Утворені шляхом адвербіалізації прислівники у своїй будові відображають застиглі (смертвілі) відмінкові (відмінково-приіменникові) форми іменників, прикметників, числівників, займенників, закінчення яких перетворилися на суфікси, а приіменники — на префікси: *набік*, *знадвору*, *здалека*, *надвое*.

572 Прочитайте текст. Схарактеризуйте 8–9 прислівників за походженням.

Епітет як одне з явищ художнього мовлення — це експресивне, оціночне означення предмета або дії. Означенням до дії, насамперед, до дієслова, виступає означальний прислівник, що в реченні виконує синтаксичну роль обставини.

У романі О. Гончара «Твоя зоря» нараховується близько 800 уживань прислівників, з яких приблизно 500 є епітетами. Найбільше художніх означень-прислівників (понад сто) до дієслів синонімічного ряду *говорити*.

Численна група епітетів (≈ 70) ужита на означення дієслів синонімічного ряду *дивитися*. Ведучи розмови, дійові особи твору, звісно, розглядають співбесідника і *дивляться*: *вивчально*, *відкрито*, *захоплено*, *ласкаво*, *нестерпно*, *ніжно*, *спокійно*, *суворо*; *глянули*: *благально*, *весело*, *запитливо*, *спіллоба*, *сторожко*, *уважно*, *холодно*; *поглядають*: *зайнтриговано*, *зизом*, *підбадьорливо*, *привітно*, *шанобливо*; *розглядають*: *весело*, *пильно*, *приязно*, *відсторонено*; *стежать*: *зачудовано*, *напружено*, *охоче*; *погляд спрямовують*: *зацикавлено*, а то й *безцеремонно*, *зовсім не цнотливо*, *мігком*, *сумовито і мовби вже відсторонено*; *розглядають*: *весело*, *пильно*, *приязно*, *відсторонено*; *стежать*: *зачудовано*, *напружено*, *охоче*; *погляд спрямовують*: *зацикавлено*, а то й *безцеремонно*, *зовсім не цнотливо*, *мігком*, *сумовито і мовби вже відсторонено і т. ін.* (Н. Бурляй).

- Здійсніть подібне дослідження, обравши для аналізу один із творів I. Нечуя-Левицького.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Яка частина мови називається прислівником?
 - У чому полягають особливості лексичного значення прислівника?
 - Які синтаксичні функції виконує прислівник?
 - На які розряди розподіляють прислівники за значенням?

§ 80**СТУПЕНИ ПОРІВНЯННЯ ОЗНАЧАЛЬНИХ ПРИСЛІВНИКІВ**

Умій сказати, умій і змовчати.

Народна мудрість

Буду я навчатись мови золотої**ТВОРЕННЯ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ ПРИСЛІВНИКІВ**

Проста форма	Складена форма
Вищий ступінь	
Утворюється додаванням суфіксів <i>-ш-</i> , <i>-іш-</i> : <i>довго</i> — <i>довше</i> , <i>рішуче</i> — <i>рішучіше</i>	Утворюється додаванням до прислівника слів <i>більш</i> , <i>менш</i> : <i>більш важливо</i> , <i>менш рішуче</i>
Найвищий ступінь	
Утворюється додаванням префікса <i>най-</i> (<i>якнай-</i> , <i>щонай-</i>) до форми прислівника вищого ступеня: <i>довше</i> — <i>найдовше</i> , <i>рішучіше</i> — <i>найрішучіше</i>	Утворюється додаванням до прислівника слів <i>найбільш</i> , <i>найменш</i> : <i>найбільш важливо</i> , <i>найменш рішуче</i>

Практикум

573 Спишіть. Підкресліть прислівники вищого й найвищого ступеня, поряд у дужках покажіть, як вони творяться.

1. Найкраще і найприємніше йому було з мамою (*B. Козаченко*). 2. Читай багато, читай по змозі якнайскоріше, аби встигнути «пройти» коли не всі, то принаймні щонайбільше отих шаф і розкрити для себе якнайбільше їхніх захоплюючих таємниць (*B. Козаченко*). 3. А над морем підводиться все вище і вище, повільно, ніби важко йому підводитися, велике золотаве сонце (*O. Іваненко*). 4. Температура повітря змінюється впідродовж доби. Найхолодніше перед заходом сонця. Зранку буває досить холodno. До полудня поверхня землі, а від неї і повітря нагрівається сильніше. Надвечір стає прохолодніше (*З підручника*). 5. Музики вдарятъ голосніше, дрібніше, Марина, як метіль, полетить швидше і легше! (*I. Нечуй-Левицький*) 6. Коні, мабуть, відчули запах річки, затупотіли прудкіше (*M. Смоленчук*).

574 Спишіть, уставляючи пропущені літери. Поясніть, які зміни приголосних відбуваються при творенні вищого ступеня порівняння прислівників.

1. А сонце підбивається все ви..е і ви..е, пече все ду..е та ду..е (*Панас Мирний*). 2. Учителі керували роботою, посилали туди, де було найва..е (*О. Донченко*). Тупотять прудкії коні, гомін бли..е все лунає (*Леся Українка*). 4. Бджоли в солоній утомі ни..е і ни..е гудуть (*Є. Маланюк*). 5. Хімобробіток обійшовся Аристархові доро..е, ніж він сподівався (*В. Логвиненко*).

575 Спишіть, розкриваючи дужки, утворіть від прислівників форми вищого ступеня порівняння. Яка мета вживання їх у реченнях? Для якого стилю мовлення вони властиві?

1. Сонце пригрівало (сильно), земля дихала (вільготно) (*Гр. Тютюнник*). 2. (Швидко) і (швидко) котилися хвилі, заливали все, розливались (широко) і помалу заспокоювались (*Леся Українка*). 3. Нечутно ступаючи, Василь спустився ще (низько), пірнув у темряву, як у густу чорну хмару (*Д. Ткач*). 4. Орел змахнув ще (сильно) широкими крилами і підлетів ще (високо) (*О. Іваненко*).

576 Спишіть, виділені прислівники замініть синонімами. Уставте пропущені літери.

1. На нашому півде..ому морі *дуже мало* островів. 2. Їх набереться щонайбільше д..сятків зо два вздовж півде..о-західного узбере..я. 3. Есмінець проходив *зовсім близ..ко*. 4. Н..в..личкий війс..ковий корабель промчав *швидко*, залишаючи за собою розбурханий спіне..ий слід. 5. *Гаряче* припікало сонце, але море пом'якшувало спеку. 6. Люда й Ігорко с..діли на палубі і *дружньо* розмовляли. 7. Він *радо* пр..вітався. 8. Слухачі ще *тісніше* обступили його (*Із тв. М. Трублайні*).

СПІЛКУВАННЯ

577 Прокоментуйте вислів Івана Франка «Література кожного народу — це найкраще дзеркало його життя».

Домашнє завдання

578 Доберіть до кожного фразеологізму прислівник-синонім. Від дібраного прислівника утворіть форми вищого й найвищого ступеня. Поясніть написання прислівників.

Рукою подати; як сніг на голову; час від часу; ні світ ні зоря; хоч в око стрель; п'яте через десяте; як з гуся вода; як піску морського; у черта на рогах; ні за цапову душу; яблуку ніде впасті; коло самого носа; море по коліна; де Макар телят не пас; як кіт наплакав; і оком не моргнеш.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.

— Як утворюються форми вищого ступеня порівняння прислівників?

— Як утворюється найвищий ступінь порівняння прислівників?

§ 81**ПРАВОПИС ПРИСЛІВНИКІВ І ПРИСЛІВНИКОВИХ СПОЛУЧЕНЬ.
НАПИСАННЯ НЕ З ПРИСЛІВНИКАМИ**

Ти велична і проста.
 Ти стара і вічно нова.
 Ти могутня, рідна мово!

Іван Багряний

Буду я навчатись мови золотої**ПРАВОПИС СКЛАДНИХ ПРИСЛІВНИКІВ****Разом пишуть складні прислівники, утворені:**

сполученням прийменника з прислівником	віднині, дотепер, занадто, отам
сполученням прийменника з іменником	безвісти, безперестанку, взнаки, дотла, зі-споду, навідріз, почасти, укупі
сполученням прийменника з коротким прикметником	віддавна, допізна, заново, нарізно, потихеньку, сповна
сполученням прийменника з числівником	вдвое, вдруге, надвое, удвох, поодинці, спершу
з кількох основ (з прийменником чи без нього)	босоніж, водносталь, мимохідъ, мимохітъ, натщесерце, нашвидкуруч, чимраз
сполученням часток аби-, ані-, де-, чи-, що-, як- із будь-якою частиною мови	абикуди, деінде, чимало, щовечора

Окремо пишуть:

прислівникові сполучки, що складаються з прийменника та іменника	без відома, до смаку, на відмінно, у стократ
словосполучки, що мають значення прислівників і складаються з двох іменників (зрідка — числівників) та одного або двох прийменників	від ранку до вечора, день у день, з боку на бік, з дня на день, один в один, раз у раз, рік у рік, час від часу
прислівники, утворені сполученням прийменника з повним прикметником чоловічого (середнього) роду	в основному, в цілому
прислівники, утворені сполученням прийменника по зі збірним числівником	по двоє, по троє, по четверо

Через дефіс пишуть складні прислівники, утворені:

від прикметників і займенників за допомогою прийменника по та закінчення -ому або -и(-и)	по-батьківському, по-іншому, по-батьківськи, по-латині
за допомогою прийменника по від порядкових числівників	по-перше, по-друге, по-третє
за допомогою часток будь-, -небудь, казна-, -то, хтозна-	аби-то, десь-то, казна-де, казна-коли, коли-будь, коли-небудь, куди-будь
з двох прислівників	вряди-годи, десь-інде, десь-інколи, сяк-так
повторенням слова або основи без службових слів або зі службовими словами між ними	будь-що-будь, віч-на-віч, всього-на-всього

Практикум

ПИШІТЬ ПРАВИЛЬНО

сказа́но
захопле́но
туманно
сонно
незрівня́нно
зроду
згарячу
внічию
навіщо
по-батьківськи
післязавтра
дотепер
донині
до сьогодні
до вподоби
на вимову
з року в рік
віч-на-віч
день у день

579

Запишіть слова, опустивши риску.

Від/давна, на/горі, по/моєму, по/іншому, за/одно, віч/на/віч, рік/у/рік, будь/що/будь, рано/вранці, ані/трохи, зроду/віку, якось/то, всього/на/всього, куди/таки, будь/як, хтозна/куди, як/от, по/п'яте, мало/помалу, ні/звідки, з/діда/прадіда, як/не/як, до/тепер, по/дружньому, де/коли, кінець/кінцем, де/таки, по/українському, у/трьох, по/за/вчора, до/не/давна, в/низ, до/дому.

580

Прочитайте текст. Зробіть висновок про походження вжитих у тексті прислівників.

Від небагатьох іменників часового значення — назв пір року та частин доби (зима, весна, літо, ранок, світанок) — в українській мові існують паралельні прислівникові форми *узимку* (*взимку*) і *зимою*, *навесні* і *весною*, *улітку* (*влітку*) і *літом*, *уранці* (*вранці*) і *ранком*, *світанком* і прислівника сполучка *на світанку*.

З паралельних форм основними виступають звичайно прислівники *узимку* (*взимку*), *навесні*, *улітку* (*влітку*), *уранці* (*вранці*), *на світанку*. Прислівники *присмерком*, *смерком* паралельних форм не мають (*I. Вихованець*).

- З'ясуйте походження прислівників *восени*, *вдень*, *увечері*, *щодня*, *щойно*.
- Складіть 2–3 речення з прислівниками з тексту.

581

Спишіть, розкривши дужки. Поясніть написання прислівників.

Рось, мов розлютована звірина, б'ється об острови, скаче по камінню, проривається вузькими щілинами поміж скелями і мчить далі, у темні вири. Тут завжди, (у)день і (в)ночі, (у)літку і (в)зимку, стоїть безугавний шум, а в сонячні години у дрібних водяних краплях бризкає, грає барвиста веселка. (У)ніз по течії острів (по)волі знижується, поступово переходячи в широку родючу рівнину, засіяну різними злаками. Тут і розкинулось селище Тура, прозване Кам'яним Островом. (*B. Малик*)

582

Прочитайте. Зробіть повний морфологічний розбір прислівників.

1. Весною працювалося легше, радісніше (*Ю. Збанацький*).
2. Сизо-синьо-вечірньо в садах дозрівають сливи, заснули в колисках діти, мов лебедята малі. Я на добранич кажу їм: «Люди, будьте щасливі!» Часто ми забуваєм, що не вічні на цій землі (*M. Сингаївський*). 3. Чим довше дивився у зоряне небо, тим глибше і неосяжніше відкривалося воно (*I. Драч*). 4. Невдовзі вийшли на набережну. Перед нами хлюпалась по-осінньому безбарвна затока. 5. Високі небеса, і кам'яний гостинець гостинно мерехтить у сонячній імлі. 6. В краю моого дитинства вікам наперекір у полі край дороги ріс явір-осокір (*Із тв. Б. Стельмаха*).

583

Запишіть прислівники, уставляючи на місці крапок *-н-* або *-нн-*. Зауважте, що в прислівниках пишеться стільки букв *н*, скільки їх у прикметниках і дієприкметниках, від яких походять прислівники.

Організова..о, гума..о, безпереста..о, захопле..о, безви..о, стара..о, враже..о, невблага..о, зра..я, безупи..о, невпевнє..о,

неприхова..о, навма..я, щоде..о, самовідда..о, безпричи..о, повсякде..о, тума..о, стурбова..о, невгамов..о, шале..о, невпи..о, стривоже..о, бездога..о, спросо..я, схвильова..о, нежда..о, віртуоз..о.

Буду я навчатись мови золотої

ПРАВОПИС *НЕ* З ПРИСЛІВНИКАМИ

Пишути разом:

коли слово не вживається без <i>не</i>	<i>невдовзі, невинно, невпинно, незабаром, непорушно, несамовито, несказанно</i>
якщо прислівники в сполученні з <i>не</i> означають одне поняття	<i>невже, невпам'ятку, негадано, недалеко, недарма, недурно</i>

Пишути окремо:

коли прислівники в сполученні з <i>не</i> одного поняття не становлять, є заперечення	<i>не далеко, а близько; не високо, а низько</i>
з підсилювальними прислівниками <i>не дуже, не зовсім, не цілком</i>	<i>не дуже тепло, не зовсім зручно, не цілком спрavedливо</i>

Практикум

584 Прочитайте речення. Поясніть написання *не* з прислівниками.

1. Ну, а коли вам це діло з грушою невпам'ятку, то, може, покликати свідків? (*M. Стельмах*)
2. Недумано, негадано заїгла в глухомань, де сосни пахнуть ладаном в кадильницях світань (*L. Костенко*).
3. Недалеко від містечка Богуслава, біля річки Росі, в довгому покрученому яру розкинулось село Семигори (*I. Нечуй-Левицький*).
4. Недарма бузьків у народі вважають священними: за переказами, вони приносять малих дітей... (*B. Харчук*)

Виконайте тестові завдання online

СПЛКУВАННЯ

585 Чи погоджуєтесь ви з висловом Святослава Вакарчука: «Єдиним чесним критерієм для перевірки правильності поглядів і смаків є час. І в науці, і в політиці, і в музиці»? Доведіть свою думку.

Домашнє завдання

586 Напишіть твір на основі неповного тексту. Домисліть зачин і кінцівку. Уживайте прислівники різних розрядів і способів творення.

ЛЕБІДЬ

...До нього приходили люди, приносили їсти, хто зерна, а хто крихти хліба. Він уже брав допомогу прямо з рук. Але тільки з дитячих рук. Видно, птах пам'ятав, хто його скривдив.

Коли вода почала замерзати, на березі ставка з'явилася невеличка дерев'яна хатка. Хто ця добра людина, що подбала про птаха, ніхто точно не зізнав. Лебідь швидко зрозумів, кому має належати хатка. Обійшовши її навколо, заглянув досередину, а потім сміливо зайшов.

Так минали дні за днями...

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Які особливості правопису складних прислівників?
 - Як пишуться прислівникові сполучки?

- Коли пишеться *н* і *нн* у прислівниках?
- Які особливості написання *не* з прислівниками?

§ 82

ПРИЙМЕННИК

У вигляді мови природою
дано людині великий скарб.

О. Гончар

Буду я навчатись мови золотої

Прийменник — службова частина мови, яка об'єднує слова, які разом із формами непрямих відмінків виражають відношення між предметами, відношення дії чи стану до предмета.

Разом із відмінковими формами іменників, числівників, займенників прийменники можуть виражати простір, час, причину, мету, спосіб дії, порівняння, відношення до матеріалу, а також указувати на предмет, на який спрямована дія: *приїхати до Києва, десять хвилин до п'ятої години, за турботами не міг спочивати*.

Види прийменників

за походженням

- непохідні (первинні): без, в (у), для, над, о (об), через та ін.
- похідні (вторинні): 1) поєднання прийменників: поміж, з-попід та ін.; 2) перехід з інших частин мови: коло, поблизу, незважаючи на та ін.

за будовою

- прості: у, по, з, коло, протягом
- складні: з-під, посеред, довкола
- складені: у зв'язку з, за винятком

Практикум

587 Допишіть словосполучення. Визначте, з яким відмінком уживається прийменник.

Приїхали з ...; живу з ...; відпочивав за ...; йшли попід ...; зустрічався з ...; кликав до ...; ліки від ...; працювати для ...; сорочка з ...; братися за ...; росли навколо ...; далекі від ...; стомлений від ...; лист до ...; вниз по ...; праворуч від ...; виконав згідно з

588 Складіть речення зі словами коло, кінець, круг, край, під, протягом так, щоб вони виступали як прийменники і як іменники.

589 Складіть речення зі словами посеред, неподалік, поруч, близько, уздовж, поверх, мимо, збоку, навколо так, щоб вони виступали як прислівники і як прийменники.

ЯК ПРАВИЛЬНО?

В українській мові досить поширені конструкції іменника в орудному відмінку з прийменником за, що вказують на обставинні відношення, спосіб дії: *за наказом, за планом, за прикладом, за звичаєм, за знаком і т. ін.* Але ці самі відношення виражаються й за допомогою інших конструкцій. У багатьох газетах, радіо- та телепередачах помилкові з погляду синтаксичних норм вислови на зразок *за пропозицією, за нашою думкою* майже витіснили нормативні відповідники *на пропозицію, на нашу думку*.

Вислови *на адресу і за адресою* мають різне значення. Перший означає напрямок дії: *Листи надсилайте на адресу...* Другий указує місце, де відбувається дія: *Консультаційний пункт міститься (або розташований, але не знаходиться) за адресою...*

(О. Пономарів)

590 Доберіть синоніми до прийменників *для, біля, крім, серед, мимо, навколо, позаду*.

591 Складіть речення, уживаючи прийменниково-відмінкові форми іменників. Проаналізуйте їх за будовою.

З огляду на; на відміну від; по відношенню до; у напрямку; відповідно до; у зв'язку з; згідно з; з метою.

592 Спишіть, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте вибір прийменника, пригадавши засоби милозвучності української мови.

1. Стрункі сосни велично впираються вершинами (у,в) небо (*Ю. Збанацький*). 2. Високо над шосе стойть, як (у,в) пісні, дівчина (у,в) рясний яскравій спідниці (*О. Гончар*). 3. (Над, наді) мною ясні зорі в Десну кинули вінки, і купальська синь прозора їх несе, немов роки (*М. Стельмах*). 4. Слово — це наш Бог, і жити воно має вічно, бо родом (з,зі,із) тих країв, де вересневі ночі у молодих симфоніях бредуть... (*А. Малишко*). 5. Гримлять (над, наді) світом луни реактивні, вогненно (у,в) небі кресляться путі (*П. Перешийніс*).

593 Спишіть, розкриваючи дужки й уstawляючи пропущені літери. Поясніть написання прийменників разом, окремо та через дефіс.

1. ...Слова можуть мати подвійне значення, залежно від того, як їх спрямувати, (в)наслідок чого слова наб..рають у фразі поз..тивного, (не)гативного чи нейтрального знач..ння (*Б. Антоненко-Давидович*). 2. Надходив в..сняний, за..пашний вечір (на)передодні храмового свята (*С. Васильченко*). 3. Теплий погляд в..сни зуп..нився найперше на снігах — і осіли сніги. (На)впроти сонця вдень засокотіли (з)під них золоті струмки (*М. Вінграновський*). 4. Вранці парить, а (по)серед дня м..готять звідусіль блискавиці, ллє рясний дощ, а то й град випаде (*А. Давидов*). 5. Надворі ви..дно, неначе удень, повний в..селий місяць світив (з)понад дерев, з бл..скучого Чумацького Шляху сіялася розсипана н..бесними чумаками сіль. Іванову сорочку розпирали яблу..ка, він ішов (у)подовж колод і кожну дівчину нагороджував яблуком (*За Ю. Мушкетиком*). 6. Є така народна прикмета: якщо павуки пл..туть павутину (під)час дощу — буде прояснення (*М. Слабошицький*).

- Підготуйте лінгвістичне повідомлення з теми «Правопис прийменників».

594 Прочитайте текст. Виконайте повний морфологічний розбір виділених прийменників.

ПЕТРИКІВСЬКИЙ РОЗПИС

Петриківський розпис (назва походить *від* села Петриківка, що в Царичанському районі на Дніпропетровщині), можливо, найнатуралистичніший з-поміж багатьох осередків декоративного малювання в Україні. Від покоління до покоління передавалася любов до природної форми, до природних кольорів, а головне — до відтворення дрібних деталей. Кожен майстер вкладав у розпис фантастичне бачення квітів. Згідно з традицією художники деталізували стебла, листя, плоди,

але уникали надто різких ліній. Усе це свідчить про тонке відчуття природи, вміння схопити миттєві зміни і передати перехід від одного стану до іншого (За Д. Степовиком).

СПІЛКУВАННЯ

595 Як ви думаєте, чи можна вважати справжнім мистецтвом уміння сміятися із себе? Свою відповідь аргументуйте.

Домашнє завдання

596 Прочитайте текст. Випишіть із творів художньої літератури приклади часових конструкцій, про які йдеться в тексті.

Часові конструкції (а відповідно й уживані в них прийменники) можуть означати: момент виконання (*o*), майбутність призначеної дії (*na*), обмеженість тривалості дії (*до, за, без, через*), наступність певного відтінку часу після дії (*на, по*). Для вираження приблизного часу уживається прийменник *близько* і його розмовні синоніми *коло, біля*, які в позиції перед числівником на означення години мають відносно-кількісну часоозначальну функцію (Л. Чередниченко).

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Яка частина мови називається прийменником?
 - З якими частинами мови прийменники поєднуються, а з якими ні й чому?
 - З якими відмінками вживаються прийменники? Наведіть приклади.
 - На які групи поділяються прийменники за походженням?
 - Які є види прийменників за походженням і будовою?
 - У чому полягають особливості правопису прийменників?

§ 83

СПОЛУЧНИК

Важливим чинником виникнення певних емоцій є слово, яке може зробити людину щасливою або ж прикро вразити її.

Г. Сагач

Буду я навчатись мови золотої

Сполучник — службова частина мови, яка слугує для зв'язку однорідних членів речення та частин складного речення. Наприклад: *Хоч на щастя життя багате, але* кожну людину ждуть *i* печалі, *i* сум, *i* втрати, *i* не можна їх обминутъ (В. Симоненко); *Світлоносна!* Ти завжди вабиш, чаруєш, кличеш на теплі *й* могутні хвилі свої... Едина печаль проймає, *що* не вистачить життя, *аби* переплисти твій мовний океан (С. Плачинда).

Як і прийменники, сполучники не мають самостійно вираженого лексичного значення й не є членами речення.

Види сполучників

за походженням

- непохідні (первинні): *i (ї), та, а, бо, чи, що, але, то*
- похідні (вторинні): *щоб, зате, якби*

за будовою

- прості: *i (ї), та, а, бо, чи, що, але, то*
- складні: *якщо, щоб, немовбіто*
- складені: *тому що, через те що, незважаючи на те що*

за способом уживання

- одиничні: *i, або, бо та ін.*
- повторювані: *i ... i ... ; то ... то; ні ... ні та ін.*
- парні: *не тільки ..., а й; хоч ..., та*

за значенням

сурядності

- єднальні: *i (ї), та (у значенні і), i ... i, ні ... ні, теж, також, як ... так, не тільки ..., а й*
- протиставні: *а, але, та (у значенні але), зате, проте, однак, все ж*
- розділові: *або, чи, або ... або, чи ... чи, то ... то, чи то ... чи то, не то ... не то*

підрядності

- часові: *коли, поки, щойно, перш ніж*
- причинові: *бо, тому що, оскільки, завдяки тому що*
- умовні: *якщо, якби, як, коли б*
- мети: *щоб, для того щоб, аби*
- допустові: *хоч, дарма що, хай, незважаючи на те що*
- наслідкові: *так що, так що аж, так що й*
- порівняльні: *як, мов, немов, наче, неначе, немовби, начебто*

Практикум

597 Спишіть, розкриваючи дужки й добираючи потрібний варіант сполучника й прийменника. Свій вибір обґрунтуйте.

(У,в)се життя людини минає (у,в) боріннях мислі (і,ї) духу, (у,в) сумнівах (і,ї) ваганнях, (у,в) діяннях. Бо кожна людина невимірна (у,в) своїх прагненнях. Якщо людина розважлива серцем, тоді вона довкола себе сіє добро (і,ї) любов. Якщо ж зла (і,ї) заздрісна, тупа (і,ї) захланна — довкола спустошуються душі людські, змовкає мудрість, торжествує холопство. (І,ї) життя тоді обминає стезю правди (*P. Іванченко*).

598 Складіть речення зі сполучниками й однозвучними з ними сполученнями слів. Поясніть відмінність у написанні.

Якщо — як що; якби — як би; зате — за те; проте — про те; щоб — що б; причому — при чому.

599 Випишіть із фразеологічного словника десять фразеологізмів, до складу яких входять сполучники **мов, немов, наче**. Яку роль вони виконують у фразеологізмах? Складіть із ними речення.

600 Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання сполучників разом, окремо та через дефіс.

Немов(би), (немов)бито, (не)наче, (не)начеб(то), (ні)би, ніби(то), ні(ж), от(же), ото(ж), при(тім), при(тому), при(чім), при(чому), про(те), себ(то), тоб(то), цеб(то), що(б), як(би), як(що), за(те), або(ж), адже(ж), але(ж), бо(ж), коли(б),

ПИШІТЬ ПРАВИЛЬНО

немовби
неначебто
нібіто
коли б то
адже ж
тілько-но
тому-то
якби-то
незважаючи на те що
тим часом як

коли(б)то, отже(ж), хоча(б), хоч(би), дарма(шо), для(того)щоб, замість(того)щоб, з(тим)шоб, (не)зважаючи на те що, (при) цьому, (та)й, (так)що, тимчасом(як), тому(шо), через(те)що, отож(то), тим(то), тільки(но), тому(то).

- Підготуйте лінгвістичне повідомлення з теми «Правопис сполучників».

601 Прочитайте. Виконайте повний морфологічний розбір сполучників.

1. Ідеш і йдеш собі, неначе вперше, й зупинишся здивовано, коли уздриш тополі, що на видноколі кудись на небо синє поросли... (*B. Підпалий*) 2. Ниви то котились поволі в долину, то підіймались на високі горби (*M. Коцюбинський*). 3. Люди не спали, проте довкола панувала нашпорощена тиша (*Панас Мирний*). 4. Де ви бачили, щоб у школі не знайшлися свої бешкетники та забіяки (*I. Цюпа*). 5. Дзвенять гаї, мов арфи, а день біжить, сміється (*O. Підсуха*).

СПІЛКУВАННЯ

Домашнє завдання

602 Прокоментуйте вислів Вінсона Черчилля: «Песиміст бачить труднощі за кожної нагоди; оптиміст у будь-яких труднощах бачить можливість».

603 Прочитайте афоризми й розкрийте їх зміст. Яку роль у них виконують сполучники? За одним з афоризмів (на вибір) напишіть невеликий твір-роздум.

1. Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя (*T. Шевченко*). 2. Правильно щоб писати, навчатися треба мислити (*Гораций*). 3. Потрібно їсти, щоб жити, а не жити, щоб їсти (*Сократ*). 4. Не суди, і тебе не осудять (*Біблія*).

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Яка частина мови називається сполучником?
 - Які є види сполучників за походженням, будовою, способом уживання та значеннями? Наведіть приклади.

— Який сполучник сурядності може бути в одному випадку єднальним, а в іншому — протиставним?

— Які особливості творення та правопису складних сполучників? Наведіть приклади.

§ 84 ЧАСТКА

Частка чинить чародійство.
Творить у реченнях дива.

I. Вихованець

Буду я навчатись мови золотої

Частка — це службова частина мови, яка надає словам або реченням певних смислових чи емоційно-експресивних відтінків, а також слугує для творення нових слів та граматичних форм.

Види часток за значенням і вживанням

Модальні

- вказівні: це, оце, то, ось, он, ото
- підсилювальні: аж, же, ж, би, б, то, таки, і
- стверджувальні: еге, отож, а також, так, авжеж
- питальні: чи, хіба, невже, що за
- заперечні: не, ні, ані
- спонукальні: бодай, ну-бо, ну-но, годі
- порівняльні: мов, немов, наче, неначе, як
- видільні: тільки, лише, же, ж, хоч(а), таки
- означальні: ледве, якраз, саме, просто, майже

Словотворчі

- будь-, небудь-, казна-, хтозна-, аби-, де-, -ся(-сь), -б, -би

Формотворчі

- наказовий спосіб: хай, нехай
- умовний спосіб: би, б
- найвищий ступінь порівняння прикметників і прислівників: най-

Практикум

604 Спишіть, підкресліть частки. Яка їхня роль у реченні? Визначте розряд за значенням і вживанням.

1. Чи не серце там ото упало у гарячу вечора долонь, що у мене сонячним запалом вже не б'ється промінь біля скронь? (О. Близько)
2. Яка ж гірка, о Господи, ця чаша... (М. Зеров)
3. Авжеж, такий у нас ведеться звичай (Леся Українка).
4. Мороз такий, аж річка горбить спину... (В. Забаштанський)
5. Нічого не треба, нічого не хочу від світу, лишень аби мати на білому світі була (С. Пушик).
6. Хай шалені гудуть над планетою весни, хай трава гнеться вгору крізь листя старе... (В. Симоненко)
7. Як пахнуть влітку квітами простори! (Д. Луценко)
8. Та де б не був, в які б долини мене судьба не завела — палка любов до України у серці юному жила (В. Сосюра).
9. Ні, я пройшов ці перевали, щоб люди на землі не горювали і світлим миром дихало життя (Д. Луценко).
10. Так сніг пішов, аж день осліп, та бачу я в надії добрій: той сніг — немов до неба сніп, колосся, схилене за обрій (Д. Павличко).

- Поміркуйте, чи може частка «мандрувати» реченням. Відповідь аргументуйте прикладами.

Буду я навчатись мови золотої

ПРАВОПИС НЕ З ЧАСТИНАМИ МОВИ

Разом

Окремо

без не не вживається

означають одне поняття

не становлять одного поняття;
є заперечення

Іменник

немовля, ненависть

неправда (брехня), нещастя (лихो)

не друг, а ворог

Прикметник

немічний, незгасний

невеликий (малий), недорогий (дешевий)

не теплий, а холодний

Разом		Окремо
без <i>не</i> не вживається	означають одне поняття	не становлять одного поняття; є заперечення
Прислівник		
незабаром, нещадно	неважко (легко), недалеко (ближко)	не далеко, а близько
Займенник		
	неабихто, неабищо	не абихто, а твій ...

Разом		Окремо
Дієслово		
без <i>не</i> не вживається: <i>нехтувати, ненавидіти</i>	надає нового значення: <i>непокоїтися</i> (хвилюватися)	в усіх інших випадках: <i>не бачив, не читав</i>
Дієприкметник		
без <i>не</i> не вживається: <i>нечуваний, непохитний</i>	без пояснювальних слів: <i>нестихаючий шум</i>	з пояснювальними словами: <i>давно не бачені місця</i>

ПРАВОПИС НІ З ЧАСТИНАМИ МОВИ

Разом	Окремо
<ol style="list-style-type: none"> Із заперечними займенниками, якщо після <i>ні</i> немає прийменника: <i>ніхто, ніщо, ніяких, нічий</i>; але: <i>ні в кого, ні в якого</i>. У словах, які без <i>ні</i> не вживаються: <i>нікчемний, нісенітниця, нівечити, ніяково</i>. У заперечних прислівниках: <i>нізвідки, ніде, ніколи, нітрохи, нікуди, ніскільки, нінащо</i> 	<ol style="list-style-type: none"> У займенникових сполученнях, якщо після <i>ні</i> є займенник із прийменником: <i>ні до кого, ні з ким, ні на чому, ні на що</i>. У стійких словосполученнях без дієслова: <i>ні се ні те, ні туди ні сюди</i>

Практикум

605 Запишіть слова, розкриваючи дужки. Поясніть написання часток.

Усе(таки), стій(бо), аби(в)чому, (таки)змогли, (ну)й, як(от), написав(же), знов(таки), узяв(би), дарма(шо), покажіть(но), мов(би), ні(на)кому, (не)доцвів, довели(ж)таки, якосъ(то), навряд(чи)встигнуть, що(за)радість, хоча(б)прийшов, не(мов)би(то), (де)що, (будь)який, котрий(сь), хто(небудь), казна(шо), (аби)чий, (хтозна)кого.

606 Прочитайте. Виконайте повний морфологічний розбір часток.

1. Тільки в праці життя і краса (*M. Рильський*). 2. Маю серце широке — ні з ким поділити (*T. Шевченко*). 3. Сумління зрушить з місця навіть камінь (*A. Листопад*). 4. Не взявши за сокиру, хати не зробиш (*Nар. творчість*). 5. Слово — то дивний витвір людини (*I. Цюпа*). 6. А вже на початку травня степ вбирається в зелені шати (*B. Чемерис*). 7. Голос криниці — чого ж ти замовк? (*L. Костенко*) 8. Що за золота у вас дитина (*A. Тесленко*).

ПИШІТЬ ПРАВИЛЬНО

будь-чий
хтозна-де
іди-но
все-таки
все ж таки
немовби
отже

607 Прочитайте. Поясніть написання часток. Яке смислове навантаження несеуть частки *не*, *ані*?

1. Не бійся правди, хоч яка гірка, не бійся смутків, хоч вони як ріки. Людині бійся душу ошукати, бо в цьому схибиш — то уже навіки (Л. Костенко). 2. Я не люблю, коли кричать, ненавиджу, коли лякають, соромлюся, коли звикають, принижень несучи печать, соромлюся товаришів, яким на вушко страх співає: то власна гідність забуває дивитись в дзеркало душі (В. Коротич). 3. Тільки одного не забувай, сину: як би тобі не було тяжко в житті, не зроби жодного недоброго вчинку. Ніколи не візьми нічого чужого, ніколи нікому не говори неправди (В. Королів-Старий).

СПІЛКУВАННЯ

608 Вільям Юрі в книжці «Сила позитивного Ні» зазначає: «Ні — це найбільший виклик сьогодення». Чи згодні ви з думкою автора? Чому?

Домашнє завдання

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Яка частина мови називається часткою?
 - На які типи та групи поділяються модальні частки? Наведіть приклади.

— Які граматичні форми творяться за допомогою формотворчих часток? Відповідь проілюструйте прикладами.

— Які особливості правопису часток?

§ 85 ВИГУК

Вигук може передавати широкий діапазон емоцій, почуттів і волевиявлень людини.

І. Вихованець

Буду я навчатись мови золотої

Вигуки — це незмінювані слова, що виражають почуття, емоції, різні волевиявлення та звуконаслідування.

Вигуки вживаються переважно в розмовному стилі, народно-поетичних творах із метою створення експресії в художньому стилі, особливо в діалогах і полілогах, де мовлення персонажів максимально наблизжене до народнорозмовного: *Ой у лузі вітер ломить калинонку. Ой і покидає козак дівчинонку* (Нар. творчість); — *О-о,— дивується.— Чого це раптом?* (Д. Міщенко).

Види вигуків

за походженням

- первинні (непохідні): *a! o! oй! eй! ox!*
- вторинні (похідні): іменникові (*слава! Боже!*); дієслівні (*бач! цур!*); займенникові та прислівникові (*так, отак, браво*), сполучень кількох слів (*лишенко мое! біда та й годі!*)

за значенням

- емоційні: *ах, ага, фу, ура, овва, слава Богу*
- спонукальні: *алло, стій, цить, киць-киць, но-о-о, киш*
- вигуки етикету: *добриденъ, будьте здоровы, перепрошую, спасибi*
- звуконаслідувальні слова: *бом, бух, трах-тарарах, хлюп, ме-е, ку-ку*

Практикум

ПИШІТЬ ПРАВИЛЬНО

До зустрічі!
До побачення!
Слава Богу!
Їй-Богу!
будь ласка
На добраніч!

610 Прочитайте. Знайдіть у реченнях вигуки. Що вони виражають? Яка їхня стилістична роль? Чому вигуки не належать ні до самостійних, ні до службових частин мови? Зверніть увагу на розділові знаки при вигуках.

1. — О! Річка сховалась — була і нема: замурувала річку і зима (*A. Качан*). 2. Ой каштанове диво, ой каштанова врода — частка долі моєї, горда слава киян (*Д. Луценко*). 3. Ах, як не хочеться листу з дерева падати (*Остап Вишня*). 4. Гей, несущий фарби та пісні, гей, мандрую від хати до хати (*В. Бобинський*). 5. Зайшов у двір: «Добрый день, добрі люди!» (*І. Гончаренко*) 6. На добраніч вам, ниви й тобі, зозуле (*M. Коцюбинський*).

611 Прочитайте речення. Виконайте повний морфологічний розбір вигуків.

1. Здрастуй, земле улюблена, рідна, я прийшов уклонитись тобі (*І. Гончаренко*). 2. Ох, яка буря знялася на морі (*O. Іваненко*). 3. Гей, летім у світ орлиним летом! (*A. Волощук*) 4. Ну, поїхали! Ну, прощайте! Спасибі, що сказали! (*Остап Вишня*) 5. О, яка пора привільна в теплім літеплі полів (*M. Масло*). 6. Гай-гай, який голос у його сина (*M. Стельмах*). 7. Чом ворони: — Кар-кар-кар? — Чом летять, як на пожар? І сорока: — Скре-ке-ке! — Прилетіла. — Що таке? (*Д. Білоус*) 8. Агов! Де ви? Агов-гов-гов (*Остап Вишня*).

612 Простежте, як вигуки й звуконаслідувальні слова виділяються у вимові й на письмі.

1. Протягли своє «ку-ку-рі-ку» горласті півні (*Панас Мирний*). 2. Тью-і, ті-і-і... Ні, зовсім не так. Трию-тіх-тіх... (*M. Коцюбинський*) 3. Як увійдем у волячо-коров'ячо-овечу половину, так саме тобі: Му-у-у! Бе-е-е! Ме-е-е! (*Остап Вишня*) 4. Гов, Лукашу, гов, го-го-го-го! А де ти? (*Леся Українка*) 5. Які зустрічі, які прощання за Дніпром та Бугом! — Здрастуйте! — Прощавайте! (*O. Довженко*)

Буду я навчатись мови золотої

ПРАВОПИС ВИГУКІВ

1. Вигуки, що передають повторювані або протяжні звуки, пишуться через дефіс.
2. Інші вигуки пишуться одним словом або двома й більше словами.

Одним словом	Двома і більше словами	Через дефіс
ой, алло, добридень, тягніть, стоп, стій, здрастуйте	слава Богу, до побачення, добрий вечір, та цур йому, будь ласка	їй-Богу, їй-право, ай-ай-ай, ня-а-ав, му-у-у, ура-а

Практикум

613 Поясніть написання вигуків і правила вживання розділових знаків при них.

1. Щить! Хай говорить серце (*Леся Українка*). 2. Ой Музо! Ся пісня двусічна, мов зброя, і будить одвагу, й жалю завдає (*Леся Українка*). 3. О земле рідна! Знаєш ти свій шлях у бурі, у негоді (*М. Рильський*). 4. Ой ти, дівчино, з горіха зерня... (*І. Франко*) 5. Тисячне «ура!» грозою сколихнуло податливі на-бряклі луги (*М. Стельмах*). 6. І я вже не чую ні «хав-ав», ні «пать-падьом» (*Остап Вишня*).

614 Прочитайте текст. До якого стилю мовлення він належить? Яку стилістичну роль відіграють у ньому вигуки?

Травень був дзвінкий і високий — скрипне птах у небі, та голос його не забудеться аж до глибокої осені! Крикни «аго-го-ов» на одному кінці планети, а тобі відгукнеться з іншого — такий лункий і синюшний цей травень. Та лише намислив комусь сказати «Здрастуй!», а він уже почув і відповідає тобі: «Здрастуй-здрастуй, радий тебе бачити...» Ти вже спиш, а кроки твої ще ходять по землі (*В. Яворівський*).

СПІЛКУВАННЯ

615 Підготуйте короткий виступ «За що я дякую своїм однокласникам?».

Домашнє завдання

Виконайте тестові завдання online

616 Доберіть невеликий текст-гумореску. Проаналізуйте його з погляду стилістичної ролі службових частин мови та вигуків. Зробіть висновки.

Перевірте себе

- Дайте відповіді на запитання.
 - Яка частина мови називається вигуком?
 - Чому вигук називають особливою частиною мови?
 - На які групи за походженням розподіляють вигуки?
 - На які групи за значенням розподіляють вигуки?
 - У чому полягають особливості функціонування вигуків у реченні? Відповідь проілюструйте прикладами.
 - Які вигуки пишуться через дефіс? Наведіть приклади.

МОВЛЕННЄВЕ СПІЛКУВАННЯ. СТИЛІСТИКА І КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ТЕМА 1. ОФІЦІЙНЕ Й НЕОФІЦІЙНЕ, ПУБЛІЧНЕ Й НЕПУБЛІЧНЕ МОВЛЕННЄВЕ СПІЛКУВАННЯ. ВЕРБАЛЬНІ Й НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ СПІЛКУВАННЯ

Спілкуючись, люди передають інформацію одне одному не лише словами, а й мовою без слів. Слова промовляють не завжди те, що очі й міміка.

І. Томан

Буду я навчатись мови золотої

Спілкування — умотивований живий процес взаємодії між учасниками комунікації, спрямований на реалізацію конкретної цільової настанови. Мета спілкування — обмін інформацією, досвідом, уміннями, навичками та результатами діяльності.

ТИПИ СПІЛКУВАННЯ

За використанням мовних засобів	вербальне й невербальне
За формою використання	усне й письмове
За темою спілкування	політичне, наукове, побутове, релігійне, філософське, навчально-педагогічне та ін.
За метою	ділове й розважальне
За мірою офіційності	офіційне й неофіційне
За кількістю співрозмовників	непублічне (2–5 осіб) і публічне (20–30 осіб і більше)

Офіційний — 1. Який запроваджується, регулюється урядом, урядовою установою або службовою особою; урядовий, службовий. 2. Витриманий відповідно до встановлених правил, формальностей. 3. Позбавлений невимушенності, безпосередності; холодновічливий, стриманий, діловий.

Діловий — 1. Пов'язаний із роботою, заняттям людини, із розумовим і фізичним напруженням. 2. Добре підготовлений, досвідчений, працьовитий. 3. спец. Придатний для господарських потреб, промислового й т. ін. використання; товарний.

615 Чому спілкування вважають різновидом діяльності? Як, на вашу думку, впливають учасники спілкування на його процес і результат? Наведіть приклади з різних типів спілкування.

- Чи зможуть соціальні мережі в майбутньому замінити «живе» спілкування?

616 Прочитайте висловлення. Використовуючи його, поясніть, у чому полягає роль спілкування в житті людини. Чи траплялися у вашому житті ситуації, коли вміння спілкуватися допомогло вам вирішити проблему?

Не забуваймо, що успіх спілкування часто залежить від голосу людини, його тембр, звучності, темпу. Мудреці ще в давнину за ознаками голосу визначали риси характеру людини. А в інтонацію можна вкласти таку інформацію, яку не завжди легко передати словами. Жартома кажуть: «Є люди, що їх можна слухати, є люди, яких не можна слухати, і люди, яких не можна не слухати» (О. Сербенська).

Найуніверсальнішим і найефективнішим засобом інформаційного зв'язку між людьми є словесне (вербальне) мовлення.

Проте спілкування відбувається не завжди і не тільки за допомогою слів, поєднаних у висловлювання. Люди використовують для комунікативного зв'язку цілу низку неверbalних засобів: погляди, міміку, пози, рухи тіла тощо.

За даними американських учених, приблизно 55 % інформації ми отримуємо від невербалних знаків, які супроводжують мовленнєвий контакт (міміка, жести), 38 % дають нам голос, висота тону, тембр і тільки 7 % — зміст сказаного. Хоча, на нашу думку, ці дані потребують уточнення стосовно того, про що йдеться у мовленні та в якому стилі воно провадиться, все ж іноді адресат чує в мовленні одне, а відчуває — у виразі обличчя, поглядах, руках тіла — щось цілком інше.

(За Я. Радевичем-Винницьким)

617 Прочитайте текст. Чи можна вважати розмову письменника з літературним консультантом офіційною? Складіть прогнозоване вами закінчення тексту про зустріч-діалог письменника з літературним консультантом щодо перспектив опублікування оповідання. На чому ґрунтуються ваші припущення?

Якось до відділу одного журналу немолодий літератор прініс оповідання, жанр якого він з обережності визначив як ненаукова фантастика.

— Залиште і завітайте десь так через... — завчено почав було господар кабінету, але прибулий так благально і так віддано на нього дивився, що літконсультант раптом відчув не властивий його посаді спалах жалю та співчуття до постарілого молодого автора:

— Ну, гаразд, гаразд, прочитаю. Сідайте.

Автор полегшено зітхнув і, більше вже не дихаючи, обережно присів на краєчок розхитаного стільця...

...Дочитавши оповідання, літконсультант сказав:

— У цілому, знаєте... м-м... нічого. Є зав'язка, розв'язка і ця, як її, ідея. Бажаю вам успіхів на нелегкій літературній ниві, — і звісся, вважаючи, що свою благородну місію він повністю вичерпав. Хто там слідуючий? (За В. Чемерисом)

- У чому відмінність між офіційним і неофіційним спілкуванням? Змоделюйте ситуації неофіційного спілкування.
- Уявіть себе автором фантастичного оповідання. Наведіть переконливі аргументи, які, на вашу думку, змусять літературного консультанта надрукувати ваш твір.
- Які поради з культури мовлення ви надали б персонажам?

618 Напишіть два привітання: одне — із нагоди Дня української мови та писемності, інше — із днем народження друга або подруги. Яке з них офіційне, а яке — неофіційне? Визначте стиль мовлення кожного привітання.

619 Як взаємодіють невербальне та вербальне спілкування? Доведіть або спростуйте думку, що між вербальними й невербальними засобами спілкування наявний своєрідний розподіл функцій: словесними передається суто інформація, а невербальними — ставлення до партнера.

620 Розгляньте таблицю. Розкажіть про невербальні засоби спілкування.

НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ СПІЛКУВАННЯ

Акустичні		Оптичні			Tактильні
екстраглінг-вістика	просодика	кінесика	проксеміка	зовнішній вигляд	такесика
паузи; кашель; зітхання; сміх; плач	темп мовлення; тон; тембр; висота; гучність; манера мовлення; спосіб артикуляції	жести; міміка; постава тіла; хода; контакт очима	відстань між мовцями; вплив території; вплив орієнтації; дистанція; просторове розміщення співбесідників	фізіономіка; тип і виміри тіла; одяг; прикраси; зачіска; косметика; предмети особистого вжитку	потискування рук; поцілунки; дотики; поглядування; поплескування

621 Прочитайте виразно вірш.

ПІНГ-ПОНГ

— добридень —
 — здрастуйте —
 — як справи? —
 — спасибі — добре — як у вас? —
 — робота — літо — спека — спрага —
 — а настрій? —
 — добре —
 — все гаразд —
 — неправда — очі —
 — вам здалося —

— ви зблідли —
 — обережно — м'яч! —
 вогнем мовчання зайнялося —
 схрестились погляди — пробач —
 кажи слова легкі й порожні —
 кажи їх знов —
 кажи їх знов! —
 а так дивитися не можна
 в настільнім тенісі розмов!

(Л. Костенко)

- Назвіть використані у вірші етикетні мовні формули. Доберіть до них синонімічні.
- Чи можна за змістом вірша визначити вік, стать, соціальний статус співрозмовників?
- Скажіть, на особливості яких засобів спілкування (вербалних чи невербалних) наголошує авторка?
- Визначте частиномовну належність слів у вірші. Як ви вважаєте, чому авторка надала перевагу двом частинам мови?

622 Прочитайте висловлення П. Мовчана. Як ви розумієте його розуміння. Яке пряме й переносне значення висловлення?

623 Поясніть значення фразеологізмів.

Очима стріляти, очима їсти, витріщiti очі, нишпорити очима, губи надутi, закопилити губу, наморщiti лоб, повести бровою, вишкірити зуби, брови полізти на лоба.

624 Як може погляд, постава, відстань, одяг, запах, зачіска тощо впливати на спілкування? Наведіть приклади з власного досвіду чи спостережень.

- Яка роль голосу під час бесіди?
- Які види інтонації ви знаєте? Чи можна інтонацією образити?

625 Розгляньте фотографії. Які з них ілюструють публічне спілкування, а які — непублічне?

СПІЛКУВАННЯ

626 Як ви розумієте вислів Д. Карнегі: «Жести людини, як і зубна щітка, мають бути виключно індивідуальними»?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ВВІЧЛИВІ СЛОВЕСНІ ФОРМУЛИ

Гречко дякую!
Красно дякую!
Щиро дякую!
Сердечно дякую!
Дозвольте зробити послугу!
Дозвольте послугувати!
Добrego здоров'я!

627 Опрацюйте матеріали з публічного виступу відомого українського мовознавця Любові Мацько. Складіть план.

Вітання, прощання, вибачення, побажання, пошанування, зичення, знайомство, прохання, згода, відмова, подяка, співчуття, розрада, схвалення або заперечення, сумнів, докір, зауваження — це мовний етикет, усталені віками вирази, які допомагають нам спілкуватися й порозумітися один з одним, через які виявляється наше ставлення до співбесідників, а відтак і наша особиста культура.

Українська мова, окрім цього, звичного, загального *Добрий день!, Доброго ранку!, Добрий вечір!* має і такі більш урочисті вітання: *Чолом Вам!, Мое шанування!, Мое поважання!, Мир вам у хату!*, більш конкретні побутові: *Дай Вам, Боже, щастя!, інтимніші форми: Вітаннячко!, Привіт!, Як ся мäs?* тощо.

Окрім поширеного літературного *До побачення!* пропонуємо й інші формули: *Усього найкращого!, До зустрічі!, Щасливій дорогі! Жартівліве: Бувайте та нас не забувайте!*

Українська мова має чимало варіантів формул ввічливого вибачення: *Вибачте!, Даруйте!, Перепрошу!* Та вирази: *Я не хотіла Вас образити. Мені соромно за свою необачність. Не ображайтесь. Маю надію, що Ви мені вибачите.* І звичайне: *Я більше не буду!*

Особливим колоритом забарвлені українські звертання, бо українська мова має для них окрему кличну форму (це її 7-й відмінок): *мамо!, тату!, брате!, сестро!, Україно!*

До громади, гурту можна звертатися: *Шановна чи вельмишановна, високоповажна, достойна громадо! Шановні добродії, добродійки! колеги! Дорога родино!* Отже, вибір є.

ТЕМА 2. МОВЛЕННЄВА СИТУАЦІЯ. МОВЛЕННЄВА ТАКТИКА. МОВНІ ЗАСОБИ МОВЛЕННЄВОЇ СИТУАЦІЇ. ПРИЧИНИ КОМУНІКАТИВНИХ ПОМИЛОК

Спілкування з людьми спонукає до самоспостереження.

Ф. Кафка

Буду я навчатись мови золотої

Мовленнєва ситуація — це обставини, за яких відбувається спілкування: місце, час, особистість партнера (партнерів), соціальні ролі учасників.

Комунікативний намір — це рух до комунікативної мети: констатувати факт, поставити запитання, звернутися з проханням та ін.

Мовленнєва тактика зумовлена намірами. Наприклад, у діловому спілкуванні виокремлюють такі мовленнєві тактики: раптовість (використання невідомої слухачам інформації); провокація (на короткий час викликається реакція незгоди з інформацією); посилання на авторитети (учених, діячів культури тощо); залучення елемента неформальності (розповідь про свої помилки і їх наслідки); гумор (парадокси, жарт для створення невимушеної атмосфери); чорне опанування (співрозмовнику ставлять кілька таких запитань, щоб на жодне з них він не відповів).

Успішність чи неуспішність комунікації, її результат залежить від багатьох умов.

ПРИЧИНІ КОМУНІКАТИВНИХ НЕВДАЧ

Порушення підготовчих умов спілкування (небажання, неготовність адресанта почати спілкування)	— <i>Ви хотіли говорити зі мною? — Ну, да! — Для чого? — Не знаю!</i> (М. Хвильовий)
Недоречність або несвоєчасність спілкування	— <i>Про це ми поговоримо в іншому місці (в інший час).</i>
Створення адресантом незбалансованого спілкування (неправильно ідентифікував адресата)	— <i>Здрастуй, Толя! — Я не Толя. — А хто ж ти тоді? — Я Сергій.</i>
Розбіжність світоглядів	Заходжу в Лондоні до крамниці. Продавець питає: «Чи можна вам допомогти?» — «Може, ю можна» — кажу. Він не розуміє (В. Бурдик).
Неврахування фізичного стану, ментальності, ерудиції, рівня обізнаності з конкретною ситуацією	— <i>I потім він не чахне над здобиччю, як цар Кощій над золотом... — Тут не зрозумів... Який цар? — А це так, фольклор...</i> (А. Кокотюха)
Створення адресантом дезорієнтованого комунікативного акту через непослідовність, нелогічність, неправильно обраний жанр чи мовний зворот	— <i>Сховай, козаче, свій тютюнечъ, бо не буде діла. — Як саме? — А так: дочку в хату загнав, а воза в клуню закотив. — Якого воза? Що це викажете?</i> (С. Васильченко)

Причиною невдач у мовленнєвому спілкуванні може бути і сам адресат, якщо він не підготувався як слід до спілкування; надто заглиблений у свої думки і неуважно слухав адресанта; вбачає натяки або іронію там, де їх немає; уживає лексику, незрозумілу адресантові; порушує нормативні правила поведінки, нехтує етикетом спілкування (За Ф. Бацевичем).

628 На вашу думку, яке поняття ширше: комунікація чи спілкування? Поміркуйте, як уникнути невдач у спілкуванні. Чи часто трапляються комунікативні невдачі у вас особисто? Проаналізуйте та виявіть їх причини.

Буду я навчатись мови золотої

Основні складники мовленнєвої ситуації

↓ ↓ ↓ ↓ ↓

учасники

мета і намір

форма

засоби

місце й час

Умовно ситуацію спілкування можна схарактеризувати, відповідаючи на такі питання: *хто? — кому? — для чого? — чому? — про що? — як? — де? — коли?*

Усі ці компоненти не можна вважати сталими, бо на вибір їх впливають різні зовнішні й внутрішні чинники. Зміна будь-якого компонента зумовлює зміну мовленнєвої ролі учасників спілкування, вибір мовленнєвої тактики, мовних засобів, необхідних для досягнення мети й наміру спілкування.

629 Складіть текст, у якому обґрунтуйте компоненти мовленнєвої ситуації. Зазначте в тексті, як уникнути комунікативних невдач.

630 Прочитайте. Від чого залежить зворотній зв'язок у спілкуванні? Уважність слухача? Назвіть причини нерозуміння повідомлення.

СЛУХАННЯ І ЙОГО РОЛЬ У КОМУНІКАЦІЇ

Елементами слухання є сприйняття слухом, уважність, розуміння, запам'ятування.

Сприйняття слухом — це перший етап слухання, фізіологічний процес: адресат виокремлює звуки мовлення, розрізняє їх, упізнає слова, речення, значення слів і повідомлень.

Уважність — явище психологічне, відбір потрібних звукових сигналів. Складовими уважності є *мінімальний поріг сприйняття* (все, що людина може фізично сприйняти), *рівні зацікавленості* та *мотивації*.

Розуміння (інтерпретація) — це надання особою почутий словам, повідомленням, текстам певних значень, смислів.

Запам'ятування — це процес зберігання інформації з метою пізнішого її використання. Запам'ятування буває *короткотривалим*, коли запам'ятовуються в ході розмови попередні аргументи, цифри, факти, і *довготривалим*, яке сприяє збереженню в пам'яті важливих подій, вчинків.

Отже, сприйняття мовлення (слухання і розуміння) має велике значення для міжособистісного спілкування (Ф. Бацевич).

- Проведіть дослідження. Які типи слухання ви використовуєте протягом шкільного дня, якому з них надається перевага, чому?

631 Розгляньте схему. Змоделюйте її опишіть усі можливі ситуації спілкування, під час яких мовці виконують такі мовленнєві ролі.

МОВЛЕННЄВІ РОЛІ МОВЦІВ

СПІЛКУВАННЯ

Є три помилки в спілкуванні людей: перша — це бажання говорити перш, ніж потрібно; друга — сором'язливість, не говорити коли це потрібно; третя — говорити, не звертаючи уваги на вашого слухача (Конфуцій).

632 Запропонуйте поради тим, хто припускається помилок у спілкуванні.

633 Визначте причини комунікативних невдач у прикладах із художньої літератури.

- Савонаролочко! — сказала вона [Майя], і в її голосі затремтіла непевна нотка.— Скажи по правді: ти чув, що я зараз говорила, чи ні?

— По правді, Майо, я нічого не чув!

— Не чув? — мало не скрикнула вона, і на очах її появилися слізинки зlosti.

— Ну да, не чув!.. (М. Хвильовий)

2. Дядя Варфоломій хвилюється:

— Софістика! Софістика!

А Христина, що випадково зайдла сюди, каже:

— А ти б чого хотів?

— Як чого?

— Якого хвістика? (М. Хвильовий)

Домашнє завдання

634 Виникають ситуації, коли ми через певні обставини опиняємося в компанії незнайомих людей. І необхідно познайомитися, установити контакт зі співрозмовниками. Запишіть мовні одиниці, використання яких допоможе відшукати той «ключик», що відкриє вам інтереси, погляди, думки людини.

ТЕМА 3. ОСОБЛИВОСТІ МОНОЛОГІЧНОГО І ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ В РІЗНИХ СФЕРАХ СПІЛКУВАННЯ

У первинній сутності мови наявний незмінний дуалізм, і сама можливість мовлення зумовлюється зверненням і відповіддю.

В. фон Гумбольдт

Буду я навчатись мови золотої

За способом взаємодії між учасниками спілкування виділяють **монологічне** (одна особа), **діалогічне** (двоє учасників) і **полілогічне мовлення** (розвивляється троє і більше учасників).

Монолог — розгорнутий вид мовленнєвої діяльності людини. Найважливіші ознаки монологу: певна тривалість у часі; розгорнутість; обмеженість або відсутність безпосереднього спілкування з людьми (писемний монолог); підготовленість (доповідь); однобічність висловлювань (без співрозмовника); значний обсяг.

Монологічне мовлення класифікують за формою втілення (внутрішнє, зовнішнє), способом організації (приватне, публічне), сферами вжитку (дружнє, офіційне), жанровою належністю (художній монолог, ораторське мовлення, побутова розповідь); функціонально-комунікативною належністю (розповідь, міркування, доповідь тощо); ситуативними особливостями комунікації (безпосередньо-контактне, опосередковано-контактне — радіо, телебачення); генетичними ознаками (імпровізоване, підготовлене), тематичним критерієм (наукове, публіцистичне, художнє тощо).

Діалог (від грец. *dialogos* — розмова, бесіда) — форма мовлення у вигляді повідомлень від мовця до адресата і навпаки. Найхарактерніші особливості діалогу: наявність двох співрозмовників; швидкий обмін репліками; лаконічність, чіткість реплік; ситуативна залежність реплік; зорове і слухове сприйняття; важливість інтонації, тембрі, тональності. Невід'ємною складовою діалогу є **репліка** — окреме повідомлення особи.

У спілкуванні істотну роль відіграють невербальні засоби.

(За Ф. Бацевичем)

635 Прочитайте уривки з твору Галини Вдовиченко. Який із текстів є прикладом монологічного мовлення, а який — діалогічного? Називте основні ознаки монологічного та діалогічного мовлення.

1. Чому це сталося саме зі мною?

Хіба взагалі таке буває?

Банальна думка у небанальній ситуації. Та що там! Неймовірній ситуації.

Дім у спадок.

Від незнайомої людини.

Господи, дім! Дім, чорт забирай! Повна маячня.

Нічого за півжиття не заробила, про свій будинок уже й не mrяла, як раптом без жодних зусиль, без поруху пальця, як грім серед ясного неба — отримайте, будь ласка...

2. — Одного дня ніхто не може увійти в Інтернет.

— Hi,— заперечує Божка.— Не так. Це міг би бути поетапний процес. Спочатку на Фейсбуці ніхто не побачить стіну ні свого профілю, ні загальну. У користувачів виникне враження, що Фейсбук заглючив, але це буде початком кінця.

— Скайп перестане відповідати на запити користувачів,— продовжила Бора.— Сисадміни збожеволіють...

— Це хакери у вас там зроблять? Стіну обвалять?

— Hi. Вона сама впаде, завдяки внутрішнім руйнівним процесам.

— Нереально. Але цікаво. Фантастика, одне слово.

— Там не в тому річ, що Інтернет зникне, у мене там власне про Інтернет мало йтиметься, а у тому, як люди собі даватимуть раду у нових умовах.

● Як ви розумієте поняття «внутрішній монолог»?

636 **Працюймо парами.** Складіть усний діалог за однією із ситуацій. Виправте помилки в мовленні однокласників.

1. Ви в колі родини за смачною вечерею, яку приготувала старша сестра.
2. Ви зустрілись зі спонсором, що відремонтував ваш клас (школу).
3. Ви зустрілися з улюбленим співаком (футболістом, актором тощо).

Домашнє завдання

637 Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте стиль мовлення. З'ясуйте мовні засоби монологічного мовлення.

Вибір життєвої дороги — це духовне устремлення людини. Не бери більше на себе, ніж можеш узяти, бо всяка дорога довга, і голка заважить більше, ніж камінь. Ти можеш нести рівно стільки, скільки здужає двигати твій народ.

Не загордись, пам'ятаючи повсякчас, що тільки великий народ може народити велику людину.

Але ніколи і в помисли не допускай, що твій народ малий, бо тоді й сам зупинишся в своєму рості. Народ маліє тоді, коли втрачає духовність, пориває з вічними цінностями й кидається в погоню за тимчасовою користю. Бережи народ від духовного занепаду (За Р. Іваничуком).

ТЕМА 4. ВИСТУП НА ЗБОРАХ, СЕМІНАРАХ, КОНФЕРЕНЦІЇ

Хто не вміє говорити, кар'єри не зробить.
Наполеон Бонапарт

Буду я навчатись мови золотої

ОСНОВНЕ В ЗМІСТІ ВИСТУПУ

Важливими критеріями майстерності оратора є такі якості ним сказаного, як об'єктивність, ясність, образність і цілеспрямованість.

Об'єктивність полягає в достовірності інформації, підтвержденні її конкретними статистичними даними, посиланнями на джерела інформації. **Ясність** мовлення — це смислована прозорість виступу, що забезпечує його доступність і зрозумілість слухачам. **Образність** — наявність у виступі живих картин, образів, які допомагають уявити почуте. **Цілеспрямованість** — підпорядкованість усіх висловлених думок меті виступу, чіткість і конкретність сказаного.

Промовець має бути **лаконічним**, небагатослівним. Для поживавлення виступу слід використовувати афоризми, приказки і прислів'я, крилаті вирази, дотепи, гумор тощо (За Л. Скуратівським).

ПОРАДИ ДО ВИСТУПУ

Розпочинається виступ етикетними формулами: звертанням (*Дорогі співвітчизники!*), представленням, висловленням задоволення від зустрічі (*Радий познайомитися*).

Вступ (початок) виступу містить кілька речень, за допомогою яких оратор привертає увагу слухачів, пояснює задум виступу. Він не повинен бути сухим або затягнутим.

Викладаючи **основну частину**, треба йти від простого до складного, стежити за реакцією аудиторії, вчасно повторити або витлумачити незрозуміле.

Для цього промовець може обрати різну форму: розповідь, опис, пояснення, доведення тощо. Найбільше слухачів цікавить те, що перебуває в русі, динаміці, спирається на конкретні докази, висловлюється без упередження.

638 Прочитайте. Як ви розумієте висловлення відомих людей? Сформулюйте власні визначення понять *гумор*, *сатира*, *иронія*, *дотеп*. Запишіть теми виступів, під час яких можна використати подані висловлювання.

1. З історії знаємо: українець може існувати без іжі, без води і навіть без повітря, але без гумору — то не українець (Є. Дудар). 2. Дуже добре, коли оратор показує у виступах комічні аспекти життя, нікого не ображаючи (І. Томан). 3. Гумор має бути глазур'ю на торті, але не самим тортом (Д. Карнегі). 4. Людей на світі смуток не трима. Розвію хмару, над життям навислу. Іронія — це близькавка ума, котра освітить всі глибини смыслу (Л. Костенко).

639 Прочитайте текст. Сформулюйте й запишіть основні ознаки кожного з видів виступів. Спрогнозуйте сферу використання кожного.

Виступи можна класифікувати залежно від їх мети: 1) інформувати, 2) переконувати, 3) розважити.

До виступів, мета яких полягає в інформуванні слухачів, належать звіти, лекції, доповіді.

У короткому виступі промовець пояснює або визначає проблему, розчленовує її на окремі питання. Міркування треба будувати так, щоб вони були зрозумілими для слухачів.

Для виступу, мета якого полягає в тому, щоб переконати в чомусь слухачів, спрямувати їх на певні дії, зміну поглядів, характерним є те, що він, як правило, звернений і до розуму, і до почуттів. Промовець на підставі логічних міркувань

ПОРАДИ ДО ВИСТУПУ

Кінцівка виступу також важлива. Є такі способи завершення виступу:

1. Підбити підсумки сказаного, повторивши стисло основні положення виступу.
2. Закликати слухачів до конкретних дій, вчинків.
3. Зробити слухачам комплімент.
4. Процитувати доречні поетичні рядки.
5. Пожартувати, викликавши сміх.
6. Створити кульмінацію (кожна наступна фраза посилює враження, аж поки думка сягне найвищої точки свого розвитку).

(За О. Глазовою)

Підвалина — основа чого-небудь.

впливає на емоції та почуття слухачів. Успіх виступу залежить від добору аргументів.

Головна мета популярної веселої лекції, слова на весіллі або на святкуванні дня народження — розважати присутніх.

Однак розважальний виступ не повинен бути просто добіркою веселих історій і фактів. Основа його повинна бути серйозною (*За І. Томаном*).

640 Прочитайте уривок із виступу Івана Дзюби на I Всеукраїнському форумі українців. Визначте стиль мовлення. Доведіть свою думку. Запишіть складний план виступу.

Довгождане товариство, високошановані пані і панове, дорогі гості з усіх континентів земної кулі; всі, хто зміг потрапити до цієї зали, і всі, хто тут з нами подумки!

Насамперед привітаймо одні одних із великою й урочистою історичною подією, співучасниками якої ми є.

До неї йшлося не те що роками, а десятиліттями й століттями.

Історичне буття українського народу складалося так, що не тільки було роз'єднано й поділено його етнічну територію, але й значну частину його фізично-продуктивного, політичного, інтелектуального, культурного потенціалу витиснено за межі цієї етнічної території взагалі.

...До незалежності Україна йшла довгим, тяжким і жертвовним шляхом, дорого за неї заплатила. У підвальні* української державності — і століття боротьби наших предків, у якій кристалізувалася ідея самостійності; і символізована насамперед в іменах Шевченка і Франка титанічна робота великих просвітителів і різьбярів народного духу, діячів культури і науки, котрі створювали гуманістичний потенціал нації; і, сказати б, сама колективна душа українського народу, яка вперто противилася знеосабленню та зберігала найдієвіші якості своєї самобутності, бувши водночас відкритою до світу.

- Які способи привернення уваги аудиторії використовує автор?

641 Підготуйте виступ на одну з тем.

1. «Для чого потрібні закони?»;
2. «Учнівське самоврядування: реальність чи міф?»;
3. «Вплив детективних фільмів на дітей»;
4. «Чорнобиль у природі й у долях людей».

Домашнє завдання**Рекомендації для виконання**

1. Доберіть матеріал на одну з пропонованих тем.
2. Продумайте порядок розташування дібраного матеріалу.
3. Визначте теми та тези кожного пункту плану.
4. Розташуйте пункти плану в логічній послідовності.

642 Виконайте одне із завдань.

A Запишіть складний план усного виступу на одну з пропонованих тем.

1. «Місце жінки в сучасному суспільстві».
2. «Провінція — ознака неуспішності?»
3. «Чи впливає сучасне мистецтво на суспільне життя?»

B Підготуйте добірку виступів, надрукованих у газеті, проаналізуйте їх за структурою. Знайдіть приклади: 1) неточного вживання слів, термінів; 2) багатослів'я; 3) мовних штампів; 4) недоречного вживання іншомовних слів. Виправте ці помилки.

ТЕМА 5. ПОНЯТТЯ ПРО ТЕКСТ ЯК ПРОДУКТ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. ТЕКСТОУТВОРЮВАЛЬНІ КАТЕГОРІЇ. ЗАКОНОМІРНОСТІ ПОБУДОВИ ТЕКСТУ

Текст живе лише стикаючись з іншими текстами...

M. Бахтін

Буду я навчатись мови золотої

Текст (від латин. *textum* — тканина, зв'язок, побудова) — це об'єднана змістовим зв'язком послідовність мовних одиниць, основними властивостями якої є зв'язність і цілісність.

Ознаки тексту:

1. **Цілісність**, яка розуміється як єдність змісту (ідеї, теми), комунікативної цілісності (мети, намірів спілкування) та структурної й граматичної цілісності (мовленнєвих жанрів, узгодженість форм). Змістова цілісність тексту забезпечується лексичним рівнем мови, структурно-граматична — системою узгодженості граматичних форм і зв'язків, а комунікативна — єдністю викладу намірів, організації мовного матеріалу.
2. **Зв'язність** буває лінійна (послідовна) і вертикальна, забезпечується поєднанням горизонтального і вертикального контекстів за допомогою «даного» і «нового». «Дане» служить для зв'язку речень, а «нове» містить основне повідомлення і виділяється логічним наголосом.

Логічна зв'язність забезпечується причиново-наслідковими відношеннями між елементами тексту.

На *асоціативну* зв'язність указують тема, мікротеми, ключові слова, метафоричні тропи, риторичні фігури тощо.

Образна зв'язність тексту забезпечується системою образів (головних і другорядних) і наскрізними образами-символами.

Композиційно-структурна зв'язність виявляється в будові тексту, розташуванні його частин, залежності композиційних елементів.

Стилістична зв'язність виявляється через доцільність стилістично маркованих одиниць, їх органічний зв'язок із нейтральною лексикою.

3. **Членованість** тексту — поділ тексту на абзаци, ССЦ, параграфи, розділи тощо.
4. **Лінійність** тексту — організація мовних одиниць у послідовності мовного викладу подій, процесів, фактів, явищ, ідей, які розгортаються в просторі й часі.
5. **Інформаційність** тексту полягає в наповненні його інформацією — здобутими людським розумом і досвідом знаннями.
6. **Завершеність** тексту полягає в наповненні конкретним змістом з визначеними межами.

До **структурних одиниць тексту** належать речення, складне синтаксичне ціле, абзац. Складний за змістом текст поділяється на абзаци (мікротеми), між ними існує певний змістовий зв'язок.

Структурна організація тексту залежить від типу мовлення, стилістичних завдань і жанру. Та сама інформація може бути передана в науковому і художньому стилі, у жанрі наукової статті й оповідання. Наприклад: 1. Вода — речовина, хімічна формула якої H_2O .

Текстоутворювальні засоби, властивості (ознаки) — це чітке членування матеріалу повідомлення (вступ, основна частина, заключна частина (висновки) та відступи (за потреби)), розташування матеріалу відповідно до композиції; організація конкретного мовного матеріалу, словесна орнаментика (від латин. *ornamentum* — оздоба, прикраса).

Текст характеризується композиційно-тематичним членуванням. У ньому виділяють зчин (початок думки, теми), який, як правило, зосереджується в першому реченні, що може навіть виділятися в окремий абзац, основну частину (розвиток і виклад теми) і кінцівку, у якій робиться підсумок усього висловлення (теми) з погляду як змісту, так і синтаксичної структури.

Густина води більша за густину повітря в 770 разів. Серед речовин, що входять до складу тіла тварин і людини, а також рослин, воді належить перше місце (з підручника «Природознавство»). 2. Воду, що пити можна, на сході «солодкою» звуть. У цій назві щось ніжне й тривожне,— «Солодка» — не смак, а суть (Л. Воронько).

643 Складіть за прочитаним теоретичним матеріалом план лінгвістичного повідомлення. Випишіть ключові слова.

- Чи доводилося вам створювати текст на комп’ютері? Якщо так, розкажіть про особливості цього процесу. Яку роль виконує комп’ютерний редактор? Які його можливості?

644 Прочитайте виразно. Доведіть, що це текст. Визначте його тему й основну думку.

Що перше спадає вам на думку, коли йдеться про речі, які потребують сили волі? Для більшості з нас це протистояння спокусі... Коли ми говоримо «в мене немає сили волі», то маємо на увазі «Я не можу сказати “ні”, коли мій рот, шлунок, серце чи... хочуть сказати “так”». Вважайте це вмінням сказати «не буду».

Але навчитися говорити «ні» — це лише один важливий складник сили волі, без якого вона неможлива. Зрештою, «просто скажи “ні”» — це найулюбленіші три слова серед тих, хто схильний постійно зволікати та відлежувати боки на дивані. Часом важливіше сказати «так». Сила волі допоможе вам скласти список справ на сьогодні, які ви відкладаєте на завтра (чи назавжди), навіть якщо знервованість, відволікальні чинники чи телевізійні реаліті-шоу раз у раз стають вам на заваді. Вважайте це вмінням сказати «я буду», здатністю робити те, що потрібно, навіть якщо якась частина вас цього не хоче.

Для того, щоб сказати «ні», коли доцільно відмовитися, і «так», коли варто погодитися, потрібна третя сила — здатність пам’ятати про те, чого ви насправді хочете. ...Щоб досягти самоконтролю, вам слід віднайти свою мотивацію тоді, коли вона потрібна. Це і є сила «я хочу».

Сила волі — це здатність опановувати три вміння: «я буду», «я не буду» та «я хочу» — вони й допомагають вам досягти мети.

(За К. Мак’онігал)

- Визначте, яким способом пов’язані речення в тексті — послідовним (ланцюговим) чи паралельним.
- Які ключові слова визначають тему тексту?
- А як ви формуєте силу волі? Що ще, крім сили волі, допомагає в досягненні мети?

645 Доберіть із художньої літератури уривок тексту про цікаву особистість. Визначте тему й мікротеми, стиль мовлення тексту. Знайдіть за соби зв’язку речень у тексті (синоніми, займенники, повторювані слова, сполучники тощо). Схарактеризуйте текст за його ознаками.

Буду я навчатись мови золотої

Текст утворюється з одного речення або певної кількості пов’язаних між собою речень.

Прикладом текстів, що складаються з одного речення, можуть бути гасла, заклики: *Користуйтесь підземними переходами!*; прислів'я: *Щоб рибку з'сти, треба у воду лізти;* крилаті вислови-афоризми: *Де нема святоїволі, не буде там добра ніколи* (Т. Шевченко). Утворювати текст з одного речення можуть коломийки, загадки, ліричні чи сатиричні вірші-мініатюри.

Переважно текст складається з певної кількості узгоджених між собою за змістом речень. Усередині нього виділяються групи речень, пов'язаних між собою логічно і синтаксично. Їх називають складним синтаксичним цілим (ССЦ). Відносно самостійні речення (автосемантичні) несуть у собі головну інформацію групи речень, а в єдиності становлять мікротему (3 посібника).

646 Прочитайте. Визначте тему й мікротеми тексту. Знайдіть у тексті складне синтаксичне ціле, виділіть у ньому автосемантичне речення й ті, що уточнюють, поглиблюють, конкретизують його зміст. Схарактеризуйте текст за його ознаками.

Мова — не лише засіб формування нашої думки й спілкування, а й реальна зовнішня форма, яка представляє нашу думку. А форма її зумовлена внутрішнім станом оповідача, його жестом, емоціями, за якими йде вибір слова, фрази, ідіоми*. Словесні засоби бувають актуальними й застарілими, частотними й рідковживаними, нейтральними й експресивно забарвленими, фамільярними, іронічними, зневажливими й урочистими. У них розкривається побутове й етнолінгвістичне світобачення народу.

Одночасно кожному слову й виразу властиві, крім значення, численні смислові й стилістичні обертони, які й «роблять погоду» в акті комунікації. Одним миром мазані — схожі у виявленнях характеру, у вчинках, у поглядах на життя. Проте частіше фразеологізм уживається для позначення подібності негативних якостей, властивостей. Синонімічне й одного поля ягоди; однак уживається вже схожа фразема нерідко з відтінком іронії. Чекати біля моря погоди — не діяти, чекаючи на зміну різних обставин. Але тут помітимо й нюанс*: передбачається, що така зміна маловірогідна. Нюанси (обертони*, конотація*) й диктують вибір потрібної мовної одиниці. Зашифрований у них образ спричинює емоційне забарвлення слова-вислову, передаючи одночасно захоплення чи відразу, радість чи печаль, відчай чи оптимізм. Мову пронизують такі оцінні категорії, як «добро — зло», «гарно — погано», «світло — темрява», «свое — чуже». Усі вони представлені мовними одиницями, які й складають картину світу (За В. Ужченком).

647 Прочитайте виразно вірш В. Симоненка.

Я не бував за дальніми морями,
Чужих доріг ніколи не топтав —
В своїм краю під буйними вітрами
Щасливим я і вільним виростав.

Мене ліси здоров'ям напували,
Коли бродив у їхній гущині,
Мені поля задумливо шептали
Свої ніким не співані пісні.

Коли не вмів ще й букваря читати,
Ходив, як кажуть, пішки під столом,
Любить людей мене навчила мати
І рідну землю, що б там не було.

Чужих країв ніколи я не бачив,
Принад не знаю їхніх і окрас,
Та вірю серцем щирим і гарячим:
Нема землі такої, як у нас.

- Визначте тему й основну думку.
- Якими засобами забезпечується зв'язність і цілісність тексту?
- Які ще ознаки тексту можна виявити у вірші? Аргументуйте свої міркування.

Домашнє завдання

648 Побудуйте висловлення з теми «Таке буденне і складне слово людяність». Як сюжетну канву використайте висловлювання видатних людей.

1. Любов і робота є наріжними каменями нашої людянності (*З. Фрейд*).
2. Що може бути шкідливіше за людину, котра володіє знаннями найскладніших наук, але не має доброго серця (*Г. Сковорода*).
3. Усе можна виправдати високою метою, та тільки не порожнечу душі (*П. Тичина*).
4. Шукаймо в людях хороше, мов скарби, що давно забуті (*М. Сингайєвський*).

ТЕМА 6. КОМУНІКАТИВНІ ОЗНАКИ МОВЛЕННЯ. ПОНЯТТЯ ПРО КОМУНІКАТИВНУ ДОЦІЛЬНІСТЬ, ТОЧНІСТЬ, ЯСНІСТЬ, ПРАВИЛЬНІСТЬ, ЧИСТОТУ, ЛОГІКУ, ПОСЛІДОВНІСТЬ, ОБРАЗНІСТЬ, ВИРАЗНІСТЬ, ЕСТЕТИЧНІСТЬ МОВИ

Культура мовлення — це культура мислення і культура суспільних (соціальних) і духовних стосунків людини.

Н. Бабич

Буду я навчатись мови золотої

Мова регулює стосунки між людьми, впливає на них. Це виявляється в мовленні, коли виникають певні обставини спілкування. Щоб мовці розуміли одне одного, їхнє мовлення повинно бути якісним.

ОЗНАКИ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ

Комунікативні ознаки мовлення	Правила мовлення
Правильність і чистота	Дотримувати норм літературної мови: орфоепічних, лексичних, фразеологічних, словотвірних, граматичних, стилістичних і правописних
Точність	Добирати слова й будувати речення так, щоб зрозуміло, найточніше передати зміст висловлення
Логічна послідовність	Говорити й писати послідовно, виділяючи мікротеми та встановлюючи зв'язок між ними; забезпечувати смислові зв'язки між словами й реченнями в тексті, уникати логічних помилок

Комунікативні ознаки мовлення	Правила мовлення
Багатство (різноманітність)	Використовувати різноманітні мовні засоби, уникати невіправданого повторення слів, однотипних конструкцій речень
Доцільність	Ураховувати, кому адресоване висловлювання, як воно буде сприйняте, за яких обставин відбувається спілкування
Виразність і образність	Добирати слова й будувати речення так, щоб якнайкраще, найточніше передати думку, бути оригінальним у висловлюванні та впливати на адресата мовлення
Ясність	Вимовляти слова чітко, дотримуючись норм літературної вимови, правильно іntonуючи речення; логічно розгортаючи думку, членувати текст на абзаци відповідно до тем, підтем і сегментів думки
Естетичність	Уживати слова і словосполучення відповідно до орфоепічних норм, використовувати образні засоби, засоби милозвучності, а також стилістичні фігури

649 Складіть текст на актуальну серед підлітків тему. Поясніть взаємозв'язок і взаємозалежність усіх комунікативних ознак мовлення у вашому тексті.

650 Прочитайте тексти. Визначте стиль мовлення. Завдяки яким засобам в них досягнуто точність?

1. Щоб гарно висловлюватися, треба, по-перше, досконало знати те, про що говорите, по-друге, знати мовні багатства і досконало володіти ними, по-третє, знати й уміти конструювати тексти різних типів. Доцільно відзначити, що вихована людина взагалі нічого не буде говорити про те, чого вона достеменно не знає, а послухає, що кажуть інші. Тому, коли вам запропонують висловити думку про маловідомі для вас речі, то краще зразу від цього відмовитися. Втім, все життя відмовлятися не будете, отже, треба поповнювати свої знання (*За П. Білоусенком*).

2. Сімейне життя не буває і не може бути суцільним святом. Дуже часто воно нагадує бурхливу ріку, яка несе свої води з першоджерельного верхів'я до гирла, і на тій течії є тихі плеса й чортоподібні вирути. Треба вміти триматися на річці свого життя й стійко переносити не лише радість, а й горе й біду, випливати з круговерті на тихі сонячні плеса, сушити весла на зеленому березі й знову в путь... У цьому мудрість сімейного життя (*За І. Цюповою*).

651 Доведіть думку Л. Мацько: «У науковому та офіційно-діловому стилях точність досягається через систему термінів, а в художньому — через систему образних засобів мови».

652 У науковій літературі висловлено думку, що точність мовлення створюється за таких умов: 1) знання предмета мовлення; 2) знання мови; 3) володіння мовленнєвими навичками говорити про щось, використовуючи багатство мови. Поміркуйте, чи може недотримання однієї з цих умов спричинити порушення точності мовлення.

653 Прочитайте текст.

Логічність мовлення характеризує зміст висловлювання й забезпечує його смислову послідовність.

Найголовніші умови логічності:

- Сполучаючись, слова повинні утворювати смислову єдність: *дуже приемний* (а не *страшенно приемний*).
- Правильний порядок слів і речень, тобто послідовне розташування «даного» й «нового» в тексті: з *розтопленої штучної смоли* («дане») одержують *нитку* («нове»). Ці нитки («дане») називають *синтетичним волокном* («нове»). Багато таких волокон («дане») міцніші від *стали* («нове»).
- Логічно правильна побудова тексту (вживання службових, вставних слів як засобів зв'язку речень у тексті).

Для логічно правильної побудови тексту важливе значення мають синоніми, займенники, повторення окремих слів, простих і складних речень, виділення абзаців.

У мовленні часто трапляються логічні помилки. Це невіправдані повторення спільнокореневих слів (тавтологія), уживання зайвих слів (плеоназм). Наприклад: *Ліна Костенко зобразила образ Марусі Чурай* (треба *змалювала*); *місяць листопад* (треба *листопад*); *моя автобіографія* (треба *автобіографія*). Логічними помилками вважаються неправильна побудова речень з однорідними членами, дієприслівниковими зворотами, порушення структури складних речень тощо.

Логічність властива текстам усіх типів мовлення, насамперед наукового (*За М. Пентилюк*).

- Що спільного між логічністю й точністю мовлення? Чи можна вважати тотожними поняття «логічність мовлення» і «логіка мовлення»?

654 Прочитайте виразно уривок з вірша І. Цілик. Якими засобами досягнуто емоційність і образність?

В моєму волоссі заплетена осінь.
В моєму волоссі її монологи
Розсипались просом.
Легкі монологи, вогкі і блакитні.
Важкі монологи, незвичні, несхожі
На приспіві літні.

655 Уявіть себе письменником. Спишіть текст, обираючи з дужок найбільш точне, на вашу думку, слово. Мотивуйте всій вибір.

Мене (дивує, вражає, приголомшує) не те, що буває людина зневічена, викривлена, збита з ніг, а інше: як, незважаючи ні на що, всупереч всьому тому, людина (зрештою, нарешті, все ж таки) знаходить в собі сили знову (піднятись, підвистися, зрушитися), видобутись з-під тих жорен, зводиться, випростується душою й тілом і знову (припадає, падає, поприпадає) до того (істинного, дійсного, єдиного) джерела, чистого й світлого, яке (тільки, лише, лиш) її робить людиною... (*За О. Гончаром*)

- Звірте ваш варіант з оригіналом — уривком із твору О. Гончара «Твоя зоря». Проаналізуйте обидва тексти.

656 Доберіть текст у художньому стилі. Визначте його тему й основну думку. Якими мовними засобами досягнуто виразності, образності й естетичності?

Домашнє завдання

657 Відредактуйте речення й запишіть.

- Кожний персонаж поеми має свої індивідуальні риси характеру.
- Мій товариш уживає в мовленні місцеві слова і діалектизми.
- Необхідно вивчати народний фольклор рідного краю.
- Головним лейтмотивом оповідання є віра в самого себе.
- З екскурсії ми привезли пам'ятні сувеніри.
- Вибір майбутньої професії — моя особиста справа.
- Це здібний і перспективний на майбутнє спортсмен.
- У січні місяці багато релігійних свят.
- Ми радіємо і гордимося успіхами наших волейболістів.
- Погода була сіра, холодна і похмура.

ТЕМА 7. ПОНЯТТЯ ПРО СТИЛІСТИЧНУ СИСТЕМУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Наука — це теж мистецтво, може, навіть найвищуканіше з мистецтв. Во сенс мистецтва — в гармонії, а наука — це гармонія розуму.

H. Непійвода

658 Прочитайте тексти. Що нового про стилі мовлення ви дізналися?

- Художній стиль — царина конкретної лексики, оскільки слова, що означають предмети чуттєвого сприймання, набагато легше стають основою художнього образу. Цілі розряди слів, особливо назви живої природи (рослини, тварини, людина) і явищ природи, набувши певного стилістичного забарвлення ще в народній поезії, у фольклорі, проходять потім через гроно художнього стилю, через творчість багатьох письменників, через літературну традицію певного часу, набуваючи нових стилістичних і значенневих відтінків, які вони зберігають і в загальній мові (*M. Пилинський*).
- Розмовний стиль як один із найдавніших стилів відіграє надзвичайно велику роль у формуванні мовленнєвих навичок. Мовлення людини, особливо побутове, часто зазнає шкідливих впливів жаргонного, діалектного мовлення або іншої мови. Поширенім є користування сумішшю двох мов, так званим суржиком. Тому культура мовлення багато в чому залежатиме від опанування особливостями розмовного стилю та розуміння його функції в мові. Ознайомлення з особливостями розмовного стилю впливає на якість усного і писемного мовлення кожної людини (*M. Пентилюк*).
- Офіційно-діловий стиль є різновидом сучасної української літературної мови, що функціонує у сфері правової, адміністративної діяльності, ділових і дипломатичних переговорів і в усній, і в писемній формах. Перевага писемної форми над усною зумовлюється масивом текстів документів офіційно-ділового стилю на будь-якому етапі його розвитку (*O. Тихоненко*).
- Науковий стиль української мови має свої особливості. Його основна функція — інформативна (повідомлення, пояснення, з'ясування, обґрунтування, роз'яснення, класифікація понять, систематизація знань, аргументований доказ); завдання — передавання наукової інформації; обставини мовлення — офіційні. Досить широким є діапазон його використання — наукові праці (дисертації, монографії, статті, доповіді, реферати, рецензії, анотації, тези), підручники і навчальні посібники для ВНЗ, науково-популярні журнали тощо (*G. Онуфрієнко*).
- Публіцистичний стиль визначається жанровою різноманітністю, тематичною строкатістю та неоднорідністю. До нього належать і міжнародний огляд, і передова стаття, і фейлетон, і звичайна інформація, й інші жанри. Цим пояснюється і розмаїтість стилістичних засобів, які характеризують публіцистичний стиль. Не випадково дослідники знаходять у ньому,

ПЛАН АНАЛІЗУ ТЕКСТУ

- Яка мета тексту (обмінняться враженнями, дати чітку інформацію, пояснити якесь поняття, створити образ, спонукати слухача або читача до дії тощо)?
- Яким є висловлення (офіційним чи неофіційним, емоційним чи нейтральним, конкретним чи узагальненим)?
- Які мовні засоби використано в кожному тексті?

крім чисто публіцистичних, засоби художнього, наукового і ділового стилів (За Л. Мацько).

659 Прочитайте тексти. Якою темою вони об'єднані? Проаналізуйте кожен текст за поданим планом. На основі аналізу текстів зробіть висновок про їх стильову належність.

1. Я думаю про дивний час,
Який він швидкоплинний.
Він вдаль несе і кличе нас.
Сам по собі — неспинний.
Початку теж немає в нім,
Він без кінця і kraю.
Час безкінечний, але втім,
Для нас кінець він має.
Тим і безцінний для людей,
Що треба все зуміти.
Від втілення своїх ідей
До вміння добре жити.

Час не вкладеш на депозит
На потім, на відсотки.
Його не візьмеш у кредит,
Щоб збудувати висотки.
Час непідкупний, він іде,
Пливе, летить, вирує.
Його не взяти нам піде,
А він свое диктує.
То ж треба встигнути усе,
Змістовно час прожити.
Бо він так швидко вдаль несе,
Не можна гав ловити.

(Н. Красоткіна)

2. У святині, якою для українців є фольклор, почесне місце належить народній драмі.

Джерело професійної драматургії — народна драма, початки якої в дохристиянській давнині. Це невеличкі сценки віршованої форми, які супроводжували або відбивали певний обряд (наприклад, весільний), певний трудовий процес (сівбу), або становили собою ту чи іншу гру дітей, підлітків, юнацтва і мали розважальний характер (З підручника).

3. Як хочеш,— сказала бабуся.— тільки до обіду повернися. І ще запам'ятай одне наше правило: вітайся з усіма, кого зустрінеш. Двері можеш не зачиняти — тут чужі не ходять. І гляди: не перекупайся в річці. А в ліс далеко не заходить — він у нас «водить»...

— Як це — водить? — здивувався я.

— А так,— пояснила бабуся.— Зайдеш — і не вийдеш. Заблокати можна (І. Роздобудько).

4. Високошановний Михайлі Петровичу!

Засилаючи своє вітання сердечне в сей веселій день, бажаю Вам здоров'я, сили та віку довгого, щоб ми ще довго бачили Вас на роботі у першій лаві працівників наших. Втішно єсть думати, що настав-таки час, коли замовкло всяке глузування та клепання, а вимовилася вголос честь і дяка, справді належна тому, хто увесь вік свій дбав, «щоб наше слово не вмидало». І коли наше слово зросте і зміцніє, коли наша література займе почесне місце поруч з літературами інших народів (я вірю, що так воно буде!), тоді, спогадуючи перших робітників, що працювали на невправленому, дикому ще ґрунті, українці, певне, спогадають добрим словом Ваше ймення (З листа Лесі Українки до М. Старицького).

660 Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку. У якому стилі написаний текст? Кому він адресований? Чи завершений текст?

Може, у цьому найприкметніша риса людського життя: доки ти дитина — не помічаєш краси дитинства. Доки юний —

є така етична категорія, як «чесність». У ній виявляється одна з найважливіших вимог моральності. Вона передбачає правдивість, принципівість, вірність прийнятим на себе зобов'язанням, суб'єктивну переконаність у правильності діяння, щирість перед іншими і перед самим собою. Коли в людини порушено або немає взагалі внутрішнього відчуття цієї етичної категорії, то хоч би якими «чесними» словами вона намагалася висловити свою думку, все одно у слухача залишиться відчуття, що тут щось не так. Коли ж у своїх помислах і діяннях людина чесна перед самою собою, це теж відчувається одразу. Звідси логічно, що, брешучи іншим, ми лише брешемо самим собі (Р. Чекмішева).

не вміш цінувати дар юності, рідкісний, скороминущий. Оціниш і станеш це помічати, коли посивіш і коли все пережите лиш самою загадкою стане для тебе, загадкою щемливою, мовчяєши далеко в полях тануча пісня... (О. Гончар)

- Завершіть текст міркуваннями про швидкоплинність життя.

661 Доберіть із дужок потрібні за змістом означення. Аргументуйте свій вибір.

Юнак, спів, орган, дихання, мова (голосистий, голосний, голосовий).

Шафа, краса, драма, сан, настрій (духовий, духовний, духовевний).

Право, свято, рух, життя, кімната, лист (звичаєвий, звичайний, звичний).

Установа, діагноз, засіб, вправи, палата (лікарський, лікарняний, лікувальний).

- Складіть тексти (3–4 речення) в науковому й художньому стилі, використовуючи 3–4 словосполучення (за власним вибором).

662 Прочитайте текст. Запишіть у зошиті відомості про функцію, сферу вживання, мовні ознаки конфесійного стилю.

Назва цього стилю донині не усталена, адже для його названня вживається цілий ряд ідентичних термінів: *сакральний стиль, конфесійний стиль, богословський стиль, релігійний стиль, священна мова, свята мова, культова мова тощо*. Зразками цього стилю вважають переклади Євангелія М. Шашкевича, переклади Біблії П. Куліша, І. Нечуя-Левицького та ін.

З-поміж стилетвірних особливості конфесійного стилю віддають такі: значна кількість так званих маркованих слів, тобто пристосованих до використання саме в конфесійному стилі (проводіння, архангел, херувими, послух, катехізис та ін.), усталені словосполучення типу *Божий промисел, Небесний Отець, Царство Боже, раб Божий, Тайна вечеря, Божа воля, Святий дух, Свята Трійця, блаженна смерть, інверсійний порядок слів у реченні та словосполученні*, що постійно підкреслює урочисту піднесеність мови релігійного змісту (*За Н. Дзюбішиною-Мельник*).

- Крім конфесійного стилю, інверсійні утворення характерні й для інших стилів. З'ясуйте, яким стилям мовлення властиві інверсійні утворення і яка функція їх.
- Обґрунтуйте думку П. Дудика, що «конфесійний стиль від інших стилів відрізняє небуденна урочистість, піднесеність, надзвичайна сконцентрованість маркованих одиниць, висока і водночас своєрідна ритмомелодика, елементи прощаальності тощо», використовуючи приклади з тексту.

Домашнє завдання

663 Доберіть самостійно текст (100–110 слів) і проаналізуйте його в такій послідовності:

1. Стильова належність тексту.
2. Комунікативна мета.
3. Мовні засоби.

ТЕМА 8. РОЗМОВНИЙ СТИЛЬ, СФЕРА ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ, ПРИЗНАЧЕННЯ, ОСНОВНІ ОЗНАКИ

Мовою нації визначається моральне здоров'я народу, його розвиненість, культурність.

О. Гончар

Буду я навчатись мови золотої

Розмовне мовлення є найдавнішим стилем будь-якої мови. Ним користуються здебільшого в побуті, але часто і в навчальній, науковій, виробничій, суспільно-політичній, культурній та інших сферах життя. Широко представлена воно в публіцистиці, у красному письменстві.

В усному мовленні можливі **просторічні слова** (розвязва, харцизяка, гепнути, ляпати, буцнути), які перебувають поза літературними нормами мови.

Типова форма усного мовлення — **діалог**. Звідси — використання неповних речень, натяки, емоційно забарвлених слів та звороти з суфіксами суб'єктивної оцінки, діалектизми, жаргонізми, зокрема слова з різного роду сленгів (молодіжного, міського, сільського).

У розмовному мовленні поширені **фразеологізми, епітети, порівняння, метафори, синекдоха, метонімія**.

Розрізняють **літературне розмовне мовлення і розмовно-побутове**.

Мовлення людини в побутових умовах часто зазнає впливів жаргонного мовлення або іншої мови. Поширенім є користування сумішшю двох мов, так званим «суржиком», що свідчить про низьку культуру мовлення (За А. Коваль).

664 Тезами запишіть ознаки розмовного стилю, характерні для нього мовні засоби.

- Дайте усні відповіді на запитання.
 - Від чого залежить структура тексту розмовного стилю?
 - Чи можливий монолог у розмовному мовленні?
 - Як уникнути помилок у розмовному мовленні?
 - У яких жанрах використовується розмовне мовлення?

665 Прочитайте тексти в особах. Визначте їх стильову належність. Аргументуйте відповідь. У яких жанрах використано цей стиль мовлення?

1. Денис швидко перевдягнувся у футболку та шорти і взявся натягувати на ноги кросівки. Робив це не поспішаючи, повагом заправляв шнурки та підтягував язички.

Першим його обнову помітив Віťко Лобода. Він витрішився на Денисові ноги так, ніби побачив там живого скорпіона.

— Нічого собі! — крикнув Лобода. — Народ! Подивіться, які у Потапа кроси!

Всі, хто був у роздягальні, почали зглядатися на Дениса.

— Кльові! — то підійшов Ромко Загорський. Присів, помацав задник кросівок і прицмокнув від захвату (За С. Гридіним).

2. КОРІННЯ Й НАСІННЯ

— А ти, татку, в школі вчився?
 — Учився, Сергійку.
 — А це правда, що ти, тату,
 Був одержав двійку?
 — Було таке, траплялося...
 Малий засміявся:
 — Тоді мама правду каже,
 Що я в тебе вдався (*П. Глазовий*).

Буду я навчатись мови золотої

СТИЛЕТВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗМОВНОГО МОВЛЕННЯ

Лексичні і фразеологічні	загальновживана лексика (здебільшого в прямому значенні), передусім побутова; прислів'я, приказки, «крилаті» слова й вислови; назви тих, із ким кожен із мовців постійно спілкується, предметів домашнього вжитку, речей інтер'єру, архітектурного й художнього оформлення приміщень, одягу, взуття та ін.; активно вживані фразеологізми
Граматичні	речення різного типу від однослівних і до найбільш розгорнутих складних конструкцій; найрізноманітніші структури власне неповного речення, еліптичного, незакінченого, обірваного; прості речення, не ускладнені відокремленими членами; найтипівіші вставні чи вставлені одиниці; речення зі звертанням; слова-речення; етикетні одиниці та ін.

666 Прочитайте. Доберіть заголовок. Яка мета використаного в тексті діалогу? На прикладі тексту поясніть, у чому полягають лексичні та граматичні особливості розмовного мовлення.

Зараз дядько Микола смачно навпіл розколює березові і грабові кряжі. Робить він це так: підійме над головою колуна, замахнеться, скаже «гех» — і дерево розколюється навпіл, і знову «гех» — і знову на землю летять половинки.

— Ти чого, підпомагачу, зуби шкіриш? — дивується дядько Микола, розгойдуючи рясну, на дрібних зборках свиту.

— А чого ви за кожним разом гехкаєте?

— Чого? — косує на мене чоловік очима і вусами. — Ніби не знаєш.

— Не знаю.

— Еге, погані твої діла.

— Погані, але не дуже... То чого?

— Без «гех» дерева не осилиш.

— Хіба?

— Не віриш — спробуй. Ставай на моє місце.

Я так і роблю: беру колуна, замахуюсь — і він застригає в оцупку.

— А що я тобі казав? — насочуються сміхом вуса і кирпа дядька Миколи. — «Гех» у господарстві — велике діло, на ньому всі дроворуби тримаються (*M. Стельмах*).

- Поясніть розділові знаки в тексті.

- Випишіть мовні засоби розмовного стилю, схарактеризуйте їх.

667 Прочитайте текст. Проаналізуйте його фонетичні й інтонаційні особливості. У чому виявився стилістичний дисонанс? Якими б мали бути репліки діда Тимоша, щоб розмова набула природного характеру?

Голова правління Махтей Федотович дуже привітно зустрів діда Тимоша.

— Драстуйте, діду! Сідайте! Давненько щось до нас не заходили!

— Що каете? — перепитав дід Тиміш.

— Не заходили, кажу, давненько!

— Онуки, каете, дрібненькі?! Повиростали вже, всі вже повиростали.

Помовчали.

— Діду! — звернувся до діда Тимоша Махтей Федотович.— Чималенъко ви вже на світі прожили. Як, по-вашому, коли отак багато снігу нападало, на врожай це чи не на врожай?

— Га? — на це йому дід Тиміш.— Снігу, каете? На Покрову не було. Що не було, то не було (*Ostan Vишня*).

СПІЛКУВАННЯ

668 Використовуючи лексику розмовного стилю, складіть діалог на одну з тем: «Хобі нашої родини», «"Козацькі забави" в нашій школі», «Грайтеся на здоров'я».

Домашнє завдання

669 Прочитайте оповідання «Солдацький патрет» Г. Квітки-Основ'яненка. Проаналізуйте мовні засоби.

ТЕМА 9. НАУКОВИЙ СТИЛЬ, СФЕРИ ВИКОРИСТАННЯ І ПРИЗНАЧЕННЯ. ОСНОВНІ ОЗНАКИ НАУКОВОГО СТИЛЮ. НАУКОВА МЕТАФОРИКА

Мистецтво — це «я», наука — це «ми».

K. Бернар

Буду я навчатись мови золотої

Науковий стиль — функціональний стиль сучасної української літературної мови, який обслуговує науку, техніку, виробництво. Він поділяється на такі підстилі: власне науковий, науково-популярний, науково-навчальний, науково-публіцистичний.

Усі різновиди наукового стилю об'єднує основна функція їх — інформативна, основне завдання — передача наукової інформації.

ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ НАУКОВОГО СТИЛЮ

Об'єктивність	не особиста манера викладу («я» майже відсутнє, «ми» має узагальнений, часом умовний характер)
Точність	використання термінів, номенклатурних назв, символів, таблиць, схем, графіків та ін.
Інформативна насиченість	спеціальні синтаксичні структури (небагатослівні, компактні, стандартизовані)

Логічність	поділ тексту на частини, розділи, параграфи; вставні слова (речення), підрядкові примітки тощо
Лексика	широке використання термінів; перевага іменників (абстраговані, узагальнені поняття) над дієсловами; прікметники як означення для типізації та узагальнення; дієслова вказують на чинність понять, а не на конкретні дії та ін.
Композиційно-архітектонічні особливості	документація тверджень (цитати, посилання); огляд досягнутого (з посиланням); висновки й практичні рекомендації в кінці тексту

670 Прочитайте. Доведіть, що текст наукового стилю. З'ясуйте його мовні особливості.

САМОВИХОВАННЯ — ЗАПОРУКА УСПІХУ

Самовиховання — це свідома вольсьова діяльність.

Серед прийомів самовиховання виділяють такі: самонаказ, самопримус, самопідбадьорювання, самосуд, самопокарання.

Самонаказ застосовується тоді, коли треба примусити себе щось зробити, незважаючи на те, що це дуже важко або страшно. При цьому треба психологічно підготувати себе до подолання перешкод.

Самопримус застосовують тоді, коли треба виконати потрібну, але нецікаву чи брудну роботу. Самопримус виражається у словесній формі і практичній діяльності: «Працюй! Ти все можеш!»

Людині, яка з дитинства привчила себе робити те, що потрібно, буде легко в подальшому житті (*За Г. Ситіним*).

- Поясніть розділові знаки.
- Визначте типи присудків.
- Поміркуйте, чому в текстах наукового стилю майже відсутнє авторське «я».

671 Прочитайте. Визначте аргументовано стиль і підстиль текстів. У яких сферах використовується кожен текст? Поясніть, у чому та як виявляються особливості наукового стилю. Проілюструйте свою відповідь переконливими прикладами.

1. Атоми, сполучаючись між собою, можуть утворювати молекули. Молекули — це найменша частинка речовини, що має її властивості. Багато речовин складаються саме з молекул, наприклад вода, азот, кисень. Молекули перебувають у безперервному русі. Хаотично рухаючись, молекули однієї речовини заповнюють проміжки між найменшими складовими частинами іншої речовини. Це явище дістало назву дифузії (*З підручника*).

2. Вернісаж (франц. *vernissage* — лакування) — урочисте відкриття художньої виставки в присутності спеціально запрошених осіб. Первісно — день лакування картин перед відкриттям виставки (*Словник іншомовних слів*).

3. Мовленнєвий етикет — це система стандартних, стереотипних словесних формул, уживаних у ситуаціях, що повторюються повсякденно: вітання, вибачення, запрошення, прощання тощо (*Ф. Бацевич*).

672 До головних ознак наукового стилю зараховують інформативність, понятійність і предметність, об'єктивність, логічну послідовність,

Пам'ятай: читання — одне з найважливіших занять у самосвіті. Урізноманітнью прийоми і способи читання. Читаючи, вдумуйся у зміст, логіку книги, шукай головне, найістотніше. Добивайся, щоб кожен термін і фраза були зрозумілі. Читаючи, обов'язково роби помітки, а потім законспектуй найголовніше. Прочитавши, обдумай, чого навчила тебе книга. Прочитане обов'язково пов'язуй із раніше вивченим, із практикою. Коли щось незрозуміле, намагайся розібратися самостійно, повертайся до змісту роботи. Щоб навчитися критично оцінювати прочитане, обов'язково ознайомся після опрацювання книги з рецензіями на неї (І. Науменко).

узагальненість, однозначність, точність, лаконічність, доказовість, переважливість, аналіз, синтез, аргументацію, пояснення причинно-наслідкових відношень, висновки. Доведіть це на прикладі поданого тексту.

У широкому розумінні епітет — це будь-яке означення, що вживається для вирізnenня предмета думки, для називання ознаки — чи то постійної, узвичаеної, що часто повторюється і відома мовцям, чи то особливої, оригінальної, яку помітив тільки автор, яка пов'язана з конкретним текстом, з індивідуальним авторським стилем. Друге, вужче розуміння епітета охоплює лише художні, емоційно-образні означення, що визначаються оригінальністю, нечастим вживанням, індивідуальним змістовим наповненням. Межа між цими двома епітетами-означеннями набуває в художньому контексті нових асоціацій, нового естетичного змісту, перетворюючись на яскравий образ. За приклад можуть привести епітети з літературно-художніх текстів. Звичні, скажімо, для народнопісенної поетики епітети зелена трава або кам'яна гора. Поза контекстом вони сприймаються як нейтральні постійні епітети, що називають реальні ознаки природного світу (С. Єрмоленко).

- З'ясуйте, які види речень та чому переважають у наукових текстах. Наведіть переконливі приклади.

673 Прочитайте текст.

Наукова метафора — це слово чи словосполучення, що вжиті в переносному значенні для називання якогось поняття в науковій сфері за схожістю певних рис. Наприклад, біологічна метафора — це перенесення номінацій із загальновживаної у термінологічну сферу біології на основі подібності за формою, функцією, а також унаслідок схожості уявлень, складних асоціацій тощо. Біологічну метафору вживають для характеристики понять живої природи, живих істот, що населяють Землю чи вже вимерли. У ній утілені особливості будови, функцій, розвитку особин і родів, спадковості, мінливості, взаємних стосунків, систематики, поширення на Землі. Зокрема, біологічна метафора може називати: птахів (свистунок, бігун, косар, трубач, бомбардир); рослини (косарики, борець); ссавців (стрибуун, полоскун, пекар); плазунів (хамелеон Джексона).

Важливу роль у створенні біологічної метафори відіграє своєрідна психологічна універсальність сприйняття кольорів. Так, прикметник чорний, що входить до складу кількох назв рослин (чемериця чорна, чорний корінь, мишій чорний та ін.), викликає у свідомості негативну конотацію, позначаючи отруйні рослини. Прикметник білий у складі рослинних назв (карія біла, триперстень білий, білий лопух, ряст білий та ін.), навпаки, викликає позитивну конотацію, позначаючи лікарські рослини (За О. Білкою).

- Пригадайте визначення поняття «метафора». Яка функція метафор у текстах художнього стилю?
- Поясніть значення поняття «наукова метафора». Які функції наукової метафори?

674 Складіть текст, який відповідав би ознакам власне наукового стилю. Проведіть конкурс у мікрогрупах.

Мова повинна мати потужні крила, які дають їй повнокровне життя,— океан слів і граматику. Океан слів — це безмеждя, незліченність, найтісніший зв'язок із життям суспільства, найвища змінюваність, схильність до необмежуваного поповнення. Граматика ж — мудрий господар, володар цього океану. На противагу безмежжю слів граматика — стислість, суворі правила, які легко можна перелічити, але нелегко застосувати. Граматика силою логіки підпорядковує «армії» слів і робить їх слухняними виконавцями своєї волі. Усі слова схиляються перед її авторитетом (І. Вихованець).

СПІЛКУВАННЯ

675 Побудуйте діалог на одну з тем: «Спорт — це не тільки медалі», «Мова — знаряддя науки», «Моя програма здорового способу життя» в науковому стилі. Вживайте терміни, речення з причиново-наслідковими відношеннями.

Домашнє завдання

676 Випишіть із підручників біології, хімії або фізики приклади наукових метафор. Поясніть причини їх створення.

ТЕМА 10. ОСНОВНІ ЖАНРИ НАУКОВОГО СТИЛЮ. БЕСІДИ, ДИСКУСІЇ, ПОВІДОМЛЕННЯ НА НАУКОВУ ТЕМУ. СТРУКТУРА ТЕКСТІВ РІЗНИХ ЖАНРІВ

Усяка правильна думка має бути обґрунтована іншими думками, істинність яких уже доведено.

Г. Лейбніц

Буду я навчатись мови золотої

Мовленнєвий жанр — визначений мовленнєвою ситуацією різновид текстів, що існує в межах того чи іншого стилю мовлення й має відносно стійку спільність змістово-композиційних і лінгвостилістичних особливостей.

В інтелектуальному житті фахівця і, безумовно, того, хто здубуває гуманітарну освіту, чільне місце посідає самостійна робота з науковими джерелами, представленими різними і формами (письмовою й усною), і жанрами (наукова доповідь, повідомлення, стаття, фахова інструкція, науковий огляд, проспект наукової роботи, план, анотація, рецензія, відгук, реферат, автореферат, дисертація, монографія, підручник, посібник, науковий коментар тощо). Кожен із наукових жанрів, поряд зі спільними (загальними) стилевими рисами, виявляє й індивідуальні. Так, зокрема, у рефераті спосіб викладу матеріалу, як і в іншому жанрі наукової літератури, є формально-логічним, але, на відміну від, скажімо, жанру статті, у ньому немає тієї наукової ґрунтовності викладу, що є обов'язковою ознакою наукової статті.

Специфіка наукової мови зумовлена відмінністю науки від мистецтва, що виявляється навіть «не в змісті, а виключно у способі обробляти цей зміст...»: і вчений, і поет «переконують, тільки один — логічними доводами, інший — образами» (За Г. Онуфрієнко).

677 Пригадайте з уроків української літератури визначення поняття «жанр». Зіставте його з визначенням мовленнєвого жанру. З'ясуйте відмінність і подібність.

678 Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Складіть план тексту.

Переконувати легше у сприятливій атмосфері. Таку атмосферу створює ввічливе, пошанне звертання до опонента*, привітний вираз обличчя. Сприятливу атмосферу може створити

Опонент — особа, яка заперечує кому-небудь у публічній бесіді, на диспуті, під час захисту дисертації й т. ін.

У спілкуванні нерідко виникають ситуації, коли під час обговорення якої-небудь проблеми доводиться відстоювати свою думку, тобто сперечатися. Найбільш благородний вид суперечки — той, що ведеться заради з'ясування зіставлення різних точок зору, заради пошуку істини. Таку суперечку називають дискусією (За Н. Голуб).

й початок виступу. Його завдання — прихильно налаштувати слухачів, викликати їх доброзичливість і увагу.

Досить вагомими доказами вважаються статистичні дані. Вони викликають довіру. Однак цифрами не слід захоплюватися. Багато цифр ускладнює сприйняття змісту виступу. Не менш переконливими доказами є приклади з життя. Щоб переконати аудиторію, доцільно покликатися на думки й судження авторитетних осіб, наводити цитати з творів видатних політичних, державних, суспільних діячів, учених і письменників. Однак слід розмежовувати факт і думки. Факти існують самі по собі, незалежно від того, як ми їх оцінюємо, використовуємо у своїх цілях. Думки можуть бути упередженими, необ'єктивними, помилковими.

Закінчується виступ формулюванням свого твердження. Гарним висновком переконливого виступу є яскравий приклад чи цитата, які підтверджують основну думку виступу й здатні викликати в слухачів сильні почуття (За Н. Голуб).

- У чому полягає мистецтво дискусії?
- Чим виступ під час дискусії відрізняється від підготовленого виступу перед аудиторією?

Буду я навчатись мови золотої

Мета наукової дискусії — з'ясувати й зіставити різні погляди, шукати та досягати певного ступеня згоди між учасниками або спільногорішення стосовно тези дискусії.

Предмет обговорення: суперечливі питання з різних, зокрема наукових, тем.

У дискусії кожен учасник по черзі застосовує під час наведення тверджень **засоби переконання**, які доступні іншій стороні і які вона визнає.

679 Прочитайте текст. Визначте його стиль. Доберіть заголовок.

Унікальною вважається дискусія знаменитих фізиків Бора й Ейнштейна. Вона тривала протягом кількох десятиліть, набуваючи то драматичного, то гумористичного характеру. Приводом для полеміки стало створення квантової механіки і пов'язаний із цим революційний переворот у поглядах на довкілля. Ця дискусія викликала неабиякий інтерес серед науковців. У ній був навіть свій секундант — видатний голландський фізик Пауль Еренфест, який допомагав організовувати зустрічі між обома вченими, листувався з ними.

У цій дискусії не було переможців. Ніхто нікого не переконав. Кожний залишився на своїй позиції. Однак ця дискусія була надзвичайно результативною. Вона не зводилася до фіксування різних точок зору. Учені взаємно збагачували один одного. Розбіжності спонукали їх до уточнення своїх позицій, іноді до виправлення різних формулювань. Ця дискусія зумовила розвиток фізики на багато десятиліть. Запорукою плідності дискусії, її величезного впливу на процеси наукових досліджень була глибока взаємна повага вчених. Вони захоплюю-

Повага опонентів один до одного, намагання зрозуміти погляди й переконання противника, вникнути в суть його позиції — необхідні умови публічного спору, плідного обговорення проблем.

валися один одним. В одному з листів Ейнштейн так і пише: «Дорогий, якщо не сказати любий Бор!» У приватній розмові Бор говорив: «Ейнштейн — не тільки геній, він ще й прекрасна, дуже добра людина. Його посмішка і зараз стоїть переді мною» (За М. Микитюк).

- У чому полягає мистецтво дискусії?
- Що забезпечило успіх дискусії науковців?
- Сформулюйте етичні правила опонентів.
- Прокоментуйте слова відомого французького філософа М. Монтеня: «Вплив такого порадника, як роздратування, згубний не тільки для розуму, а й для совісті».

680 Уявіть, що ви берете участь у науковій дискусії з теми «Спрямованість у майбутнє — це сенс існування мови» (В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький). Запишіть тезу й аргументи для її доведення.

Буду я навчатись мови золотої

У **науковому повідомленні** порушують актуальні проблеми, що потребують вирішення, максимально вичерпно репрезентують результати наукового дослідження.

Готуючи повідомлення, необхідно пам'ятати:

- 1) структура повинна бути трикомпонентною: вступ, основна частина й висновок;
- 2) у вступі формулюють наукову проблему, яку досліджують або досліджували; в основній частині стисло й вичерпно представляють зміст проведеного дослідження або узагальнюють наукові погляди з цієї проблеми, розкривають певні закономірності або підтверджують чи спростовують наукові факти; у висновках коротко підсумовують сказане;
- 3) матеріали повідомлення перевіряють на відповідність основним вимогам: логіці викладу, точності інформації, чинним мовним нормам;
- 4) повідомлення виголошуватиметься, тому доцільно брати до уваги використання темпу мовлення, інтонації, логічних наголосів і пауз, різних способів активізації уваги слухачів;
- 5) завчасно спрогнозовані запитання слухачів допоможуть підготуватися до відповіді на них під час обговорення.

681 Чи відрізняються підготовлений (написаний) текст повідомлення та його усний (виголошений) варіант, і, якщо так, поясніть, у чому і як саме виявляється відмінність.

682 Працюймо групами. Підготуйте повідомлення в науковому стилі на одну з тем.

1. «Терміни в художніх текстах».
2. «Походження назв українських страв».
3. «Використання етикетних одиниць у фольклорних творах».

Домашнє завдання

683 Складіть етичний кодекс дискутанта.

ТЕМА 11. ЧИТАННЯ НАУКОВОЇ, НАУКОВО-ПОПУЛЯРНОЇ СТАТТІ, ДОВІДКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Мистецтво читати — це мистецтво думати за допомогою іншого.

Е. Фаге

684 Чи погоджується ви з думкою класика дитячої літератури, австрійської письменниці Крістіне Нестлінгер, що «Читання — це такий вид культурної діяльності, який переважає над усіма іншими. ...Вміння читати й уміння мислити дуже тісно взаємопов'язані»? У чому виявляється взаємопов'язаність умінь читати й мислити?

Буду я навчатись мови золотої

Організація самостійного здобуття знань залежить від мети та видів читання. Загальні **правила читання наукового тексту**:

- ознайомтеся з бібліографічним описом тексту й анотацією;
- переконайтесь, що розумієте всі слова, терміни, фрази;
- читайте з олівцем в руках, робіть потрібні позначки;
- обміркуйте здобуту інформацію, спираючись на свої знання і досвід; систематизуйте знання;
- самостійно доберіть приклади, що ілюструють головні думки тексту;
- перечитайте ще раз найважливіші за змістом фрагменти тексту та ті, які не зовсім зрозумілі або ж викликають певний сумнів;
- письмово передайте основну інформацію;
- критично сприймайте прочитане, порівнюйте з інформацією інших джерел з висвітлюваного питання, знайомтесь з рецензіями на опрацьоване наукове джерело.

685 Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Висловіть власну думку з мовного оформлення та ефективності досягнення поставлених комунікативних завдань.

Відомо, що слово з новими значеннями, власне як і комп’ютерні технології, прийшло із Західу. Так, українське загальновживане слово *пам’ять* здавна було відповідником англійського *memory* ‘те саме’, а з недавнього часу слово *пам’ять*, як і в англійській мові, стало обслуговувати поняття, пов’язані з комп’ютерними технологіями.

Пам’ять комп’ютера — це пристрой, в яких зберігаються дані та програми. Пам’ять буває різною.

Основний пристрій для тимчасового зберігання даних і програм називається оперативною пам’яттю. При вимиканні вся інформація, яка знаходилася у цьому пристрої, зникає.

Кеш-пам’ять — пристрій для прискорення обміну інформацією між іншими пристроями. *Кеш*- походить з англійського *cache*, яке означає «місце, куди складають їжу про запас, тайник». «Про запас» у кеш-пам’ять «складають» програми, з якими у користувача кипить робота.

Постійна (стационарна) пам’ять комп’ютера — це пристрій для зберігання даних, які ніколи не потребують змін.

Слова і словосполучення, які раніше використовувалися на позначення понять, пов’язаних із людиною, тепер вживаємо на позначення електронних процесів машини. Проте розвинулися і специфічні утворення: так, раніше слово *пам’ять* не вживалося з кількісним показником, не говорили про придбання *пам’яті* за гроши. Сьогодні цей знайомий незнайомець *пам’ять* може виступати у словосполученнях *додати пам’яті* чи *купити пам’ять*, що для сучасної мовної практики є абсолютно нормальним (За С. Чемерис).

Є ще у комп'ютері пристрій, який дає змогу зберігати інформацію при відсутності електро живлення — флеш-пам'ять. Назва цього пристрою походить від англійського *flash* — «короткий кадр»: запис та стирання даних у флеш-пам'яті проводиться блоками-кадрами. Цей різновид пам'яті є не лише у комп'ютерах, а й у мобільних телефонах, системах орієнтування на місцевості та ін.

Спеціальну пам'ять має і монітор — відеопам'ять, яка дозволяє йому швидко видавати зображення на екран, а не вибудовувати його щоразу спочатку (За С. Чемерис).

СПІЛКУВАННЯ

686 Останнім часом усе більшої популярності набирають аудіокниги. Висловте власні міркування з поданих питань.

- З яким видом мовленнєвої діяльності пов'язане сприймання звукокниги — читанням або аудіованням?
- Чи зможуть колись такі книги замінити надруковані?
- Коли варто скористатися звукокнигою?
- Чи впливає якість озвучування змісту книги на якість сприймання й засвоєння інформації?
- Сформулюйте вимоги до того, хто озвучує книги.

Домашнє завдання

687 Прочитайте висловлення письменників, науковців про користь читання. Запишіть 5–7 аргументів, якими можна переконати людину у важливості читання.

1. Книги — морська глибина! Хто в них пірне аж до дна, той, хоч і труду мав досить, дивній перли виносять (І. Франко).
2. Тільки книжки перетворять подив у допитливість. Тільки читання відкриває перед людиною розкіш інтелектуального життя (В. Сухомлинський).
3. Люди перестають думати, коли перестають читати (Д. Дідро).
4. Про ерудицію людини свідчать не тільки ті книги, які вона прочитала, а й ті, яких вона не читала (І. Вільде).

ТЕМА 12. ОСОБЛИВОСТІ КОНСПЕКТУВАННЯ. КОНСПЕКТ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ, ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ ТА НАУКОВО-ПОПУЛЯРНОЇ СТАТТІ

Помагаймо пам'яті вловлювати корисне, наскільки це можливо; а це можливо найліпше, якщо все достойно пам'ятне випи-суватиметься і занотовуватиметься у наші нотатки, звідки воно в найліпший спосіб добуватиметься на всякі випадки життя...

Ян Амос Коменський

Буду я навчатись мови золотої

Конспект (від латин. *conspectus* — огляд) — стислий письмовий виклад змісту книги, статті, лекції тощо.

Типи конспектів:

- за планом (відповіді на пункти плану, сформульовані як питальні речення);
- текстуальні (складаються з цитат);
- вільні (поєднують виписки, цитати, тези);
- тематичні (містять відповідь на поставлене питання за кілько-ма джерелами).

Конспектування допомагає:

- навчатися опрацьовувати інформацію, надаючи їй іншої форми;
- виділяти в письмовому або усному тексті найбільш потрібне для вирішення навчального чи наукового завдання;
- запам'ятовувати інформацію, подану в тексті;
- накопичувати інформацію для написання складнішої роботи — доповіді, реферату, статті тощо.

688 Прочитайте текст. Запишіть правила складання конспекту. Які ознаки має якісний конспект?

У конспекті ми маємо змогу не лише занотовувати прочитане й почуте, а й виражати наше ставлення до нього, записувати власні думки.

Конспект, як правило, ведеться в окремому зошиті. На першій сторінці ви обов'язково маєте записати паспортні дані книжки, над якою працюєте. Матеріал конспекту доцільно записувати на одній правій сторінці зошита. Ліва сторінка слугуватиме для запису власних думок, коментарів, уточнень, які можуть з'явитися вже після запису конспекту.

Уміння правильно оформити конспект має неабияке значення, наприклад скорочення. По-перше, скорочувати можна ті слова, які однозначно встановлюються за конспектом. Це насамперед часто вживані слова або терміни, які повторюються в тексті. Для низки слів існують загальноприйняті скорочення.

Пам'ятайте головну вимогу до конспекту: запис має бути систематичним, логічним і зв'язним (П. Білоусенко).

689 Законспектийте теоретичний матеріал підручника «Мовленнєвий жанр» (с. 239). Визначте тему, основну думку, стиль мовлення. Спробуйте передати зміст параграфа за конспектом. Що, на вашу думку, слід було б ще законспектувати? Який різновид конспекту ви створили? Обґрунтуйте.

690 Прочитайте текст. Визначте в ньому основну й додаткову інформацію. Напишіть конспект, використовуючи основні прийоми стиснення тексту.

Назви багатьох сузір'їв в українській мові, як і в інших,— це кальки відповідних грецьких та латинських найменувань. Наприклад, *Велика Ведмедиця*, *Мала Ведмедиця*, *Лебідь* — це буквальний переклад гр. *Megali Arktos*, *Mikra Arktos*, *Kyknos*, латин. *Ursa Major*, *Ursa Minor*, *Cynos*. Поряд із цим чимало сузір'їв має суто українські народні назви: *Велика Ведмедиця* — *Віз*, *Великий Віз*; *Мала Ведмедиця* — *Малий Віз*, *Пасіка*.

Наша мова має такий синонімічний ряд на позначення малюти корови: *теля*, *бичок*, *телець*. Перші два слова нейтральні

зі стилістичного погляду, а третє застаріле. Саме його обрано для відтворення грецької назви одного із зодіакальних сузір'їв *Гаврос — Телець*. Корінь у нього той самий, що й у слова *теля* (а не *тіло*). Тож немає жодних підстав писати *Тілець*, до чого вдаються деякі газети, друкуючи гороскопи.

Ще одне сузір'я зодіаку звуть у нас то *Ваги*, то *Терези*. Позаяк українська мова розрізняє *ваги* (без коромисла) і *терези* (з коромислом та шальками), то для перекладу грецької назви сузір'я *Зігос* більше підходить лексема *Терези*. Використання слова *Ваги* як астрономічної назви пояснюється впливом польської мови (Waga) (O. Пономарів).

- Які графічні позначки під час конспектування ви використовуєте?

Домашнє завдання.

691 **Завдання за вибором.** Складіть конспект: А — художнього твору, Б — публіцистичної статті, В — науково-популярної статті.

ТЕМА 13. ТЕМАТИЧНІ ВИПИСКИ, СКЛАДНИЙ ПЛАН, ТЕЗИ

Стисливість — душа дотепності.

B. Шекспір

Буду я навчатись мови золотої

План тексту — це сформульовані й послідовно записані мікротеми тексту.

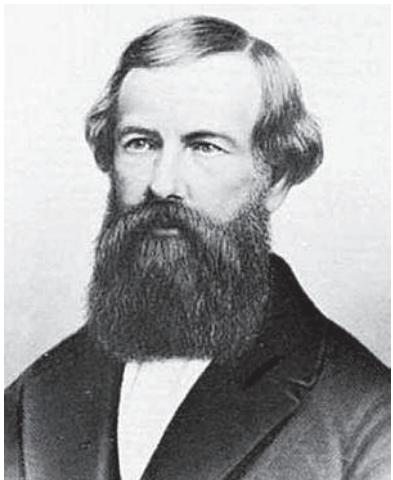
Тези — стисло сформульовані основні положення тексту, у яких лаконічно й послідовно розкрито його тему й основну думку. Відрізняються від плану тим, що в них не лише названо розглянуті в тексті питання, але й розкрито суть усієї текстової інформації. Є два види тезування — відбір авторських думок із тексту (у вигляді цитат) та самостійне формулювання основних положень статті.

692 Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. Запишіть план тексту. Поясніть відмінність плану від тез і конспекту.

Одним із унікальних винаходів, яким більшість з нас користується щодня, є ліфт. Цей підйомний пристрій настільки ввійшов у наш побут, що мало хто замислюється над тим, наскільки велике його значення.

Найстародавнішим підйомним пристроєм — прототипом ліфта — є підйомник в одному з будинків давньоримського міста Геркуланум. Під час розкопок в одному з будинків були знайдені елементи підйомника, що добре збереглися. Його використовували для підняття приготованих страв з кухні в розташовану над нею їdalнью.

У 1800 році вперше як ліфт була застосована парова машина. Це відбулося на одній з вугільних шахт Америки. Власник шахти зробив висновок, що використання парової машини

підвищить швидкість підйому вугілля і людей і тим самим збільшить ефективність виробництва. З цієї миті почалася ера комерційної експлуатації ліфтів. Користуватися ними було економічно вигідно. Уже в 1835 році парові вантажні ліфти почали застосовувати на промислових підприємствах Англії.

У 1852 американський інженер Еліша Грейвс Отіс зробив ліфт найбезпечнішим видом транспорту. На меблевій фабриці його попросили сконструювати підйомник для доставки дошок на другий поверх. Під час роботи над підйомником Отіс і зробив свій головний винахід. Якщо в усіх попередніх конструкціях ліфтів трос кріпився безпосередньо до кабіни, то Отіс вирішив закріпити його за допомогою пружної сталевої пластини-ресурсори, а з боків підйомника встановити зубчаті рейки. Під вагою навіть порожньої платформи пружина вигиналася і вільно проходила між рейками. У разі ж обриву канату пружина розгиналаася і своїми кінцями застягалася в зубцях рейок, запобігаючи падінню (Д. Романенко).

693 Уявіть, що вам необхідно підготувати статтю з теми «Культура мовлення сучасної молоді» до наукового часопису «Актуальні проблеми мовознавства». Складіть і запишіть складний план статті.

Буду я навчатись мови золотої

ЯК СКЛАДАТИ ТЕЗИ СТАТТІ

1. Уважно прочитайте статтю.
2. Поділіть її на смислові частини, визначте мікротеми й складіть план.
3. Прочитайте статтю вдруге, звертаючи особливу увагу на інформацію, що має для вас практичну цінність.
4. Запишіть навпроти кожного пункту плану найважливішу інформацію цитатами або власними словами.
5. Слідкуйте за тим, щоб не було перекручень змісту, звіряйте записане з думкою автора.

694 Працюмо парами. Спрогнозуйте зміст статті за її назвою. Опрацюйте статтю. Стисніть інформацію до рівня плану й тез. Здійсніть взаємоконтроль виконаної роботи та з'ясуйте якість підготовлених плану й тез.

МИСТЕЦТВО ПИСАТИ ЛИСТИ

Форма викладу думок залежить від того, з якої нагоди пишеться лист. Наприклад, для листа-співчуття його автор знаєде не тільки відповідні слова, а й певні синтаксичні конструкції, і все це буде спрямоване на те, щоб розрадити людину.

Написавши дату, автор звертається до людини, якій адресує листа. Залежно від змісту, а також від ступеня близькості між тими, що листуються, у звертанні вживають різні епітети: *шановний, велимишановний, високоповажний, дорогий* та ін. Іменник, що означає людину, до якої звертаються, має стояти в клічному відмінку. Якщо звертання виражене сполученням імені й по батькові, то обидва слова вживаються в клічному відмінку: *Іване Петровичу, Галино Дмитрівно*.

Коли ті, що листуються, говорять одне одному *Ви*, це слово має писатися з великої літери.

Автор листа має передбачити, як одержувач його послання поставиться до написаного, чи не зачепить його самолюбства якесь зауваження або спогад про щось неприємне.

Пишучи листа, кожен має дбати про дотримання мовних та етичних норм (За Є. Чак).

Звертання до адресата може бути ускладнене привітанням-побажанням, яке передує звертанню й епітету: *добрій день, здрастуйте* і под. Додає звертанню інтимності присвійний займенник *мій*: «*Дорогий мій друге!*» або «*Мій дорогий друге!*»

Далі автор листа розповідає про своє життя, здоров'я, родинні новини, про речі, що становлять спільній інтерес. Він просить написати, що нового в того, до кого звертається, і закінчує лист побажанням здоров'я, щастя; передає вітання родичам і знайомим (За Є. Чак).

- Яку інформацію вилучають з абзаців під час складання тез?

Буду я навчатись мови золотої

ЯК ПРАЦЮВАТИ НАД ТЕМАТИЧНИМИ ВИПИСКАМИ

1. Уважно прочитайте статтю. Позначте олівцем потрібний матеріал.
2. Виписуйте цитату в такій послідовності: прізвище й ініціали автора, назва твору, місце і рік видання, видавництво, том (розділ) книги, сторінка.
3. Якщо нова цитата на цій самій сторінці, у цьому самому творі, то пишеться: «*Там само*».
4. Якщо в цитаті щось пропускається, ставляться три крапки (...).
5. Цитата оформляється за правилами пунктуації у прямій мові.
6. Якщо цитата є продовженням вашої думки, вона пишеться з малої літери, але в лапках.
7. Перед цитатою слід подавати заголовок теми, якої вона стосується (наприклад: «*Народний одяг*»).

695 Ознайомтеся зі зразком тематичних виписок і списком рекомендованої літератури. Підготуйте тематичні виписки з різних джерел до теми «Український рушник».

«З особливою ретельністю орнаментувалися *рушники*, які мали не тільки утилітарне і декоративне, а й обрядове значення. У селянському житлі XIX–XX ст. рушники розвішувалися завжди на визначних місцях: над вікнами, в простінках, на покуті. Надзвичайна стійкість традиції їх використання у сімейному житті (на рушник становили молодих, рушником їх пов’язували, ним сповивали немовля, його дарували в дорогу, на ньому підносили хліб-сіль, опускали покійника в яму) пояснюється побутуванням давніх релігійно-магічних уявлень (тоді рушники розвішували у священних гаях, на них, як на своєрідну ікону, наносили язичницькі зображення)».

Струнка М. Народне образотворче мистецтво // Культура і побут населення України. — К., 1991. — С. 183.

Список рекомендованої літератури

1. Лозко Г. Українське народознавство. — К. : Зодіак-ЕКО, 1995.
2. Скуратівський В. Берегиня. — К. : Радянський письменник, 1987.
3. Словник символів культури України / За заг. редакцією В. П. Коцур, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. — К. : Меленіум, 2002.

Тематичні виписки — це невеликі за обсягом фрагменти тексту (речення, окремі абзаци), що містять основну інформацію з певної теми; дають змогу максимально точно й логічно відтворити зміст висловлення. Потреба у виписках виникає тоді, коли питанню, яке вас цікавить, присвячено не весь твір, а лише якусь частину, окремі фрагменти; або коли вивчають кілька текстів з певної проблеми (під час підготовки доповіді, реферату тощо). Основні вимоги до виписок: точність, оформлення слів автора як цитат із зазначенням назви твору, розділу, параграфа, сторінки.

696 **Завдання за вибором.** Складіть тематичні виписки з різних джерел: **A** — із теми «Національна специфіка української фразеології»; **B** — із теми «Джерела української фразеології».

ТЕМА 14. РЕФЕРАТ З НАВЧАЛЬНО-НАУКОВОЇ ПРОБЛЕМИ

Реферування є таким складним процесом аналітико-синтетичного перероблення інформації наукового джерела (або джерел), результатом якої і стає реферат.

Г. Онуфрієнко

Буду я навчатись мови золотої

Реферат (нім. *Referat*, від латин. *refero* — доповідаю) — 1. Короткий виклад основних положень учення, наукової праці, дослідження або змісту книги. 2. Доповідь із будь-якої теми, що складається з огляду літературних та інших джерел.

Реферат повинен дати уявлення про характер роботи, методику проведення дослідження, його результати. У ньому стисло, логічно й послідовно викладають зміст джерела, висловлюють власну думку з досліджуваної проблеми. Часто реферат складається за кількома джерелами.

Основні вимоги до реферату: інформативність, виділення найважливіших положень першоджерела, об'єктивність, невиправлений виклад тексту. Тому **мова реферативного тексту** характеризується загальними для наукового стилю рисами: ясністю, точністю, логічністю та доказовістю.

Виділяють такі **види рефератів**: репродуктивні — реферати, що тільки відтворюють зміст тексту-джерела; продуктивні — реферати, що передбачають критичне осмислення матеріалу і його об'єктивний аналіз.

697 Сформулюйте, у чому полягає відмінність між рефератом, тезами та конспектом.

698 Прочитайте текст. Визначте стиль. Використовуючи тексти й додаткові джерела, зокрема й інтернетні, підготуйте продуктивний реферат у науковому стилі (підстиль — науково-популярний). Тему реферату сформулюйте самостійно.

Смайлик — це, як правило, певна послідовність декількох стандартних графічних знаків, які набираються за допомогою клавіатури і мають певне стало значення. Для прочитання такого знака варто нахилити голову вліво (на 90°) — і можна побачити стилізоване зображення: *Здається, веселий буде вечір :-)*, *Нашим забили :-)*.

Смайлики, які використовуються сьогодні в мережі, ми умовно поділили за частотою вживання на три групи.

ЯК ПІДГОТУВАТИ ПРОДУКТИВНИЙ РЕФЕРАТ

1. Сформулюйте тему реферату. Запишіть орієнтовний план.
2. Доберіть наукову літературу з теми. Визначте з-поміж неї основну й додаткову.
3. Опрацюйте дібраний наукові джерела, використовуючи різні види читання й різні способи перероблення тексту (тези, тематичні виписки).

ЯК ПІДГОТУВАТИ ПРОДУКТИВНИЙ РЕФЕРАТ

- Знайдіть у кожному з джерел нову інформацію, що розкриває тему реферату.
4. Уточніть план реферату.
 5. Систематизуйте дібраний матеріал відповідно до плану. Пам'ятайте, що композиційно текст реферату складається з трьох логічно пов'язаних частин: вступної, основної (описової), заключної.
 6. Порівняйте наукові позиції авторів наукових праць (спільне, подібне, відмінне), застосовані ними методи дослідження, одержані результати, висновки.
 7. Скористайтесь різними видами мовних трансформацій (перефразування, узагальнення, абстрагування тощо) і лексичними засобами організації тексту й підготуйте письмовий реферат.
 8. Висловіть у заключній частині реферату своє ставлення до теми та ступеня висвітлення її в науковій літературі.

1) Смайлики, які вживаються найчастіше. До цієї групи належать смайлики на позначення емоцій і станів людини: :-) «веселий», :-(«сумний», :| «серйозний» та ін. Характерною рисою цих графічних знаків є те, що вони можуть мати різну міру вияву ознаки.

2) Друга група смайликів — ті, які трапляються в Інтернеті не так часто. Серед цих знаків — форми на позначення соціальних, професійних та інших ознак людини: ~0-{} «козак», *<:-) «Санта-Клаус».

3) Третя група графічних знаків — це смайлики-«ідіоми»: :-& «прикусити язика», :'-) «сміх крізь сльози», :X «рот на замку». Смайлики цієї групи трапляються рідко. Умовність позначення ними певних ідіом виявляється в тому, що такі знаки функціонують і в англійських текстах, хоч відомо, що ідіоматичні вирази англійської та української мов не завжди тотожні.

Смайлік — специфічний різновид графічного мистецтва — поєднання писемних знаків у рисунки. То що ж це: знак-рисунок, або ієрогліф, чи просто рисунок, або піктограма?

Швидше за все, така форма комп’ютерного письма — система піктографічних знаків. Смайлік у сучасних текстових по-відомленнях — набір певних знаків письма, а не звичайний рисунок. Тому це, а також застосування його для схематичного позначення якогось поняття наближає смайлік до ієрогліфа. Однак те, що за смайліком не закріплена конкретна одиниця мови, а також те, що він може інтерпретуватися будь-якою мовою, наближає його до піктограми.

Отже, смайлики — нові мовні форми, створені комп’ютерними користувачами, які швидко поширюються у всесвітній мережі Інтернет (*Уривок зі статті: Чемеркін С. Мовою смайліків, або нові знаки у мові*).

Домашнє завдання

699 Г. Сковорода писав: «Майбутнім ми маримо, а сучасним гордуюмо: ми прагнемо до того, що немає, і нехтуємо тим, що є, так ніби минуле зможе вернутись назад, або напевно мусить здійснитися сподіване». Запишіть аргументи та приклади для доведення цієї думки.

ТЕМА 15. РЕЦЕНЗІЯ

Справедлива критика з боку інших — не тільки допомага тобі, а й продовження твоєї справи.

В. Лісовий

Буду я навчатись мови золотої

Рецензія (латин. *recensio* — «розгляд») — висловлення, що містить аналіз і критичну оцінку художнього, публіцистичного або наукового твору, спектаклю, кінофільму й т. ін.

Написання рецензії — складна й відповідальна робота, тому доцільно уважно ознайомитися зі змістом книги (телепередачі, кінофільму, вистави), публіцистичної статті або наукової праці, визначити тему, ідейну спрямованість, критично, переконливо й ґрунтовно проаналізувати позицію автора, композицію, авторський стиль, дослідити характер героїв, зміст їхніх вчинків (у художньому творі), зазначити позитивні сторони й відзначити недоліки твору. Рецензент повинен бути неупередженим і пам'ятати, що рецензує результат діяльності, а не оцінює особистість автора.

Рецензії пишуть у науковому або публіцистичному стилі.

700 Яка роль вставних слів і словосполучень у реченні? Доповніть перелік вставних слів і словосполучень, що:

- виражають упевненість, невпевненість, припущення: *дійсно, справді, безперечно, безумовно...*
- указують на джерело повідомлення: *як кажуть, мовляв, на думку, за словами...*
- виражають послідовність викладу думок, зв'язок між ними: *з іншого боку, отже, зокрема, нарешті, до речі, наприклад...*

701 Прочитайте уривок із рецензії. Випишіть мовні засоби, характерні для текстів рецензій.

ДО ВІДІВ КУЛЬТУРОМОВНОЇ ВИШУКАНОСТІ

(Вихованець І. Р. Розмовляймо українською: мовознавчі етюди. — К. : Пульсари, 2012. — 160 с.)

Справжнім дбайливцем за розвій рідної мови, культуру рідного слова є відомий український мовознавець Іван Романович Вихованець. Його нова праця «Розмовляймо українською» — це «книга на будень і на свято», як слушно зауважує в післямові А. П. Загінсько, книга не тільки про мовну норму, а й про буття і буттєвість українського слова в третьому тисячолітті.

Нова книга «Розмовляймо українською» унікальна і жанрово, і текстово. У ній запропоновано сто десять мовознавчих етюдів, викінчених розповідей про природу і функціонування слів, граматичних форм, синтаксичних конструкцій, словесного наголосу, стилістичних явищ тощо. Слова, які мовно-стилістично вишилюють автор, розташовані за алфавітом. Іван Романович тонко відчуває, яке слово, словоформа чи сполучення слів відповідає тональності української мови, увиразнюю її милозвучність. З погляду нормативності й естетичності подано зауваження до акцентуаційних норм (Пора, пора, добродії, уже наголошувати не а́дже, а аджé), словотвірних (Без понятійної принуки, а з рідномовних згуків), лексичних (Казала мати. Казав і тато: «Не можна, синку, суміщати...»), граматичних (Улюблений відмінок заперечних речень), пунктуаційних (Не радимо нікому ставити зайву кому), стилістичних (Аби кожен звік уподобати складник).

Автор звертає увагу читачів на таку проблему культури рідного слова, як невмотивоване перенесення до української мови явищ із російської мови — лексичної сполучуваності, уживання характерних спонукальних висловів, чужомовних елементів, скалькованих зразків, які мовці «вихоплюють іно-

ПОСЛІДОВНІСТЬ РЕЦЕНЗУВАННЯ НАУКОВОЇ СТАТТІ

1. Визначте стиль і жанр рецензованої праці (наукова стаття, доповідь, учнівська наукова робота та ін.), запишіть вихідні дані про автора і твір.
2. З'ясуйте мету й завдання автора.
3. Визначте ступінь актуальності й новизни теми наукового дослідження (для науки загалом, певної галузі знань, розв'язання практичних завдань тощо).
4. Проаналізуйте структуру і зміст праці. Пам'ятайте: рецензування — це критичний і всебічний аналіз праці.
5. Визначте переваги рецензованої роботи, доцільність наведених прикладів, обґрунтованість висновків.
6. Схарактеризуйте виявлені недоліки. Обов'язково аргументуйте свої зауваження.
7. Сформулюйте об'єктивно, лаконічно, ясно й чітко загальну оцінку роботи.

ді з суржикових хащів, нехтуючи літературні відповідники» (С. 129), що призводить до нівелляції лексичних норм сучасної української літературної мови.

Назви етюдів промовисті, відразу запам'ятовуються, оскільки часто подані в характерній для стилю Майстра слова поетичній формі: *Насправжки стверджуймо, а не позірно: пишімо правильно, а кохаймо вірно!*

Мовознавчі етюди обрамовують Передслово і Післясловом. Авторські поетичні рядки розпочинають і закінчують Передслово: «Я маю... Я повинен... Я мушу... Щодня мовою вмивати душу; Я маю... Я повинен... Я мушу... Щодня вмивати словом рідним душу». Ці філософські міркування повинні визначити життєве кредо кожного Українця, навчити його «прямостояння і самособоюнаповненості» (В. Стус), аби піднести престиж української мови як мови титульної нації, запобігти духовній руйнації українського народу.

«Розмовляймо українською» — книга для залюблених у рідне слово дітей і дорослих, які щоденно виграновують свою мову, прагнуть досягти гармонії думки і слова, наблизитися до овидів культуромовної вишуканості (*Н. Горголюк*).

702 Напишіть об'єктивну рецензію на один із підручників, яким ви користуєтесь. З'ясуйте, які структурні компоненти рецензії було найважче розкрити. Чому?

Домашнє завдання

703 Напишіть невеликий твір (10–14 речень) з теми «Критикуй віч-навіч, а хвали при свідках» (*Леонардо да Вінчі*).

ТЕМА 16. БІБЛІОГРАФІЯ. БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОШУК НА ТЕМУ НАУКОВОЇ РОБОТИ ІЗ ЗАЛУЧЕННЯМ СУЧASNІХ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

З видимого пізнавай невидиме.

Г. Сковорода

Буду я навчатись мови золотої

Бібліографія — це список літератури з певного питання. Розрізняють бібліографію реєстраційну (ознайомлює читача з назвами книг), рекомендаційну (назви книг, які рекомендує автор), список використаної літератури — перелік книг, використаних автором під час підготовки, наприклад, статті, доповіді, повідомлення та ін.

Під час підготовки доповіді чи реферату використовують різні джерела пошуку необхідної літератури: каталоги і картотеки бібліотек, бібліотечні посібники, списки літератури, використаної під час написання книг і статей, покликання в підручниках, монографіях, словниках, покажчики змісту річних комплектів спеціальних періодичних видань, електронні бази даних.

Бібліографічні виписки джерел краще робити на каталожних картках, щоб скласти з них робочу картотеку, яка, на відміну від записів у зошиті, зручна тим, що її завжди можна поповнювати новими матеріалами, легко знаходити необхідні записи. Картки можна групувати в будь-якому порядку (за розділами, підрозділами, темою тощо). Найзручніше є розстановка карток у єдиному алфавіті прізвищ авторів та назв видань (3 посібника).

704 Співробітники Центру гуманітарних досліджень так охарактеризували бібліографію: «Бібліографію вважають тим костюмом, за яким оцінюють нове: хоч вона не є остаточним показником якості написаного, але є необхідним вказівником того, як автор ставиться до джерел і до читача». Прокоментуйте висловлену думку.

705 Порядок розміщення назв книг у списках літератури може бути алфавітним, хронологічним, тематичним. Запишіть подані назви книг, використовуючи кожен спосіб розташування літератури. Зверніть увагу на бібліографічний опис.

Радевич-Винницький Я. К. Етикет і культура спілкування [Текст] : навч. посіб. / Я. К. Радевич-Винницький. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К. : Знання, 2006. — 291 с.

Богдан С. К. Мовний етикет українців : традиції і сучасність [Текст] / С. К. Богдан; відп. ред. Л. О. Пустовіт. — К. : Рідна мова, 1998. — 475 с.

Білецький А. О. Про мову і мовознавство [Текст] : навч. посібник для студ. фіол. спец. вищ. навч. закладів / А. О. Білецький; Міжнародний фонд «Відродження». — К. : АртЕк, 1996. — 223 с.

Ющук І. П. Вступ до мовознавства [Текст] : навч. посібник / І. П. Ющук. — К. : Рута, 2000. — 128 с.

- Спрогнозуйте теми наукових робіт, під час написання яких можна використати цю літературу.

706 Складіть бібліографічний опис 5–6 книг (на вибір) з таких тем: «Мова сучасного міста», «Особливості молодіжного сленгу», «Словник сучасного учня». Якщо є можливість, використайте електронні каталоги Національної бібліотеки для дітей (<http://www.chl.kiev.ua>), Харківської обласної бібліотеки для дітей (<http://bibl.kharkiv.ua>). Чим пошук літератури в електронному каталозі відрізняється від пошуку в каталозі картковому?

707 Умовно бібліографічний опис книги можна подати так.

Заголовок бібліографічного запису (*прізвище, ініціали автора/авторів*). Основна назва (напр.: *Фізика*). Відомості про відповідальність (напр.: *підручник, посібник*). — Відомості про видання (напр.: *2-ге вид.*). — Місце видання : Видавництво, дата видання. — Кількість сторінок.

- Відредагуйте бібліографічні описи. Прокоментуйте причини помилок.

Іванишин В., Радевич-Винницький Я.: Мова: нація. — Дрогобич, Видавнича фірма «Відродження», — 1994. — 218 с.

Пономарів О. Д. — Стилістика сучасної української мови: підруч. — Вид. 2-ге, стереотипне. / О. Д. Пономарів. — К. : Либідь, 1993. — 248 с.

Б. Д. Антоненко-Давидович. Як ми говоримо / Уклад. Я. Б. Тимошенко. — 256 с. — К. : Либідь, 1991.

Домашнє завдання

708 Виконайте одне із завдань.

A Підготуйте повідомлення про історію виникнення бібліографії та правила її оформлення, використовуючи додаткову літературу, зокрема й інтернетні джерела.

B Складіть список літератури, яку можна використати для підготовки наукової роботи з таких тем (на вибір): «Шляхи виникнення неологізмів в українській мові», «Експресивні можливості звуків української мови», «Культура звертання — культура особистості».

ТЕМА 17. АНОТАЦІЯ

Буду я навчатись мови золотої

Анотація — це стисла характеристика змісту книги, статті, рукопису тощо. У ній зосереджується увага на найсуттєвішому. Структура анотації така: вступна частина (бібліографічний опис джерела), основна частина (перелік основних проблем та/або висновків тексту-джерела, мета, елементи оцінки книги); заключна частина (актуальність і адресат джерела).

За різними ознаками виокремлюють кілька видів анотацій: 1) за змістом і цільовим призначенням — довідкові (описові, інформаційні) та рекомендаційні; 2) за повнотою охоплення змісту анатованого джерела — загальні та спеціалізовані.

На відміну від інших текстів, анотація містить інформацію про новизну анатованого джерела порівняно з іншими, близькими до нього тематикою й цільовим призначенням; стисло передає основний зміст тексту; заохочує до прочитання тощо.

Про високий рівень анотації свідчить якість і точність інформації про першоджерело; логічне її оформлення; відповідність чинним мовним нормам; обмежений обсяг.

Найпоширенішою помилкою під час складання анотацій є їх надлишковість, яка виникає переважно під час повторення інформації, використання зайвих фраз, вставних слів, складних підрядних конструкцій.

Анотація суттєво допомагає під час добору та вивчення літератури з того чи іншого питання та ознайомлення зі змістом книги.

709 Уявіть, що ви щойно взяли в руки книгу й прочитали анотацію до неї. Якими ви уявляєте головних персонажів? Чи захотілося вам якнайшвидше прочитати повість?

Роздобудько І. Арсен : повість / Ірен Роздобудько. — К. : Граніт-Т., 2012. — 224 с.

13-річний Арсен піклується про маму сам, адже тато їх давно покинув. Однак хлопець вірить, що мама ще знайде надійного й порядного чоловіка. А найбільше він мріє про мандри, пригоди

і таємниці, бо сидіти всеньке літо за компом у київській квартирі — це, погодьтесь, важко назвати незабутніми канікулами. Тому Арсен і зважився гайнути в село, до бабці з дідом, яких не бачив після розлучення батьків. І там багато про що Арсенові довелося поміркувати — особливо про те, що він має бути справжнім чоловіком; чимало здолати — образу на тата, відчути своєї непотрібності в татовій родині та ревнощі до маленької зведеній сестрички, яка «забрала» в нього тата; чимало дізнастись — адже історія його роду стала «візитівкою» цілого села. А головне — Арсен закохався. Вперше і, можливо, назавжди...

Нова повість відомої письменниці Ірен Роздобудько розповідає про дорослішання, життєво важливі трансформації у свідомості й пошук моральних орієнтирів у житті.

- Які відомості містить анотація? Чи можна визначити тему твору та спрогнозувати зміст книги, прочитавши анотацію?
- Чи можна вважати правильним твердження про те, що гарна анотація — це запорука успіху книги?

710 Прочитайте анотацію та проаналізуйте її: визначте мету і функції, дослідіть мовні засоби, зверніть увагу на обсяг.

Сербенська О. А. Актуальне інтер'ю з мовознавцем : 140 запитань і відповідей / Сербенська О. А., Волощак М. Й. — К. : Вид. центр «Просвіта», 2001. — 204 с.

У формі запитань і відповідей мовознавець О. Сербенська й журналістка М. Волощак ведуть бесіду про сучасний стан української мови як державної та процеси, що в ній відбуваються, про особливості усного мовлення; розмірковують над доцільністю вживання окремих слів і висловів, спонукають небайдужих до пошуків гарного, очищеного від багаторічного намулу Слова.

711 Прочитайте анотації. Яка з них містить лише «чисту» інформацію про книгу, а яка має елементи оцінки?

Масенко Л. Т. Суржик : між мовою і язиком / Л. Т. Масенко. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — 135 с.

У книжці висвітлено історію виникнення, поширення й сучасного побутування мішаних українсько-російських форм усного мовлення, відомих під назвою «суржик». Як специфічне явище мовного життя України суржик розглянуто не тільки в мовознавчому, а й соціокультурному та психолінгвістичному аспектах.

Книжка призначена для студентів-філологів, викладачів вищої школи та вчителів української мови, але вона може зацікавити й ширшу аудиторію.

Українська легко! Наталія Клименко, Павло Мельник-Крисаченко. — Харків : Видавництво «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. — 288 с.

Українська без суржика, росіянізмів і кальок за допомогою інфографіки! Спільно з інтернетним ресурсом «Мова — ДНК нації». Наочно за допомогою інфографіки показані правила та складні випадки вживання слів в українській мові. Цікаві приклади вживання, корисні статті.

Ознайомлювальне читання
застосовують для попереднього ознайомлення з книжкою (статтею тощо). Переглянувши анотацію, передмову або зі змісту склавши попередню характеристику видання, читач має зробити висновки про цінність та корисність книжки.

Це книжка для тих, хто:

- спілкується українською і хоче вдосконалити знання;
- прагне запобігти помилковому слововживанню;
- бажає дізнатися нові фразеологізми й синоніми;
- намагається уникнути вживання не властивих українській мовній традиції зворотів і висловів.

У цьому вам допоможуть наочні ілюстрації зі стислими правилами, прикладами вживання й корисні статті. Цю книжку створено з мрією про те, що колись в Україні буде модно знати кілька мов, а говорити українською!

712 Пригадайте правила написання конспекту, тематичних виписок, тез і плану. За аналогією складіть правила написання анотації. Обов'язково врахуйте особливості структури анотації, її мету й вимоги до тексту.

713 Згрупуйте ключові слова залежно від структури анотації.

Загальна характеристика книги: ...

Адресати книги: ...

Завдання книги: ...

У книзі подано..., для учнів середнього й старшого шкільного віку, у книжці в популярній формі розкрито..., видання адресовано..., ця книга — своєрідний путівник..., у посібнику міститься матеріал, який допоможе глибше опрацювати та засвоїти..., видання адресоване..., ...роблять посібник цікавим та корисним, ...може стати чудовим посібником для підготовки до уроків, у цій чудовій енциклопедії юний читач знайде відповіді на питання...

- Напишіть анотації (одну стислу, інформативну, іншу — розгорнуту, з елементами оцінки й реклами) на дві прочитані вами книги, використовуючи ключові слова й словосполучення.

Домашнє завдання

714 Складіть таблицю «Конспект, анотація, реферат і рецензія як жанри наукового стилю», що міститиме такі рубрики: «Назва жанру», «Адресат», «Мета», «Сфера використання», «Особливості структури», «Мовні особливості».

ТЕМА 18. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ З ТВОРЧИМ ЗАВДАННЯМ (ВИСЛОВЛЕННЯМ ВЛАСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПОДІЙ, ГЕРОЇВ ТА ІН.)

Письмові вправи шліфують мовлення, а вправи усні оживляють письмовий стиль.

Квінтиліан

Буду я навчатись мови золотої

ЯК ПИСАТИ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ З ТВОРЧИМ ЗАВДАННЯМ

1. Уважно прочитайте (прослухайте) текст, який ви маєте передати.

2. Обміркуйте зміст тексту, з'ясуйте значення незрозумілих слів (за словником).
3. Читаючи (слухаючи) текст у друге, записуйте в чернетці ключові слова, найяскравіші вирази; деякі слова, ужиті для зв'язку речень і абзаців тексту. Потім складіть план.
4. Користуючись своїми записами й складеним планом, розпочинайте написання чорнового варіанта переказу.
5. Залежно від творчого завдання внесіть відповідні зміни в текст переказу. Зауважте, що складений вами текст повинен бути завершеним і цілісним, підпорядкованим темі та основній думці.
6. Відредактуйте чернетку.
7. Перепишіть текст, а потім уважно перевірте його.

715 Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Складіть план, визначивши тему й мікротеми.

«АРКАН»

Танцювали самі парубки. Ставні легені побралися руками за плечі, зімкнулися в тісне, невелике коло. Під воркотіння цимбалів та баса ритмічно захиталися цілим колом з боку на бік, а потім разом, рвучко рушили в буряному коловороті, міцно б'ючи ногами в діл. В дужих і граціозних рухах парубків була сила, енергія, буйна веселість. Нічого більш прекрасного в розвагах людських, в красі молодечих веселощів мені не доводилось бачити.

Парубки танцювали старовинний гуцульський «Аркан». Тільки справжні сини гір, волелюбні предки могли залишити в спадщину онукам такий буйний і гордовитий танець. Легеня, що танцює «Аркан», не можна уявити з похиленою перед паном головою. Перед яким ворогом могли б схилитися буйні голови людей, що так гордо та високо підводяться в цьому залильному колі!

Я ніколи не знат, що одне споглядання народного танцю може дати людині таку велику втіху. Буйна радість цієї живої картини сповнила гордістю серце. Гуцульські легені ще танцювали «Буковинку», «Опришку». На початку ми ледве розрізняли ці танці українських горян. Всі вони були однаково сповнені зухвалого молодечого буйства і сили.

Танці наших верховинців і пристрасна музика до них чимось нагадували мені танці грузинів і осетинів. Якісь ледве вловимі спільні риси людської вдачі споріднюють вікову мистецьку культуру всіх горян, синів різних народів.

(*T. Масенко*)

- Прочитайте текст у друге. Перекажіть усно за планом, доповнивши текст своїми роздумами про роль мистецтва танцю у відроджені національної культури й свідомості.

Домашнє завдання

716 Підготуйте повідомлення на одну з тем: «Походження назв танців», «Бойовий гопак: танець чи бойове мистецтво?».

ТЕМА 19. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ З ТВОРЧИМ ЗАВДАННЯМ

Писати — значить читати себе самого.

M. Фріш

717 Пригадайте ознаки публіцистичного стилю; правила написання докладного переказу з творчим завданням.

718 Прочитайте текст. Визначте його тип мовлення, тему, основну думку, мікротеми. Виділіть засоби міжфразового зв'язку в тексті. Доведіть, що текст належить до публіцистичного стилю. Запишіть складний план або тези тексту.

ВОЛОДИМИР ІВАСЮК

«Червону руту» співав увесь світ. Можливо, в ту мить, коли згасало його життя, ця незбагненна пісня також звучала в радіо- чи телепередачі, у кав'янрі чи ресторані, в сільській хатині чи міському парку...

У день поховання митця на Личаківському кладовищі мелодія «Червonoї рути» завмерла... Як завмерли у місті Лева трамваї та тролейбуси, як завмерло умите слізами багатотисячне братство, що вийшло проводжати композитора в останню путь.

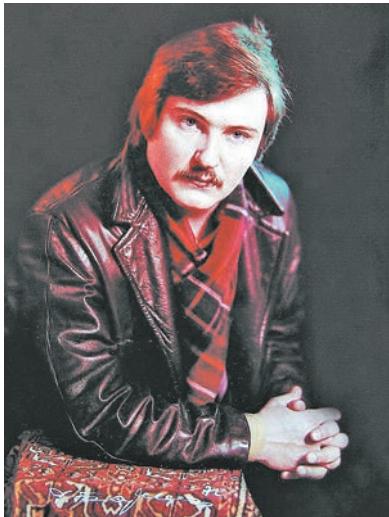
Івасюк є ровесником ліверпульської четвірки, що стала музичним символом другої половини ХХ століття,— ансамблю «Бітлз», тому беззаперечно прийняв і, як більшість молоді 60-х рр., сприйняв новітню форму музичення. Будучи натурою з чітко вираженою національною належністю, Івасюкувівівів ідеї «Бітлз» творчо, перенісши їх на український ґрунт, поклавши початки новій, названій молодіжною, музиці в Україні.

Зазвучала «Червона рута», згодом — «Водограй». Ці пісні підхопив увесь світ — їх виконували польські, чеські, грузинські, японські ансамблі. Стало зрозуміло: народилася новітня українська естрада європейського рівня. У передмові до третьої, найповнішої збірки пісень Володимира Івасюка, виданої посмертно, Софія Ротару писала: «Молодий митець був улюбленцем свого покоління. У творах композитора лунала музика, народжена красою людей, чарівністю дібров та синіх гір, які надихали його вразливе серце. Творче спілкування з Володимиром Івасюком було святом...»

За таке коротке життя Івасюк встиг зробити чимало. Його творча спадщина налічує майже 150 пісень, камерні твори, симфонічні сюїти, музику до театральних спектаклів...

Ta успіх композитора сприйняли не всі. Як кожна справді талановита людина, він мав чимало заздрісників і недоброзичливців, які славу Івасюкових пісень намагалися затъмарити скаргами й доносами...

Ta час і Бог все розставили на свої місця. Уже посмертно Володимира Івасюка відзначено найвищою нагородою нашої держави — Національною премією імені Тараса Шевченка. Пісня «Червона рута» дала назву Фестивалю молодіжної пісні, який живе вже багато років (*I. Лепша*).

Володимир Івасюк народився в містечку Кіцмань на Буковині. Змалку опанував гру на скрипці. За прикладом батька — письменника Михайла Івасюка — записував народні пісні, обробляв їх мелодії. Після сімнадцяти років створив у школі вокально-інструментальний ансамбль, для якого написав свої перші твори — «Колискова для Оксаночки», «Я піду в далекі гори». Писав пісні й навчаючись у медінституті.

- Доповіньтесь переказ висловленням власного ставлення до творчості Володимира Івасюка, роздумами щодо її значення для української культури, а також щодо впливу його музики на розвиток української естради. Складіть перелік зірок української естради, відкритих фестивалем «Червона рута».

Домашнє завдання

719 Складіть список літератури, яку можна використати під час підготовки виступу з теми «Порівняння в українських народних піснях».

ТЕМА 20. ДОПОВІДЬ У НАУКОВОМУ СТИЛІ

Три завдання оратора: що сказати, де сказати, як сказати.

Цицерон

Буду я навчатись мови золотої

Наукова доповідь — жанр наукового стилю, що передбачає розгорнуте повідомлення з певної теми; виголошується в аудиторії. У доповіді порушують актуальні наукові проблеми, що потребують вирішення. З-поміж вимог до наукової доповіді основними є такі: наукова обґрунтованість, достовірність фактичного матеріалу, переконливість висновків, висловлення власного ставлення до порушеної проблеми.

Підготовка до виголошення доповіді відбувається в такій послідовності:

- 1) з'ясуйте мету й завдання доповіді, ураховуючи цільову аудиторію;
- 2) сформулюйте тему та мікротеми, запишіть складний план;
- 3) доберіть і опрацюйте наукову літературу; зробіть тематичні виписки і запишіть тези;
- 4) визначте дискусійні питання, продумайте, як їх репрезентувати в доповіді;
- 5) визначте, які способи ілюстрації фактичного матеріалу доцільно використати для розкриття кожного пункту плану (мультимедійна презентація, таблиця, малюнки, схеми, діаграми, відеозаписи тощо);
- 6) продумайте оригінальний початок доповіді (наприклад, досвідчені мовці радять починати доповідь із несподіваної для слухачів тези, риторичного питання, приголомшливої факту тощо);
- 7) відповідно до мети доповіді сформулюйте висновки;
- 8) письмово оформіть матеріали доповіді;
- 9) перевірте текст доповіді на відповідність основним вимогам до усного виступу; проаналізуйте послідовність і пропорційність її частин, зважаючи на кількість і якість ілюстративного матеріалу, усуньте зайве, удосконаліть стиль викладу, виправте помилки;
- 10) спочатку доповідь прочитайте вголос удома перед уявними чи реальними слухачами (можна зробити відео- або аудіозапис), потім, спираючись на план і цитати, прочитайте доповідь ще раз;

- 11) відредактуйте (у разі потреби) текст;
 12) спрогнозуйте можливі питання слухачів і підготуйтесь до відповіді на них під час обговорення доповіді.

Доповідь виголошують на уроці, зборах чи тематичному вечорі, на занятті гуртка. Після виголошення доповіді автор обов'язково називає використані джерела.

Вдало складений текст на дев'яносто відсотків гарантує успіх будь-якого виступу. Однак повний успіх виступу за добре складеним текстом залежить від а) володіння матеріалом, б) володіння самим собою і в) володіння аудиторією.

Для активізації сприймання виступу доцільно застосовувати такі формальні прийоми: постановку риторичних питань, уведення в розповідь елементів гумору, тимчасовий перехід на розмовний стиль викладу, вживання вставних речень, використання пауз тощо.

(За П. Білоусенком)

720 Прочитайте висловлювання. На основі їх сформулюйте поради для доповідачів.

1. Нехай паузи поділяють думку, що викладається, на її складові частини, але щоб кожна з цих частин не втрачала своєї належності й безперервності (*К. Станіславський*). 2. Тон голосу, очі і вираз обличчя є не менш красномовними, ніж слова (*Ж. де Лабрюйєр*). 3. Модуляції голосу — найпрекрасніша з усіх чарівностей красномовства. Це музика голосу (*Л. да Вінчі*). 4. Слово... є певною мірою стимулом розуму. Але коли словом занадто захоплюються і відривають його від реальності, воно вже втрачає зв'язок з дійсністю... Перший симптом — це надто велика кількість слів для вираження й короткого змісту. Скоро постає другий симптом: базікання, яке не виражає ніякого змісту (*Т. Майореску*). 5. Форма, у яку одягнені думки оратора, збуджує увагу й захоплення натовпу (*Ф. Честерфілд*).

721 Прочитайте в підручнику української літератури уривки статей про ваших улюблених поетів чи письменників. Які джерела використали автори підручника, щоб розповісти про них? На основі цих джерел підгответуйте доповідь про улюбленого майстра слова.

Домашнє завдання

722 Підгответуйте доповідь із мовознавчої теми (на вибір): «Особливості спілкування в Інтернеті»; «Вплив мультфільмів на мовлення молодших школярів».

ТЕМА 21. СТАТЯ В ГАЗЕТУ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ, ПРОФЕСІЙНУ ТЕМУ

Коли суть справи обдумана заздегідь, слова приходять самі собою.

Горацій

723 Прочитайте. Узагальніть і запишіть у зошити зміст поняття «статья».

Стаття, -і, ж. 1. Науковий або публіцистичний твір невеликого розміру в збірнику, журналі, газеті і т. ін. 2. Самостійний розділ, параграф у юридичному документі, описі, словнику і т. ін. 3. Розділ у документі, бюджеті, який містить назву джерела доходу або обґрунтування видатку (www.slovnkyk.net).

Стаття — важливий публіцистичний жанр, який відзначається ґрунтовним аналізом матеріалу, високим ступенем

узагальнення, чіткістю висновків. Використовуючи різноманітні факти, яскраві приклади, статистичні дані, автор статті досліджує актуальні суспільно-політичні проблеми. Особливе значення для статті мають факти. Їхня роль не зводиться лише до ілюстрування, вони — основа порушеної в статті проблеми. Стаття потребує літературної досконалості, стилістичної вправності (*Зі словника журналістики*).

- Пригадайте прочитані останнім часом статті. Які проблеми порушено в них?

Буду я навчатись мови золотої

Фактичний матеріал статті — це імена, назви, дати, числа. Проте в журналістиці факт — поняття ширше. Під фактом журналісти розуміють не тільки реальні, що були або є, а й прогностичні, ймовірні явища, процеси, події, яких ще немає, але вони вже існують в уяві людей. Фактом називають і відображену в людській свідомості дійсність.

За своїм значенням використані в статті факти поділяються на чотири групи. Факти, які покладено в основу статті і які дають поштовх до авторських спостережень, роздумів,— це **вихідні факти**; факти, які ілюструють, пояснюють, уточнюють зміст статті,— **деталізувальні**; факти, які є результатом авторських міркувань на основі вихідних та деталізувальних фактів,— **основні, доказові**; факти, на які автор посилається в тексті або в примітках,— посилкові.

Деталізувальні факти поділяються на ілюстративні та аргументативні. Ілюстративні факти використовують переважно після або під час доведення якоїсь думки-тези поряд з аргументативними фактами. Ілюстративні факти мають бути яскравими, зрозумілими.

Аргументативні факти є головними елементами змісту статті й розкриття її теми. Основна функція цих фактів — бути опорою доказів, доведення тези. Такі факти-докази можуть передувати тезі або йти за нею, коли доведення розгортається після її формулювання.

724 Прочитайте статтю. Який фактичний матеріал використав автор?

ВТРАЧЕНЕ СЛОВО

(Дослідження походження назви села Буки)

В Україні є принаймні три населені пункти із назвою Буки (із наголосом на «и»). Два із них є активними об'єктами туризму. У Сквирському районі Київської області це дендропарк у маєтку місцевого підприємця та мецената Суслова.

Ось що подає «Вікіпедія» з приводу походження назви села, оскільки найпростіше пояснення — від дерева бук — не підходить, воно ніколи у цій місцевості не росло: «Етимологія цієї назви вельми загадкова. На думку окремих дослідників, можливе походження її від литовського “бака” (“хата”). Підтвердженням цієї гіпотези можуть бути сліди балто-слов'янської матеріальної культури, знайдені поблизу Буків».

Краєзнавці наводять ще одну версію — про те, що перші господарі-пани цього села були злими та часто застосовували

Дендропарк у Сквирському районі Київської області

Буцький каньйон

ПЛАН АНАЛІЗУ СТАТТІ

- Чи відповідає обрана автором тема жанрові та обсягові тексти статті? Яку проблему порушує автор?
- Чи актуальнна обрана автором тема? Чи цікава читачам? Автор розкриває тенденції певного явища в суспільстві чи висвітлює лише одиничний випадок?
- Чи відповідає заголовок статті його темі? Чи можна спрогнозувати зміст статті за заголовком?
- Чи переконливі аргументи наводить автор для доведення висловленої думки?
- Наскільки глибокими є зроблені автором узагальнення?
- Чи може стаття спонукати читачів до роздумів чи певних вчинків?
- Наскільки текст статті відповідає вимогам публіцистичного стилю?

до своїх селян буки — тобто різки. Але тут маленька відмінність — наголос цього терміну на першому складі — «бу». Це суттєва деталь. Я б радив завжди прислухатися до вимови тих чи інших топонімів місцевими мешканцями, хоч як би незвично чи неправильно це здавалося. Отже, має бути «Буки».

У Черкаській же області село Буки славиться своїм мальовничим каньйоном річки Гірський Тікич, який ще називають Буцький каньйон, що починається одразу після величезного порога, який тепер трохи вгамований рукотворною греблею. Там також екскурсоводи розповідають вищеперелічені версії походження назви села.

І третє село Буки, тепер уже в Житомирській області, на жаль, не є туристичним об'єктом. Розташоване воно на березі маленького водосховища річки Тетерів. Якби не ця гребля, то тут також був би непоганий каньйон та видатний поріг річки Тетерів. І така ж сама ситуація з етимологією назви.

Досить дивно, що ніхто із дослідників походження назви вищеперелічених сіл не зауважив, що усі вони розташовані біля немалих порогів річок — Роставиці (київські Буки), Гірський Тікич (черкаські) та Тетерів (житомирські).

А саме тут і заховане походження слова **БУКИ!!!**

Справа в тім, що усі дослідники користуються чинними словниками української мови, зокрема і словником Грінченка, які подають лише два варіанти слова: «бук» — це широколистяне дерево та «буки» у переносному значенні — різки, якими карали селян за непослух. Вважається, що в українсько-слов'янській абетці — «аз, буки, віди, глагол, добро тощо» — буки — саме різки.

І ось читаю дуже цікаву книжку — «Нариси Дніпра» (О. С. Афанасьев-Чужбинський. «Нариси Дніпра». — Львів : Апріорі, 2016.). В описі порогів Дніпра на сторінці 146 читаємо: «...поріг показався весь покритий буком (піною)».

Ось воно! Усі три села із назвою Буки мають пристойні пороги (у житомирських Буках пороги покриті Тригірським водосховищем), струмені води яких із ревом утворюють піну. Староукраїнське втрачене слово «бук» — піна, створена річковими порогами!

Тепер, на мою думку, філологам, упорядникам словників, енциклопедій, вікіпедій тощо доведеться професійно дослідити це питання та, очевидно, зробити правки у своїх працях.
(С. Заставський)

- Проаналізуйте статтю за планом.

725 Доберіть із газети статтю на морально-етичну тему. Визначте основну думку, стиль мовлення. Які морально-етичні проблеми порушено в статті? Класифікуйте використані в статті факти. Складіть план.

726 Напишіть статтю до газети «Бібліотеки гинуть мовчкі».

Домашнє завдання

727 Уявіть, що ви редактор часопису «Мовний всесвіт». Спрогнозуйте тематику й назви статей для одного з номерів часопису.

ТЕМА 22. ЕЛЕКТРОННИЙ ЛИСТ. СМС-ПОВІДОМЛЕННЯ

Пишіть листи і надсилайте вчасно,
Коли їх ждуть далекі адресати,
Коли є час, коли немає часу,
І коли навіть ні про що писати.

Л. Костенко

728 Прочитайте текст. Визначте його тему. Доберіть заголовок, відбивши в назві основну думку. З якою метою і де може бути опублікованим цей текст?

Електронне повідомлення має таку структуру: заголовок, тіло листа й підпис.

Заголовок електронного листа — сильна позиція, що формує реакцію адресата на отримане повідомлення. У заголовку міститься така інформація: унікальний ідентифікаційний номер повідомлення; адреса відправника повідомлення; адреса(и) одержувача(ів) повідомлення (аналог «кому»); тема повідомлення; час і дата його надсилання. Заголовок повинен містити стислий і чіткий опис суті питання та/або звернення до незнайомої людини. Недостатня інформативність заголовка може стати причиною комунікативної невдачі всього листа — адресат швидше за все знищить таке повідомлення, не читаючи.

Тіло листа містить текст самого повідомлення і є аналогом традиційного листа. Можна виділити деякі принципи складання електронного повідомлення, які будуть основою успішності електронної комунікації: вівлівість, грамотність, чіткість, стисливість, небагатослів'я, координати для зворотного зв'язку. Ці параметри багато в чому повторюють принципи традиційного листування. Проте є й деякі особливості e-mail-спілкування. Так, прагнення до економії часу призводить до глобальної безграмотності e-mail-повідомлень. Кілька зйвих секунд перед відправленням листа врятують вас від багатьох неприємностей, адже помилки шкодять не тільки іміджу людини, але й репутації її фірми (За Л. Компанцевою).

- До якого з видів спілкування (контактного чи дистантного) належить електронна пошта? До якого стилю мовлення належать електронні листи?
- Сформулюйте особливості написання електронного листа.
- Доберіть українські відповідники до слів ідентифікаційний, економія.
- Прокоментуйте слова автора *Кілька зйвих секунд перед відправленням листа врятують вас від багатьох неприємностей, адже помилки шкодять не тільки іміджу людини, але й репутації її фірми.*
- Що спільногоміж традиційним й електронним листом?
- Складіть електронного листа своєму другові або подрузі, ураховуючи сформульовані автором рекомендації й поради.

729 Часто в смс припускаються орфографічних і пунктуаційних помилок. Чим це зумовлено? Як ви розумієте вислів «культура смс-спілкування»?

- Вважають, що для смс характерні *спонтанність, невимушеність, приватність...* Доповніть перелік словами-маркерами, якими можна схарактеризувати смс.
- Напишіть смс-повідомлення, у якому скасовуєте зустріч з однокласником або однокласницею.

730 Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Як розшифровується абревіатура смс? Наведіть приклади невідповідності між абревіатурою та її розшифрованою назвою в українській мові.

У сучасній мовній практиці не усталілося написання слова на позначення повідомлення, яке надсилається з мобільного телефона. Можна зустріти написання великими літерами, малими, латинською графікою, українською, з нарощуванням і без нього, абревіатурою з великих літер і з малих (*CMC, SMS, смс, sms, есемска, sms-ка, смс-повідомлення, sms-повідомлення*). Як же правильно?

Щоб визначити, який з указаних варіантів написання відповідає нормам української мови, варто почати з походження назви. Як відомо, слово SMS — це абревіатура від англійського вислову Short Message Service — дослівно «служба коротких повідомень». Одразу поставимо запитання: чи може використовуватися абревіатура SMS в українській мовній практиці? Ймовірно, ні, оскільки для будь-яких слів мова має власні ресурси — у нашому разі свою абетку.

Нерідко у мовній практиці трапляється й написання абревіатури малими літерами. У мові є чимало таких прикладів. Тобто послуговуватися словом смс можна. У розмовній мові часто використовують фонетичний варіант запису — есемска. Проте такий варіант можливий лише в розмовному стилі.

Ми знаємо, що означає смс, однак чи можна його ототожнювати з поняттям «повідомлення», адже є ще й інші назви на позначення дій, пов’язаних із цією службою сервісу.

Якого роду іменник смс? Якщо брати до уваги значення цього слова, а також використання його в мовній практиці, це слово — середнього роду. Тому кажемо: нове смс, надіслане смс. А от розмовний варіант есемска — за всіма формальними ознаками — жіночого роду (За С. Чемеркіним).

731 Прочитайте слова з пісні «Стільникове кохання» гурту «Тартак». Які смс найчастіше пишете ви? Чи можна в смс освідчитися в коханні?

Напишу SMS — це технічний прогрес
Дає мені шанс на майбутнє.
Зведений в культ, цей малесенький пульт
З’єднує з тим, хто відсутній.
Напишу SMS — від землі до небес
І з небес до землі пронесеться.
А коли долетить, хай, принаймні, на мить
Твоє серце частіше заб’ється.

Домашнє завдання

732 Використовуючи довідкову літературу, дослідіть історію виникнення смс. Підготуйте статтю до місцевої газети за результатами дослідження. Назву статті сформулюйте самостійно.

ТЕМА 23. ДИСКУСІЙНЕ МОВЛЕННЯ. ДЕБАТИ ЯК ФОРМА ДИСКУСІЙ

Дискусія — це не обов'язково суперечка, це можливість кожній стороні висловити свою точку зору.

О. Ірванець

Буду я навчатись мови золотої

Дискусія — 1) широке, публічне обговорення якогось дискусійного питання на зборах, у пресі тощо; 2) *перен.* спір, суперечка окремих осіб, співрозмовників.

Дискусія відбувається не хаотично, а за певними правилами і згодою її учасників (опонентів) для пошуку відповіді на суперечливе питання. Тема дискусії формулюється заздалегідь. Комунікативна ініціатива під час дискусії переходить від одного учасника до іншого.

Беручи участь у дискусії, варто пам'ятати, що мовлення мусить бути бездоганним, а сила голосу пристосована до акустики і розмірів приміщення; не можна вживати образливих слів, переривати опонента, надто емоційно говорити і захоплюватися невербалальними засобами спілкування та ін. Це може стати причиною зупинення дискусії.

Щоб захистити свою точку зору і спростувати думку опонента, учасники суперечки використовують різні полемічні прийоми. Наприклад, ефективним засобом вважається застосування гумору, іронії, сарказму, що посилюють полемічний тон, емоційний вплив на опонента, допомагають розрядити напруження, створюють певний настрій під час обговорення гострих питань, допомагають досягти успіху. Ще один прийом — атака запитаннями. Його мета — змусити опонента захищатися, виправдовуватися, створити найбільш сприятливі умови для дискусії.

Завжди під час дискусії дотримуйтеся правила: «Поступися опонентові всім, чим можна поступитися, і не стверджуй нічого, чого не спроможний довести» (Д. Карнегі).

733 Назвіть особливості дискусії. Яких етикетних правил необхідно дотримуватися під час дискусії? Яким має бути мовлення учасників?

- Чи доводилося вам брати участь у дискусії? Чи виникали у вас труднощі в обстоюванні власних думок?

734 Проведіть дискусію з теми «Правда на боці того, хто з кулаками?». Під час дискусії користуйтесь поданими порадами.

1. Вступаючи в дискусію, переконайтесь в тому, що ви правильно розумієте позицію свого опонента, а він — вашу, а потім доводьте свої чи спростовуйте висунуті опонентом докази.
2. Зверніть увагу, чи немає протиріч у висловлюваннях опонента, чи не розглядаєте ви з ним одне й те ж питання з різних аспектів.
3. Починайте заперечувати тільки тоді, коли впевнені, що думка опонента справді суперечить вашій.

4. Дотримуйтесь правил висунення тези й аргументів, намагайтесь не порушувати їх.
5. Стежте за тим, щоб ні у ваших судженнях, ні в судженнях опонента не було логічних помилок.
6. Починайте суперечку лише тоді, коли будете мати достатньо переконливих аргументів для доведення власної думки.
7. Докази мають бути переконливими не лише для вас, а й для вашого опонента та інших учасників дискусії.

735 Ознайомтеся із ситуацією. Проведіть обговорення її у формі по-лілогу-дискусії.

У моєму віці багато хочеться: гуляти, любити зрештою. Мені здається, що у 18 років я буду вже старою, ось чому мене тягне на вулицю. А в батьків чомусь тільки лихе на умі. Недавно ми з подругою втекли з-під батьківського нагляду. Познайомилися з хлопцями. З ними було весело: ми пішли в бар, потім на дискотеку. Каталися на машині, слухали музику... А вдома батьки влаштували мені скандал. Чи справедливо це? Думаю, батьки не праві (*Олена*).

Буду я навчатись мови золотої

Дебати (від франц. *debats*) — чітко структурований організований публічний обмін думками між двома сторонами з актуальної теми; мета — переконати у своїй правоті третю сторону, а не одне одного.

Диспут (латин. *disputo* — міркую, сперечаюсь) — організована форма дискусії, інколи — із заздалегідь визначеними ролями.

Полеміка (від грец. *polemikos* — воювничий) — дискусія в пресі, на диспуті, на зборах, суперечка, зіткнення різних поглядів під час обговорення будь-яких питань.

СПІЛКУВАННЯ

736 Працюймо групами. Об'єднайтесь в команди для проведення дебатів.

Перша команда доводить справедливість та істинність твердження «Необхідно відмовитися від експериментів над природою», інша — спростовує його.

Почергово кожна з команд у виступі наводить свої аргументи. Тривалість виступів для доведення/спростування тези, обґрунтування аргументів, наведення прикладів — до 5 хвилин.

Етап обговорення триватиме 10–15 хвилин: команди ставлять один одному питання, спростовують висловлені аргументи і наведені приклади. Дебатуйте чесно й відверто, намагаючись спростовувати, а не викривити висловлювання своїх опонентів.

Завершують дебати виступи капітанів команд, у яких вони узагальнюють результати дебатів.

Після завершення дебатів судді роблять висновок про пра-вомірність і переконливість висновків однієї з команд.

Домашнє завдання

737 Яким повинен бути ідеальний опонент у дискусії? Опишіть його.

ТЕМА 24. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-РОЗДУМ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНУ ТЕМУ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

Візьміть відповіальність на себе просто зараз — і Ви перетворите цю землю на діамант.

С. Вакарчук

Буду я навчатись мови золотої

Публіцистичний стиль (від латин. *publicus* — суспільний, народний) — це стиль мовлення, який використовується в різних сферах суспільного життя: у газетах і журналах, на телебаченні по радіо, у публічних політичних виступах, у діяльності партій та громадських об'єднань.

Характерні ознаки стилю: точність, конкретність, обґрунтованість; послідовність; логічність викладу; емоційність; образність; закличність; загальнодоступність.

Мета публіцистичного стилю — інформування, передача суспільно значущої інформації з одночасним впливом на читача, слухача, переконанням його в чомусь, навіюванням йому певних ідей, поглядів, спонуканням до певних вчинків, дій.

Жанри публіцистики — стаття в газеті, журналі, нарис, репортаж, інтерв'ю, фейлетон, ораторське мовлення, судова промова, виступ по радіо, телебаченню, на зборах, доповідь.

738 Прочитайте вислови. Якою темою вони об'єднані? До чого закликають автори?

1. Не дивіться на Україну як на землю своїх батьків. Дивіться на неї як на землю своїх дітей (С. Вакарчук). 2. ...Юнацькі руки молоді. Вам добре б тішитись в труді. Тесати, копати, залізо б гнути, садити сад, зелені рути, плоти гонити по воді (А. Малишко). 3. ...До праці, молоді приятелі, до інтенсивної, невсипущої праці над собою самими! Здобувайте знання, теоретичне й практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих і статечних мужів, повних любові до свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною, тихою працею. Таких мужів потребує кожда нація і кожда історична доба... (І. Франко) 4. Україно! Доки жити буду, доти відкриватиму тебе. Mrіяти й шукати, доки жити, шкварити байдужість на вогні!.. А якщо відкрию вже відкрите, друзі! Ви підкажете мені... (В. Симоненко)

- Чи можна вважати звернення Івана Франка «інструкцією» для сучасної молоді? Чи не втратило з часом воно свою актуальність?

739 Прочитайте поради Святослава Вакарчука молоді.

Саме ви, а не хтось інший, зможете змінити траекторію розвитку нашої Батьківщини. Що для цього порадив би зробити я:

1. У кожного з вас має бути велика мета. Закрийте очі. Подумайте кожен про своє, чого більшого ви хотіли б досягнути. Спробуйте візуалізувати це для себе. Шимон Перес

- говорив: Dream Big! Мета має бути дійсно великою. Не мрійте про грошове багатство, мрійте про велике.
2. **Повірте в себе.** Якщо ви не повірите в себе, ніхто у вас не повірить. Ви маєте бути щиро впевнені і вірити в те, що у вас і у всіх нас вийде.
 3. **Не мисліть короткостроково та лінійно.** Думайте на перспективу — світ може розвиватися експоненціально.
 4. **Йдіть та робіть.** Відразу після цієї зустрічі. Ніхто, крім вас не зробить. Ніхто. Немає царя, президента, прем'єра, який би замість вас щось зробив. Будівництво своєї країни та досягнення великої мети — це кропітка та щоденна праця. Це як будівництво стартапу. Ніхто не виграє мільярд доларів у лотерею. Не потрібно чекати перемоги при першій ітерації. Можливо, вам доведеться спробувати десятки, сотні разів. Та ви маєте вірити, що у вас все вийде!
 5. **Більше віддавайте.** Віддавайте частину свого серця, часу, думок, ідей. Діліться. Ми взагалі живемо в open world. І я хочу, щоб Україна такою і була — відкритою. З відкритими даними.
 6. **Будьте послами своєї країни, де б ви не були.** Позитивне реноме держави суттєво пришвидшує і реальний успіх. Ви Завтра UA. Це три різні слова. Дуже сподіваюсь, що вони будуть пов'язані між собою. Це залежить лише від вас.
- Поясніть значення слів *експоненціально, ітерація, реноме, стартап*.
 - Поширте думку «Саме ви, а не хтось інший, зможете змінити траєкторію розвитку нашої Батьківщини» власними аргументами.

740 Використовуючи довідкову літературу або інтернетні джерела, виконайте етимологічний аналіз слів *молодий* і *майбутнє*.

Домашнє завдання

741 Систематизуйте матеріал із попередніх вправ і напишіть твір-роздум у публіцистичному стилі на одну з тем: «Майбутнє починається з нас»; «Чи легко бути молодим?».

ТЕМА 25. ЗВІТ ПРО ВИКОНАНУ РОБОТУ

Звіт повинен характеризуватися чіткістю побудови, логічною послідовністю викладу матеріалу, переконливістю аргументів, точністю й логічністю формулування.

А. Коваль

Буду я навчатись мови золотої

Звіт — це документ, у якому в письмовій формі подається повідомлення про виконання якоїсь роботи.

Звіти діляться на **статистичні** (пишуть на спеціальних бланках) і **текстові** (складають на стандартних аркушах паперу, але за встановленою формою).

Матеріал звіту повинен охоплювати визначений період часу.

742 Прочитайте зразок звіту. Зверніть увагу на його оформлення.

ЗВІТ

ПРО ЛІНГВІСТИЧНУ ПРАКТИКУ з 5.06.17 до 10.06.17.
УЧЕНИЦІ 10 КЛАСУ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ № 3
ЯЦЕНЮК МИРОСЛАВИ ОЛЕКСАНДРІВНИ

Лінгвістичну практику проходила в Шевченківському районі м. Києва. Мета практики — дослідити лексикон сучасного молодіжного мовлення.

Під час практики було проведено анкетування ї опитування молоді віком від 14 до 25 років. Юнакам і дівчатам було роздано 1000 (тисячу) анкет, 300 осіб опитано усно.

Контингент соціально неоднорідний (школярі, студенти, представники неформальних молодіжних угруповань).

У результаті опрацювання анкет і матеріалів усного опитування виявлено:

- 1) молодіжний сленг структурують загальномолодіжний жаргон, спеціалізовані молодіжні жаргони;
- 2) загальномолодіжний жаргон розуміють і вживають усі соціально-вікові групи молоді;
- 3) серед спеціалізованих молодіжних жаргонів можна виділити такі: шкільний, студентський, футбольних фанів.

Зроблено висновок: усі названі жаргони є окремою мовною підсистемою, але в умовах міста вони тісно переплітаються і взаємодіють.

Пропоную: продовжити дослідження для виявлення шляхів переходу з одного жаргону в інший, вивчення соціолінгвістичного статусу значної частини жаргонних одиниць.

12.06.17.

Яценко М. О.

743 Прочитайте заголовки різних документів, знайдіть заголовок звіту.

- 1) про перевірку готелів «Либідь» та «Турист» станом на 12.08.17
- 2) про порушення навчальної дисципліни
- 3) про передавання матеріальних цінностей
- 4) про спортивні змагання в спортивно-оздоровчому таборі «Славутич» з 14.08.17 по 19.08.17 керівника спортивної секції Миронова С. М.

744 За поданим зразком у впр. 742 напишіть звіт про туристичний похід у Карпати, на озеро Світязь тощо.

Домашнє завдання

745 Виконайте одне із завдань.

A З'ясуйте значення слів, що вживаються в офіційно-діловому стилі. Складіть із ними речення в цьому ж стилі.

Авторитет — престиж, дефект — недолік, форум — збори.

B З'ясуйте за «Словником синонімів», чи становлять синонімічний ряд подані слова. Складіть із ними речення.

Становище — положення — стан. Галузь — сфера — ділянка. Дилема — проблема. Об'єм — обсяг. Заступник — замісник.

ЗМІСТ

МОВА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ. УКРАЇНСЬКА МОВА В УКРАЇНІ

§ 1	Мова як знакова система і суспільне явище. Мова і держава	4
§ 2	Проблема екології української мови. «Мовний суржик». Українська мова як одна з індоєвропейських мов. Ознаки самобутності української мови.....	7
§ 3	Культура усного і писемного мовлення.....	9
§ 4	Поняття про колорит мовлення. Словник-довідник з культури української мови.....	13

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

§ 5	Основні етапи формування і розвитку української національної мови.....	17
§ 6	Поява писемності у східних слов'ян. Створення слов'янського алфавіту	20
§ 7	Короткі відомості з історії української писемності.....	23
§ 8	Особливості розвитку української мови на сучасному етапі	27

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ВИЩА ФОРМА ІСНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ

§ 9	Форми існування мови	30
§ 10	Писемна і усна форми літературної мови	33
§ 11	Діалекти як історична база літературних мов. Територіальні і соціальні діалекти.....	34

ФОНЕТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

§ 12	Місце фонетики та орфоепії в системі мови. З історії української фонетики	39
§ 13	Класифікація голосних звуків. Звук мовлення і фонема. Інваріант, позиційний варіант фонеми	41
§ 14	Класифікація приголосних звуків	44
§ 15	Асимілятивні й дисимілятивні процеси в групах приголосних	46
§ 16	Подовження, спрощення в групах приголосних. Приставні приголосні. Метатеза	48
§ 17	Основні історичні чергування приголосних звуків при словозміні і словотворенні.....	51
§ 18	Чергування [o] та [e] з [i]. Чергування [o] і [e] з нулем звука. Чергування [o] з [e] після [ж], [ч], [ш], [дж] та [й]	55
§ 19	Основні випадки чергування у–в, i–й, з–зі–зі (зо). Милозвучність української мови. Стилістичні засоби фонетики. Звукопис	57

УКРАЇНСЬКА ОРФОЕПІЯ

§ 20	Основні норми сучасної літературної вимови. Особливості вимови голосних, приголосних звуків та їх сполучень.....	61
§ 21	Вимова звукосполучень приголосних	63
§ 22	Соціолінгвістичні фактори, що впливають на вимову людини. Основні джерела нормативного мовлення. Мова масмедіа. Сценічна мова	65
§ 23	Інтонаційні особливості українського мовлення. Наголос в українській мові	68

УКРАЇНСЬКА ГРАФІКА. УКРАЇНСЬКА ОРФОГРАФІЯ

§ 24	Українська графіка	72
§ 25	З історії становлення і розвитку української графіки й орфографії. Основні принципи української орфографії	74
§ 26	Уживання знака м'якшення та апострофа	77
§ 27	Уживання великої літери. Лапки у власних назвах	78
§ 28	Написання складних слів разом, окремо, через дефіс	79
§ 29	Написання чоловічих і жіночих імен по батькові, прізвищ	80
§ 30	Складоподіл і правила переносу слів з рядка в рядок. Графічне скорочення слів	82
§ 31	Правопис географічних назв. Написання слів іншомовного походження	84

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 32 Слово як основна одиниця мови. Семасіологія як учення про значення слів і виразів	86
§ 33 Багатозначні й однозначні слова. Пряме і переносне значення. Омоніми. Пароніми	88
§ 34 Синоніми. Антоніми	92
§ 35 Лексика української мови за походженням. Власне українська лексика.	95
§ 36 Запозичена лексика як джерело збагачення лексичного складу мови. Новітні запозичення.	98
§ 37 Загальновживані слова. Лексичне багатство діалектної лексики. Лінгвокультурими. Етнографізми. Топоніміка й ономастичка у складі української лексики	101
§ 38 Розмовна, просторічна, емоційно забарвлена лексика. Молодіжний сленг. Екзотизми. Пуризми	103
§ 39 Наукова лексика. Філологічні, лінгвістичні, літературознавчі терміни. Канцеляризми. Штампи	106
§ 40 Застарілі слова та їх різновиди. Архаїзми, історизми. Неологізми. Загальномовні та авторські неологізми	108

ФРАЗЕОЛОГІЯ

§ 41 Фразеологічні одиниці української мови. Основні ознаки фразеологізмів	110
§ 42 Джерела української фразеології. Національна специфіка української фразеології	112
§ 43 Прислів'я і приказки, крилаті вислови. Стійкі народні порівняння. Побажання, притовідки, каламбури	113
§ 44 Багатозначність, синонімія та антонімія фразеологізмів	115
§ 45 Фразеологія власне українського походження. Фразеологізми з античної міфології	117
§ 46 Фразеологія наукова, публіцистична, офіційно-ділова. Фразеологізми з професійної мови	118

УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ

§ 47 Словники як відображення історії та культури українського народу. Основні типи словників	120
§ 48 З історії лексикографії. Сучасні словники української мови. Українські електронні словники	123

МОРФЕМІКА І СЛОВОТВІР

§ 49 Морфемна і словотвірна структура слова. Основа похідна і непохідна. Твірна основа	126
§ 50 Основні способи словотвору. Історичні зміни в морфемному складі слова. Етимологія як учення про походження слів	128
§ 51 Словотвір іменників, прикметників, дієслів, прислівників	131
§ 52 Складні, складноскорочені слова, способи їх творення та написання	133
§ 53 Стилістичне використання засобів словотвору	135

УКРАЇНСЬКА МОРФОЛОГІЯ

§ 54 Граматичні категорії, значення і форми. Основні способи вираження граматичних значень	138
§ 55 Повнозначні та служbowі частини мови	140
§ 56 Іменник	141
§ 57 Категорія роду іменників	143
§ 58 Категорія числа іменників	145
§ 59 Відмінювання іменників	146
§ 60 Прикметник як частина мови	150
§ 61 Ступені порівняння якісних прикметників	154
§ 62 Повні і короткі форми прикметників, стягнені і нестягнені форми повних прикметників	156
§ 63 Творення відносних і присвійних прикметників. Відмінювання прикметників	158
§ 64 Займенник	161
§ 65 Стилістичні функції займенників	164
§ 66 Числівник як частина мови	166
§ 67 Розряди числівників за значенням. Групи числівників за будовою	169
§ 68 Відмінювання числівників. Паралельне вживання числівників з іменниками в непрямих відмінках	171
§ 69 Написання числівників і відчислівниківих слів	174
§ 70 Дієслово як частина мови. Formи дієслова. Зміни звуків в особових формах дієслів. Безособові дієслова	176
§ 71 Дві основи дієслова. Поділ дієслів на дієвідміни. Словозміна дієслів I та II дієвідміни	178

§ 72	Види дієслів	181
§ 73	Часи дієслів, їх творення	183
§ 74	Способи дієслів	185
§ 75	Стан дієслова. Перехідні й неперехідні дієслова	186
§ 76	Дієприкметник. Активні та пасивні дієприкметники, їх відмінювання. Творення і правопис дієприкметників	188
§ 77	Дієприкметниковий зворот. Перехід дієприкметників у прикметники. Безособові форми на -но, -то	191
§ 78	Дієприслівник	194
§ 79	Прислівник як частина мови	196
§ 80	Ступені порівняння означальних прислівників	200
§ 81	Правопис прислівників і прислівникової сполучень. Написання <i>не</i> з прислівниками	202
§ 82	Прийменник	205
§ 83	Сполучник	207
§ 84	Частка	209
§ 85	Вигук	212

МОВЛЕННЄВЕ СПІЛКУВАННЯ. СТИЛІСТИКА І КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

Тема 1.	Офіційне й неофіційне, публічне й непублічне мовленнєве спілкування. Вербальні й невербальні засоби спілкування	215
Тема 2.	Мовленнєва ситуація. Мовленнєва тактика. Мовні засоби мовленнєвої ситуації. Причини комунікативних помилок	218
Тема 3.	Особливості монологічного і діалогічного мовлення в різних сферах спілкування	221
Тема 4.	Виступ на зборах, семінарах, конференції	223
Тема 5.	Поняття про текст як продукт мовленнєвої діяльності. Текстоутворювальні категорії. Закономірності побудови тексту	225
Тема 6.	Комунікативні ознаки мовлення. Поняття про комунікативну доцільність, точність, ясність, правильність, чистоту, логіку, послідовність, образність, виразність, естетичність мови	228
Тема 7.	Поняття про стилістичну систему української мови	231
Тема 8.	Розмовний стиль, сфера його використання, призначення, основні ознаки	234
Тема 9.	Науковий стиль, сфери використання і призначення. Основні ознаки наукового стилю. Наукова метафорика	236
Тема 10.	Основні жанри наукового стилю. Бесіди, дискусії, повідомлення на наукову тему. Структура текстів різних жанрів	239
Тема 11.	Читання наукової, науково-популярної статті, довідкової літератури	242
Тема 12.	Особливості конспектування. Конспект художнього твору, публіцистичної та науково-популярної статті	243
Тема 13.	Тематичні виписки, складний план, тези	245
Тема 14.	Реферат з навчально-наукової проблеми	248
Тема 15.	Рецензія	249
Тема 16.	Бібліографія. Бібліографічний пошук на тему наукової роботи із залученням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій	251
Тема 17.	Анотація	253
Тема 18.	Усний докладний переказ тексту художнього стилю з творчим завданням (висловленням власного ставлення до подій, героїв та ін.)	255
Тема 19.	Письмовий докладний переказ тексту публіцистичного стилю з творчим завданням	257
Тема 20.	Доповідь у науковому стилі	258
Тема 21.	Стаття в газету на морально-етичну, професійну тему	259
Тема 22.	Електронний лист. Смс-повідомлення	262
Тема 23.	Дискусійне мовлення. Дебати як форма дискусій	264
Тема 24.	Письмовий твір-роздум на суспільно-політичну тему в публіцистичному стилі	266
Тема 25.	Звіт про виконану роботу	267

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку рока	в кінці рока
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

КАРАМАН Станіслав Олександрович

ГОРОШКІНА Олена Миколаївна

КАРАМАН Ольга Володимирівна

ПОПОВА Людмила Олександрівна

«УКРАЇНСЬКА МОВА (ПРОФІЛЬНИЙ РІВЕНЬ)» підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Провідний редактор *I. B. Копитіна*. Редактор *O. B. Зима*.

Технічний редактор *A. B. Пліско*. Художнє оформлення *B. I. Труфен*. Художник *O. C. Юхтман*.

Комп’ютерна верстка *I. A. Кожанова*. Коректор *H. B. Красна*

В оформленні підручника використано зображення,
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 01.08.2018. Формат 84×108/16.

Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 28,56. Обл.-вид. арк. 27,4. Тираж 62 184 прим. Зам. 2008-2018.

ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.

Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 5215 від 22.09.2016.

Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.

E-mail: office@ranok.com.ua. Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67.

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРИАДА-ПАК»,
prov. Сімферопольський, 6, Харків, 61052.

Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 5340 від 15.05.2017.

Тел. +38 (057) 703-12-21. E-mail: sale@triada.kharkov.ua